

सती

दश विदेशांची

प्रवीण कारखानीस

REFBK-0028153

REFBK-0028153

भ्रमंती देश विदेशांची

प्रवीण कारखानीस

REFBK-0028153

प्रकाशक
सौ. मंदा अ. देशपांडे
पाटे वाडा, टिळक चौक
कल्याण : ४२१ ३०१

© लेखकाच्या स्वाधीन

प्रथमावृत्ती
२ मे १९९५ [अक्षय तृतीया]

अक्षरजुळणी
अभिषेक टाईपसेटर्स
१२४३, सदाशिव पेठ,
पुणे : ४११ ०३०

मुखपृष्ठ
प्रभाकर वाईरकर

मुद्रक
श्री वेदविद्या मुद्रणालय प्रा. लि.
पुणे : ४११ ०३०

किंमत : रु. ७० /- फक्त

प्रस्तावना

परमेश्वराने माणसाला डोळे दिले असले तरी नजर मात्र त्याने स्वतःच कमवायची असते. कानाने ऐकणे वेगळे आणि श्रवण करणे वेगळे! ज्याला आपले जीवन सार्थकी लागावे असे वाटते तो आयुष्यात एकाच जागी अडकून राहू शकत नाही. त्यातून तो महत्त्वाकांक्षी असला तर सारे जग आपल्या मिठीत घेण्याचा प्रयत्न करित राहतो आणि त्यासाठी पर्यटनाची उर्मी उराशी बाळगून घराबाहेर पडतो. अर्थात् त्याच्या दृष्टीने पर्यटन म्हणजे निव्वळ प्रवास नसतो तर कविमनाची ती एक साठवण असते. तिला दिशा नसतात, कक्षाही नसतात. कारण अशा जातिवंत पर्यटकाचे पायच नव्हे तर संवेदनशील मनही एखाद्या फुलपाखराप्रमाणे सदैव भिरभिरत राहते.

असंच एक फुलपाखरू मानवरूप घेऊन गेली काही वर्षे आपल्या पंखाना अविश्रांत राबवत देशविदेशातून स्वच्छंद भ्रमंती करित असते. त्या फुलपाखराचे नाव आहे प्रवीण कारखानीस अन् जात आहे अस्सल मराठी!

पथकाला जात नसते हे खरे पण तरीही मराठी माणूस म्हटला की मर्यादा आल्याच. किंबहुना मराठी माणसाच्या बाबतीत मर्यादाच प्रथम जन्माला येतात आणि त्यानंतरच मराठी माणूस जन्म घेतो. त्यामुळे उभ्या आयुष्यात एखाद्या सरड्याप्रमाणे त्याची झेप फारफार तर बोरघाटापासून लक्ष्मणझुल्यापर्यंतच जाते. त्यापलीकडे अफाट विश्व आहे आणि ते आपल्याला साद घालते आहे हे मुळी त्याला कळतच नाही— मात्र कळलं तर त्याच्यासारखा भाग्यवान तोच!

प्रवीण कारखानीस हा असा एक भाग्यवान माणूस आहे, ज्याची नजर सातासमुद्रापलीकडे जाऊनही स्थिरावत नाही. वर्षानुवर्षे पायाला भिंगरी बांधून त्याने पाहता येईल तेवढे जग पाहिले आहे. अगदी डोळे उघडे ठेवून पाहिले आहे.

डोळ्यांपासून ओठ अवघ्या तीन इंचांवर असले तरी जे डोळे पाहतात त्याचा अचूक आणि उत्तम आविष्कार ओठ करू शकतातच असे नाही पण कारखानीस याला अपवाद आहेत. प्रस्तुत पुस्तकातील 'रम्य ही स्वर्गाहुनी लंका' हा पहिलाच लेख याची प्रचीती देतो. हा लेख वाचताना नकळतपणे वाचकाला श्रीलंकेविषयी आत्मीयता वाटू लागते. हा कारखानीसांच्या समर्थ आविष्काराचाच परिपाक म्हणावा लागेल. या देशाविषयी ऐकलेल्या दंतकथांपेक्षा प्रत्यक्षात हा देश किती वेगळा आहे हे माझ्यासारख्याला देखील प्रकर्षाने जाणवले कारण कारखानीस एक सामान्य प्रवासी म्हणूनच तिथे गेले, सामान्यात मिसळले आणि जे पाहिले तेच त्यांनी लिहिले. त्यामुळे माझ्यासारख्याला ते सहजतेने उमगले. अर्थात काही ठिकाणी कारखानीस लिहिताना थोडेफार स्वप्नाळू बनतात पण स्वतःला हरवून मात्र बसत नाहीत. म्हणूनच की काय जे समोर येते ते ओळखीचे

असो वा अनोळखी असो, त्याला ते विनासायास भिडतात.

तसं म्हटलं तर श्रीलंका काय किंवा बांगलादेश काय सर्वसामान्यांना या देशांविषयी कुतूहल असले तरी आकर्षण खचितच नसते. पण जे वरवर आकर्षण वाटत नाही, त्यातील आकर्षकता अचूक टिपणे हेच मुळी कारखानीसांच्या नजरेचे गमक आहे. त्यामुळेच इंग्लंड, अमेरिकेसारख्या देशांची किंवा सिंगापूर, हाँगकाँगसारख्या मोहमयी नगरींची सुखदायी सफर न करता, भूतान, तिबेट अथवा युगांडासारख्या आफ्रिकी देशांकडे त्यांचे पाय वळले.

त्यांच्याबरोबर भ्रमंती करताना प्रकर्षाने जाणवते ते असे की साऱ्या प्रवासात मग तो कितीही खडतर असो, कारखानीस आपले पाय जमिनीपासून शक्यतो अलग करीत नाहीत. याउलट मी जेव्हा प्रवास करतो तेव्हा जमिनीपेक्षा हवेतच अधिक काळ असतो कारण बऱ्याचदा मला विमानाने जावे लागते अथवा मोटारने हिंडावे लागते. पण प्रस्तुत लेखकाला अशा प्रकारच्या प्रवासात रस नाही, नव्हे तो त्याचा पिंडच नाही. पदभ्रमण अथवा मोटरसायकलप्रवास हाच कारखानीसांच्या पर्यटनाचा स्थायीभाव आहे. रात्रीसाठी निवार कुठे मिळेल याची त्यांना भ्रांत नसते. विसाव्याची जागा ते नेमकी हेरतात मग तो कधी लंकेतला एखादा सर्वोदयी आश्रम असतो तर कधी तिबेटच्या पठारावरील मातीचे घर असते !

भरकटलेले देश कोणत्या टोकावर जाऊन उभे ठाकतात आणि त्याचे परिणाम सामान्य जनतेला कसे भोगावे लागतात हे युगांडाच्या वर्णनावरूनच कळते. भरडून निघालेल्या या देशात जवानांची एक वेगळीच मुद्रा, वेगळीच प्रतिमा पाहावयास मिळते. पण त्याचबरोबर पाठ्यपुस्तकातून तोंडओळख झालेली आणि जंगली म्हणूनच गणली गेलेली अनेक आफ्रिकी राष्ट्रे आज परिश्रमांच्या बळावर कशी प्रगती करीत आहेत, याचेही वास्तव चित्र लेखकाने साध्या, सोप्या आणि सरळ शब्दात रेखाटले आहे. मुंबईसारख्या महानगरीपेक्षाही कमी लोकसंख्या असलेल्या र्वांडा - बुर्ंडी या छोट्या देशाकडूनही आपल्याला खूप काही शिकण्यासारखे आहे याची जाणीव झाल्याखेरीज राहत नाही.

दूरवरच्या या दहा देशांची अशी झटपट सफर लेखकाबरोबर करताना आपण वाचकही स्वतःला काही काळ हरवून बसलो तरी अखेरच्या प्रकरणी गंगासागरी आल्यावर मात्र मन हेलावून जाते आणि एक विरंगुळा म्हणून काहीसं हलकंफुलकं वाचत असतानाच मायभूमीतल्या एका पवित्र मातीला पाय लागल्याचे समाधान मिळते. एका प्रदीर्घ स्वप्नाचाही इथं शेवट होतो आणि कानावर पडू लागतात.... तेच पडसाद, तेच हंबरडे, तीच रडारड आणि तोच आर्त आक्रोश !.... पण तो देखील आपलाच असल्याने हवाहवासा वाटतो !

प्रमोद नवलकर

मनोगत

‘अष्टचक्री रोमायण’ या माझ्या पहिल्या प्रवासवर्णनपर पुस्तकात माझ्या मोटरसायकलवरील मुंबई ते रोम आणि परत अशा एकाच पण प्रदीर्घ प्रवासाचे वर्णन होते तर प्रस्तुत पुस्तकात माझ्या इतर अनेक सफरीतील अनुभव वाचावयास मिळतील. बहुतेक सर्वच लेख यापूर्वी साप्ताहिक सकाळ, लोकप्रभा, आहुती, स्वराज्य तसेच हंस मासिक, सामना आणि लोकसत्ता यांच्या रविवारच्या पुरवणीत प्रसिद्ध झाले असले तरी त्यांचे हे संकलित स्वरूप वाचकांना वेगळाच आनंद देईल असा विश्वास वाटतो.

माझे ‘अष्टचक्री रोमायण’ आबालवृद्धांना आवडले हे तर खरेच, परंतु प्रत्यक्ष कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रजांनी ‘आपण चांगलं लिहिता’ अशी शाबासकी दिल्याने मला धन्य वाटले. ‘रोमायण’ प्रमाणेच आपले आगामी पुस्तकही मनोरंजक आणि उद्बोधक होईल असा विश्वास व्यक्त करून त्यांनी पाठविलेल्या हार्दिक शुभेच्छा मला लाख मोलाच्या वाटतात.

“आपले रोमायण सहज म्हणून चाळावयास घेतले तो त्यामध्ये एवढा गुंग होऊन गेलो की जवळजवळ एकाच बैठकीत ते वाचून संपविले. आपण लेखक नाही असे म्हणता म्हणता तुम्ही उत्तम लेखनगुण या पुस्तकात प्रकट केले आहेत.” या शब्दात मधु मंगेश कर्णिकांनी कौतुक केल्याने तर माझ्या अंगावर मूठभर मांस चढले.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या निर्मितीमागे अशा प्रेरणा आहेत असे मला राहून राहून वाटते म्हणून केवळ हा उल्लेख.

त्रिखंडात सातत्याने भ्रमंती करणारे मातब्बर पत्रकार - साहित्यिक माधव गडकरी यांचे शब्दरूप आशीर्वाद आणि ‘भ्रमंती’ या शब्दाला ज्यांनी पत्रकारितेत प्रतिष्ठा मिळवून दिली त्या झंझावाती व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रमोद नवलकरांची प्रस्तावना ही या पुस्तकाची मौलिक आभूषणेच आहेत. कामाचे प्रचंड डोंगर समोर असतानाही माझे प्रवासवर्णन या दोघांनी मोठ्या आत्मीयतेने वाचले, हेच माझे परमभाग्य !

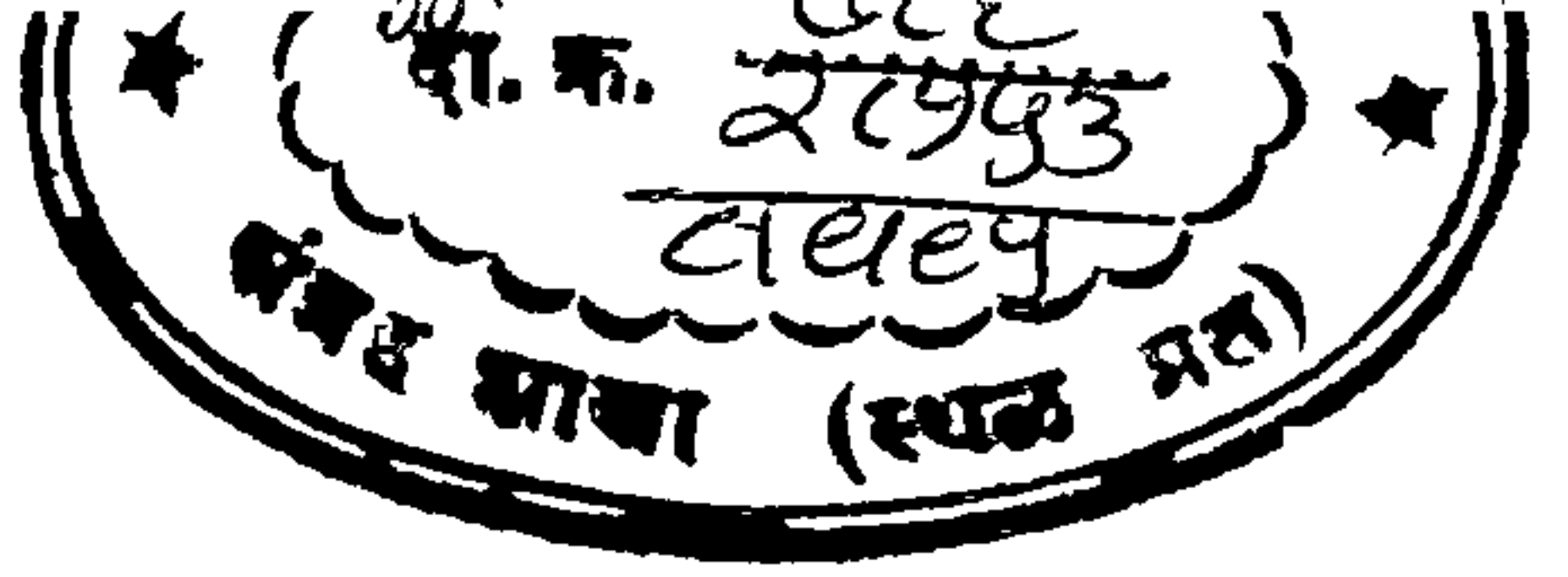
तसं म्हटलं तर, ‘प्रवासवर्णन’ हा काही फारसा उच्च कोटीचा वाङ्मयप्रकार मानला जात नाही याची मला पुरेपूर कल्पना आहे. पण उत्तम दर्जाची प्रवासवर्णने दीर्घकाळ टवटवीत राहतात आणि वाचकांना आल्हादकारक वाटतात अशी माझी ठाम श्रद्धा आहे. अशा प्रवासवर्णनांनी कुणाचे निखळ मनोरंजन होते तर कुणाच्या ज्ञानात मोलाची भर पडते. कुणाला ती अकल्पितपणे पुनःप्रत्ययाचा आनंद देऊन जातात तर कुणाच्या जीवनात ती कमालीची प्रेरक ठरतात.

प्रस्तुत पुस्तकाने यातले काही अगदी अल्पांशाने जरी साध्य झाले तरी या साऱ्या लेखनप्रपंचाचे चीज झाले असेच मी समजेन.

प्रवीण कारखानीस

अनुक्रमणिका

१) रम्य ही स्वर्गाहुनि लंका !	७
२) एक मुशाफिरी, ढाका नगरीची	२२
३) भ्रमंती भूतानची	३२
४) जगाचे छप्पर - तिबेट	४३
५) आपला दुरावलेला शेजारी - ब्रह्मदेश	५२
६) मुक्काम पोस्ट : माले	६६
७) एक आठवण युगांडाची	७६
८) जावे आफ्रिकेच्या गावा.....	७९
९) केनेथ कौंडांच्या झाम्बियात	९२
१०) उघडले झिम्बाब्वेचे द्वार	१०२
११) मजेशीर मालावी	११२
१२) गूढरम्य नागालँड	१२१
१३) गंगासागर तीर्थक्षेत्री मकरसंक्रात	१३०

रम्य ही स्वर्गाहुनि लंका !

४ फेब्रुवारी १९८०. श्रीलंकेचा हा बत्तिसावा स्वातंत्र्यदिन. नेमकं याच दिवसाचं बोटीचं तिकीट मी काढलं होतं. सकाळीसकाळीच मी रामेश्वरमुच्या धक्क्यावर जाऊन थडकलो.

'रामानुजम्' पाण्यात दूवर उभी होती. सातशे प्रवाशांना ती सहजपणे सामावून घेऊ शकत होती. गर्दी क्षणाक्षणाला वाढत होती. तब्बल चार तास कस्टमच्या रांगेतून इंच-इंच सरकत मी अखेर मध्यान्हीच्या सुमारास एकदाचा बोटीवर चढलो.

दुपारी दोन वाजता बोटीचा विशिष्ट भोंगा वाजला आणि बंगालच्या उपसागरातलं ते हिरवंगार पाणी कापीत ती वेगानं श्रीलंकेकडे निघाली. रामेश्वरमंदिराचा उत्तुंग कळसदेखील बघताबघता क्षितिजाखाली अदृश्य झाला.

श्रीलंकेत मन मानेल तशी स्वैर, स्वच्छंद मुशाफिरी करायची असं ठाम ठरवूनच मी निघालो होतो. गळ्यात एक सुटसुटीत 'शबनम' आणि हातात श्रीलंकेचा छोटा नकाशा. बस्स ! एवढंच काय ते माझं सामान !

बोटीवरच्या सहप्रवाशांची गप्पा मारता मारता एका सिंहली तरुणाशी माझी गट्टी जमली. त्याचं नाव व्हिन्सेन्ट लियानगे. तो एक प्रतिभाशाली चित्रकार होता. रेषांच्या सामर्थ्यावर विचारांचा आविष्कार करण्याची त्याची हातोटी विस्मयकारी होती. व्हिन्सेन्ट बरोबरच कोलंबोपर्यंत जायचा माझा बेत पक्का झाला.

'तलईमन्नार' च्या धक्क्याला बोट लागली तेव्हा सायंकाळचे पाच वाजले होते. रेल्वेस्थानक जवळच होते. बँक ऑफ सिलोनचा काउंटर चालू होता.

मी सिलोनी रुपये घेतले. शंभर सेंटसचा एक रुपया होतो. हा सिलोनी रुपया आपल्या पन्नास पैशांच्या बरोबरीचा !!

कोलंबोकडे जाणारी गाडी रात्री दहा वाजता होती. पहिल्या अथवा दुसऱ्या वर्गानं प्रवास करण्यापेक्षा तिसऱ्या वर्गानं जाणंच मी पसंत केलं. तिसऱ्या वर्गाचं तिकीट होतं फक्त सात रुपये आणि प्रवास होता पूर्ण रात्रीचा. एकूण, स्वस्तात भटकायला हा देश सोयीचा आहे हे मी तेव्हाच ताडलं !

गाडीची वेळ होईपर्यंत कितीतरी सिंहली शब्दांचा मला परिचय झाला होता. पाण्याला इथं 'वतुरं' म्हणतात म्हणजे इंग्रजी 'वॉटर'चेच हे अपभ्रष्ट पण नाजूक रूप ! एक ते दहा आकड्यांसाठी एक, देक, तून, अतर, पा, अय, अत, अट, नायमा आणि दाय असे गंमतीदार शब्द आहेत. असो.

कोलंबोकडे जाणाऱ्या आगीनगाडीचे काय वर्णन करावे ? आपल्याकडची 'बार्शीलाइट'देखील या गाडीला सहज मागे टाकून पुढे निघून जाईल असा हिचा वेग ! बंदिस्त डब्यातून प्रवास करताना जनावरांना नेमके काय वाटत असेल ते मला हा प्रवास करताना जाणवले. त्या संधगतीच्या गाडीतल्या घुसमटलेल्या वातावरणात, असंख्य हादरे खात खात, घामाधूम होतसाता मी सकाळी आठच्या सुमारास कोलंबो स्थानकावर उतरलो.

श्रीलंकेचं हे राजधानीचं ठिकाण मला तरी प्रथमदर्शनी खूपच जुनाट वाटलं. वेळ सकाळची असूनही उपहारगृहातले पदार्थ शिळे आणि थंडगार होते. आपल्यासारखे गरमागरम खाण्याचे वेड या लोकांना बहुधा नसावे. दुधाचा चहा फारच थोडे जण घेत होते. बहुतेकांना बिनदुधाचा चहाच परवडणारा होता.

व्हिन्सेन्टच्या इच्छेनुसार मी त्याच्यासमवेत रेव्हरंड अलॉयसिस पेरीस यांच्या घरी गेलो. साधारणपणे अनाहूत पाहुण्याला कुणी घेऊन आला की 'ही कोण ब्याद आणलीय बुवा !' अशीच प्रतिक्रिया अपेक्षित असते. त्यामुळं मला मनातून कसंसंच होत होतं, पण सुदैवाने फादर पेरीस कमालीचे अतिथ्यशील निघाले.

चाळीशी उलटलेले हे पेरीस महाशय अविवाहित होते. एक स्वीय सचिव आणि स्वयंपाकी एवढाच त्यांचा परिवार. धर्मानं ख्रिश्चन आणि पेशानं पाद्री. कोलंबो विश्वविद्यालयात डॉक्टरेटसाठी त्यांनी एक प्रबंध नुकताच सादर केला

होता. त्यांना अनेक भाषा अवगत होत्या. 'थिऑलॉजी' वरचे त्यांचे अनेक लेख पाश्चिमात्य देशात प्रकाशित झाले होते. त्यांची अभ्यासिका शेकडो दुर्मिळ ग्रंथांनी समृद्ध होती. एकशे सत्तर वर्षांपूर्वीचं जॉर्ज वॅलेन्टाइनचं प्रवासवर्णन मी तिथंच ओझरतं वाचून काढलं. त्यातल्या त्याच्या भारतभेटीच्या वर्णनात कार्ल्याच्या लेण्यांची छायाचित्रं बघून तर मी क्षणभर कोलंबोत असल्याचंही विसरलो.

रेव्हरंड पेरीस एवढे प्रकांड पंडीत पण आपल्या स्वयंपाक्याला - जयसेनला - आणि स्वीय सचिव इंग्रिशियसला बरोबर घेऊनच जेवायला बसायचे.

सिंहली लोक मुळातच चमचमीत, झणझणीत खाणारे. लवंगा, मिरे, दालचिनीसारखे मसाल्याचे पदार्थ इथं मुबलक आणि स्वस्त त्यामुळे यांचे जेवणही मोठे लज्जतदार असायचे.

व्हिन्सेन्ट आणि त्याचा मित्र आर्यरत्न यांच्या समवेत चाखलेली, बांबलपिटीया भागातल्या 'ग्रीन-केबिन' मधली 'कजू-मालव' उर्फ ओल्या काजूंची उसळ अजूनही माझ्या स्मरणात आहे. गव्हापासून केलेले 'आप्प' उर्फ 'हॉपर्स' ही यांची खास पाककृती. एखाद्या खोलगट बशीसारख्या या 'आप्प'मध्ये अंडं सोडलं की 'बित्तर-आप्प' तयार होते. माशांचे रोल्स आणि माशांचे चवदार कालवण कुठंही मिळते. न्याहारीला 'पित्तु लवारीया' उर्फ तिखट करंज्या असत. माशांच्या अथवा अंड्यांच्या चवानं भरलेली 'कोत्त रोटी' झणझणीत 'होदी' उर्फ चटणीबरोबर खाताना डोळ्यांत अक्षरशः पाणी यायचं पण तरीही श्रीलंकेतल्या या सगळ्या पदार्थांवर मी मनस्वी खूष होतो.

केलानियाचं बुद्धमंदिर जवळच होतं. दोन हजार वर्षांपूर्वी भगवान बुद्ध केवळ आपल्या इच्छाशक्तीच्या जोरावर अदृश्यपणे इथं आले होते असा लोकांचा विश्वास आहे. इथल्या स्तूपामध्ये त्यांचं रत्नजडित सिंहासन पुरलेले आहे, अशीही लोकांची भावना आहे. मंदिराच्या भिंतींवर जातककथा चितारल्या आहेत. आजही ताजी आणि जिवंत वाटणारी ही 'फ्रेस्को' पाहण्यासाठी प्रत्येक पर्यटकानं केलानियाला भेट द्यायलाच हवी.

बुद्धमंदिराच्या जवळच बिभीषणाचे देऊळ आहे. बिभीषण रावणाचा भाऊ असला तरी रामाचा चाहता होता. श्रीलंकेत रावणाला महान राजा मानतात त्यामुळे रावणवध करणाऱ्या, रामाचा भक्त असलेल्या, बिभीषणाला ते कसे

पूजतात याचे नवल वाटले. या पूर्णाकृती बिभीषणाच्या ओष्ठद्वयातून बाहेर आलेले मोठमोठे सुळे मला तर फारच भीषण वाटले.

मंदिरा जवळून 'केलानी' नदी वाहत होती. नदीला इथं 'गंगा' म्हणतात. भारतीय संस्कृतीशी साम्य साधणाऱ्या अशा अनेक गोष्टी श्रीलंकेत आहेत.

तसं म्हटलं तर हजारो वर्षांपासून आपली या देशाशी सांस्कृतिक देवाणघेवाण चालूच आहे. सम्राट अशोकाचा पुत्र महेंद्र हा बौद्धधर्माचा प्रसार करण्यासाठी इथं आला त्यावेळी देवानाम् प्रियतिस्सा नावाचा राजा राज्य करीत होता. बौद्ध धर्माचा त्यानं स्वीकार केला. कालांतरानं राजाचा धर्म हाच प्रजेचा धर्म होत गेला. श्रीलंकेत आज सुमारे सत्तर टक्के बौद्ध, सतरा टक्के हिंदू आणि प्रत्येकी पाच-सहा टक्के ख्रिश्चन आणि मुस्लीम आहेत. डच लोकांच्या वसाहती इथं असताना त्यांच्यापैकी काहींनी सिंहली स्त्रियांशी विवाहसंबंध केले. त्यातून निर्माण झालेली प्रजा उत्पत्ती 'बर्गर्स' या नावानं ओळखली जाते. वर्णानं तांबूस असलेल्या या बर्गर्सची संख्या आज नगण्य आहे.

व्हिन्सेन्टप्रमाणंच त्याचा मित्र आर्यरत्न हाही एक उत्साही तरुण होता. हिंदी गाण्यांचा तो चाहता होता. लंकावासियांना हिंदी तसं अजिबात कळत नाही पण हिंदी गाण्यांच्या चालीवर असलेल्या सिंहली गाण्यांच्या ध्वनिमुद्रिका इथं लोकप्रिय आहेत. 'चोरीचोरी' चित्रपटातल्या 'आ जा सनम मधुर चांदनीमे हम' या गाण्याच्या चालीवर रचलेलं 'लंकास्तोत्र' मला आर्यरत्ननेच ऐकवलं. त्यातल्या काही पंक्ती पुसटशा आठवतात. त्या अशा -

आ मंगलम् मे सिरी लकटमंगलम्
जन्मभूमिदिने मे निहास्स मंगलादिने
लंका मनमालीवासना SS

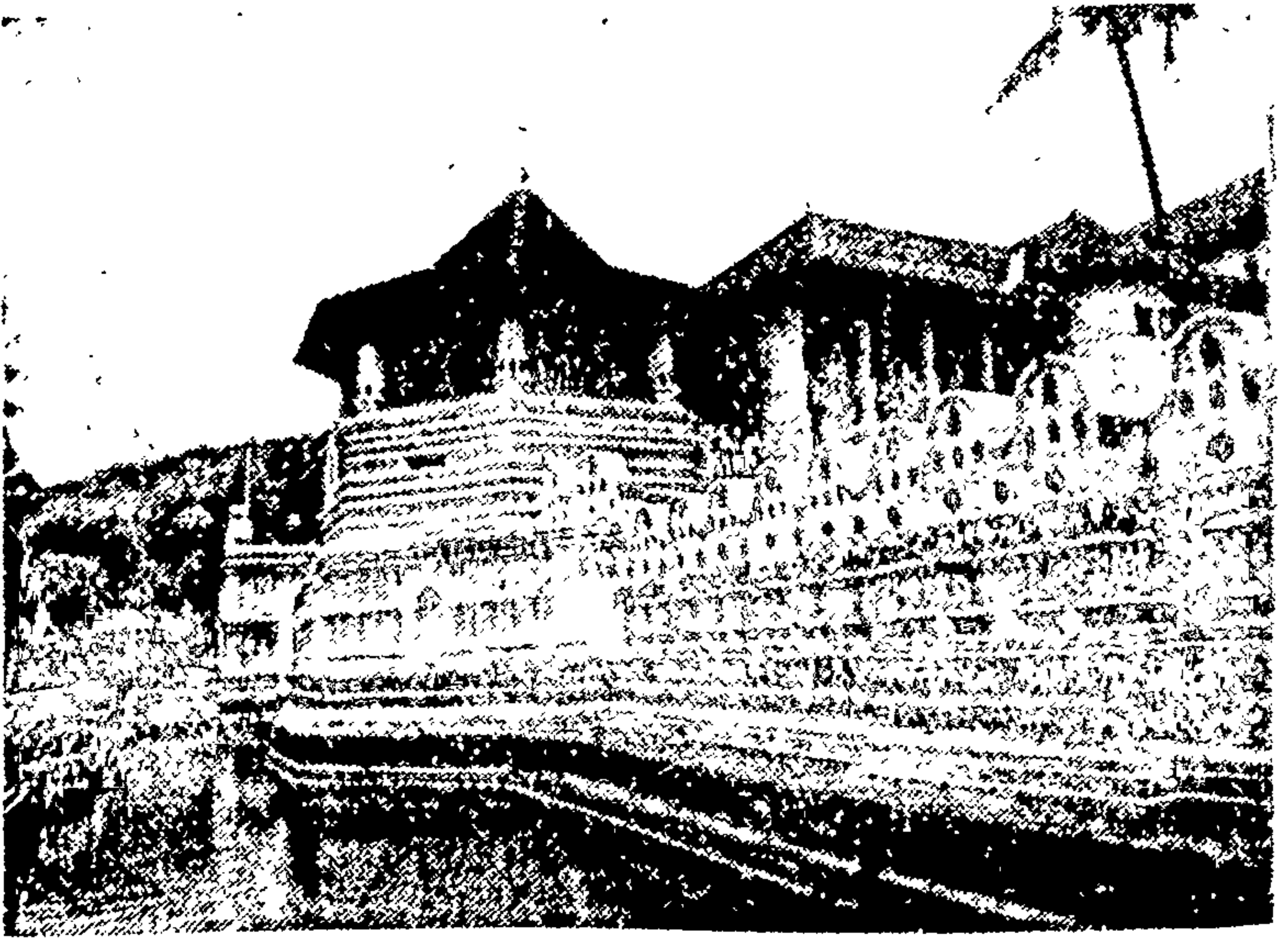
लता मंगेशकरचं 'स्याद सुलाम्' नावाचं सिंहली गाणं त्यावेळी फारच लोकप्रिय होतं. सिंहली गायिकांमध्ये रुख्मिणीदेवी सर्वश्रेष्ठ. नुकतच तिचं अपघाती निधन झालं होतं. विद्यमान गायिकांमध्ये रूपा इंदुमती, महालनी बुलात्सिंहलम् या प्रसिद्ध गायकात एच्. आर. ज्योतिपाल, व्हिक्टर रत्नायक आणि टी.एम्. जयरत्न हे त्याकाळी आघाडीवर होते.

हिंदी चित्रपटांच्या आयातीवर अनेक वर्षे बंदी असल्यानं त्याकाळी भारतात

गाजत असलेले 'डिश्युम् डिश्युम् स्टार्स' श्रीलंकेत फारसे ठाऊकही नव्हते. दिलीप कुमार, राजकपूर, नर्गीस आणि वैजयंती माला यांचाच प्रणयी जमाना तिथं चालू होता. अनेक तरुणी राजेंद्रकुमारच्या प्रेमात पडलेल्या पाहून तर मी चकितच झालो. अगदी मोजक्या चित्रपटगृहात पूर्वीच आयात केलेले तामिळ चित्रपट आलटून पालटून दाखविले जात होते. तसे प्रत्येक चित्रपटगृहात वर्षातल्या बावन्न आठवड्यांपैकी किमान सव्वीस आठवडे सिंहली चित्रपटच दाखविले पाहिजेत असा या देशाचा कायदा आहे.

श्रीलंकेत हिंदी गाणी लोकप्रिय असली तरी आपल्याकडे विशेषत्वाने प्रसिद्ध असलेल्या 'श्रीलंका ब्रॉडकास्टिंग कार्पोरेशन'च्या व्यापारविभागाबद्दल आणि त्याद्वारे प्रसृत होणाऱ्या गीतमालांबद्दल सर्वसामान्य सिंहली माणूस मला अगदीच अनभिज्ञ वाटला.

श्रीलंकेत रेल्वेप्रमाणेच बसचा प्रवासही कमालीचा स्वस्त. त्यामुळेच मी आख्खी श्रीलंका साडेतीनशे रुपयात फिरून बघू शकलो.

'कॅण्डी'चे पवित्र बुद्धमंदीर

‘कॅडी’ हे थंड हवेचं ठिकाण. कोलंबोपासून एकशेपंधरा किलोमीटर्सवर डोंगरमाथ्यावर आहे. अवघ्या अडीच रुपयात मी बसनं या ठिकाणी येऊन पोहोचलो. पेराडेनियापासून कॅडीपर्यंतचा सारा परिसर अगदी स्वित्झर्लंडच्या रमणीयतेची आठवण करून देणारा होता.

धवलरंगाचं बुद्धमंदिर हे कॅडीमधलं श्रद्धास्थान. भगवान गौतमबुद्धाचे दंतअवशेष या ठिकाणी एका सुवर्णकरंडकात ठेवण्यात आले आहेत. दर्शनोत्सुक भक्तांच्या मेळाव्यात मीही काही काळ रमून गेलो आणि भगवान विष्णूच्या त्या नवव्या अवतारासमोर इतरांप्रमाणे शुभ्र कमळं वाहून नतमस्तक झालो.

कॅडीत प्रतिवर्षी या दंतअवशेषांची ऐरावतावरून प्रचंड मिरवणूक काढतात तिला ‘पेराहर’ म्हणतात. त्यासाठी पन्नास-साठ हत्ती आणले जातात. हजारो सिंहली स्त्रीपुरुष चित्रविचित्र पोषाख करून ढोलमृदंगाचा गजर करीत या ‘पेराहर’ मध्ये सामील होतात आणि नृत्यगायनाची मौज लुटतात.

श्रीलंकेतले नृत्यप्रकार फारच गमतीदार. प्राचीन काळी या भूमीवर यक्षांचे राज्य होते आणि नृत्यकलेचा वारसा त्यांच्याकडूनच या देशाला मिळाला आहे अशी सिंहली जनतेची धारणा आहे. रावण हा एक महान संगीतप्रेमी राजा होता आणि सारंगीचा शोध त्यानेच लावला असाही सिंहली लोकांचा दावा आहे.

सिंहली भाषेत नाचाला ‘नेतुम्’ म्हणतात. तथापि यांचा नाच केवळ आनंदच व्यक्त करण्यासाठी असतो असे नाही. ‘कोलम्’ आणि ‘सोकारी’ हे नृत्यप्रकार तर भयंकर आहेत. व्याधींपासून मुक्ती मिळविण्यासाठी चित्रविचित्र मुखवटे धारण करून, मंत्रतंत्राचा उद्घोष करीत हे नाच केले जातात. या मुखवट्यांना ‘वेस मुहाना’ म्हणतात. व्याधींच्या स्वरूपानुसार हे मास्कस्-मुखवटे धारण केले जातात. उदाहरणार्थ, बहिरेपणावर मंत्रप्रयोग करताना, कोब्रा सर्प कानातून बाहेर येत आहे असं दाखविणारा मुखवटा अथवा कुणाला चक्कर येत असेल तर अशावेळी तोंडातून फेस येत असलेला मुखवटा किंवा मृतयुपंथाला लागलेल्या रोग्यावर उपाय करताना बुबुळं लोंबणारा मुखवटा मांत्रिक धारण करतात आणि ही नृत्ये करतात.

अलीकडे मात्र पर्यटकांसाठी देखील असे मुखवटे मुद्दाम बनविले जातात. हिक्कादुआसारख्या ठिकाणी तर मास्कस्-मेकिंग हा महत्त्वाचा कुटिरोद्योगच

होऊन बसला आहे. बाटीक -पेंटिंगच्या व्यवसायातही श्रीलंकेतले हजारो कलाकार पूर्णपणे गढून गेले आहेत.

‘अवकाना’ येथील गौतमबुद्धाची अतिप्रचंड मूर्ती

कॅडीकडून मी नुवरएलियाच्या दिशेनं प्रवास सुरू केला. नुवरएलिया म्हणजे श्रीलंकेचं दार्जिलिंगच जणू ! जिकडेतिकडे चहाचे मळे दिसत होते. डोंगरमाथ्यावर ढग विसावले होते. श्रीलंकेतल्या सर्वोत्कृष्ट आणि विलोभनीय प्रदेशात मी आलो होतो. नुवरएलियातले चहाचे मळे पाहिल्यावर श्रीलंकेला ‘टी-लंका’ का म्हटले जाते ते पूर्ण कळून चुकले.

चहाची लागवड या देशात सुरू झाली ती फिरंग्यांच्या आगमनानं. त्यासाठी दक्षिण भारतातून पन्नास हजार मजूर आयात करण्यात आले. अर्थातच ते बहुतांशी तामिळ हिंदू होते. सिंहली भूमीपुत्रांना त्यांचं अतिक्रमण अमान्य होतं तथापि इंग्रजांचं बस्तान या देशात जसजसं बसू लागलं तसे सुशिक्षित तामिळांना शासकीय नोकऱ्या अधिकाधिक प्रमाणात मिळू लागल्या. परिणामी त्यांच्यात आणि सिंहली लोकांत वरचेवर खटके उडू लागले. असे असले तरी ब्रिटिशसत्तेविरुद्ध लढण्यापुरते पोन्नबालम् रामनाथम्, पोन्नबालम् अरुणाचलम् यांसारखे तामिळ नेते जयतिलके, परेरा वगैरे सिंहली नेत्यांच्या खांद्याला खांदा देऊन कार्य करीत होते. तथापि श्रीलंकेला स्वातंत्र्यासाठी भारताप्रमाणे रक्त सांडावं लागलं नाही की भारत छोडो पद्धतीची आंदोलने करावी लागली नाहीत. भारताला स्वातंत्र्य प्रदान केल्यानंतर इंग्रजांनी सहा महिन्यातच या देशावरची सत्ताही सोडून दिली.

छप्पनसाली श्रीलंकेत 'सिंहली' हीच सरकारी कामकाजाची एकमेव भाषा जाहीर झाली आणि इंग्रजीबरोबर तामीळांचीही ही सर्वत्र पीछेहाट होऊ लागली. अठ्ठावन्नमध्ये या प्रश्नावर दंगलीचा डोंब उसळला. डडले सेनानायके पंतप्रधान असल्यापासून श्रीमती सिरीमाओ भंडारनायके सत्तास्थानी येईपर्यंत या वादानं फारच तीव्र स्वरूप धारण केलं, तेव्हा भारताच्या लालबहादूर शास्त्रींनी स्वतः मध्यस्थी केली आणि सहा लाख तामीळी लोकांना आपल्या भारताचे दरवाजे खुले करून दिले आणि त्या बदल्यात श्रीलंकेनं चार लाख तामीळांना नागरिकत्व देण्याचं मान्य केलं पण प्रत्यक्षात तसं घडलंच नाही. फक्त दोन लाख तामीळ भारतात परतले आणि दीड लाख तामीळांनाच श्रीलंकेचं नागरिकत्व मिळालं त्यामुळे प्रश्नाचा गुंता अधिकच वाढला. मी श्रीलंकेत गेलो तेव्हा श्रीलंकेच्या एक कोटी तीस लाख लोकसंख्येपैकी सव्वीस - सत्तावीस लाख तामीळ भाषिक होते आणि त्यांनी अमृथलिंगम्च्या नेतृत्वाखाली 'तामीळ लिबरेशन फ्रंट'ची स्थापना करून तामीळ भाषिकांच्या स्वतंत्र राज्यासाठी चळवळ सुरू केली होती. मौज म्हणजे त्याचवेळी सत्तेवर असलेलं युनायटेड नॅशनल पार्टीचं सरकार या अल्पसंख्यांक तामीळांच्या हितसंरक्षणामाठी कटिबद्ध असल्याचा डांगोरा पिटत होते. सत्याहत्तरच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत या पक्षानं १६८ पैकी १४१ जागा जिंकून श्रीमती भंडारनायकेच्या फ्रीडम पार्टीचा न भूतो न भविष्यति

असा पराभव केला होता आणि त्यानंतर याच पक्षाच्या ज्यूलियस जयवर्धने यांनी सार्वमताच्या जोरावर अमेरिकेतल्या राष्ट्राध्यक्षांप्रमाणे सर्व सत्ता आपल्या हाती घेतली होती.

तथापि श्रीलंकेतल्या या सगळ्या संघर्षांची झळ मला मात्र अजिबात जाणवली नाही. सिंहली आणि तामीळ कुटुंबात मला सारखंच प्रेम मिळालं. कोलंबोमध्ये ख्रिश्चन, नुवरएलियाला मुस्लीम, त्रिंकोमालीत हिंदू तर इतरत्र बौद्ध कुटुंबात माझं आदरातिथ्य सारख्याच आपुलकीनं झालं.

दुनहिंदाचा धबधबा पाहून परतताना बसमध्ये एका सर्वोदयी स्वयंसेवकाशी माझी ओळख झाली. मी भारतीय असल्यानं त्याच्या आश्रमातला पाहुणचार स्वीकारावा असा त्यानं आग्रहच धरला. एका खोल दरीत नदीकाठच्या छोट्याशा खेडेगावात हा आश्रम होता. इतर सर्व आश्रमवासियांबरोबर गंगास्नान करून आम्ही सायंप्रार्थनेसाठी तयार झालो. सिंहली भाषेत प्रार्थना झाली आणि अनपेक्षितपणे आश्रमप्रमुखांनी माझे स्वागत करून मला सर्वोदयावर चार शब्द बोलण्यासाठी पाचारण केलं. मी भारतीय म्हणजे भगवान बुद्ध, महात्मा गांधी आणि संत विनोबा यांच्या भूमीतला, त्यातून विनोबांची आणि माझी मातृभाषाही एकच त्यामुळे सर्वोदयावर मी अधिकारवाणीनं बोलू शकेन अशी त्या बिचाऱ्यांनी समजूत करून घेतली होती किंवा काय नकळे! त्यांना काय माहित की मी बापडा दिवसभर आकडेमोडीच्या दुनियेत राबून संध्याकाळची पाच-तेवीस बिनचूकपणे पकडण्यातच जीवनाची इतिकर्तव्यता मानणाऱ्या इतरेजनांसारखाच एक सामान्य माणूस आहे? पण आता मागे हटणे शक्य नव्हते. गडाचे सगळे दोर तुटलेले होते. मी कसंबसं अवसान आणलं अन् भाषणाला उभा राहिलो. सत्य - अहिंसा - अस्तेय आणि अनासंग या चतुःसूत्री पासून सुरुवात करून गांधी - टागोर - विवेकानंद वगैरेंची लहानपणी पाठ केलेली सुभाषिते आणि सुवचने अधूनमधून पेरत माझ्या भाषणाची गाडी जागतिक शांततेच्या विषयावर आणून उभी केली आणि 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' हाच सर्वोदयाचा संदेश असल्याचं अशा काही अभिनिवेशात सांगून टाकलं की भाषण संपताक्षणीच टाळ्यांचा कडकडाट झाला. मला स्वतःलाच न समजणाऱ्या विषयावर भाषण करण्याचा हा प्रसंग निभावून गेला याचं मोठं समाधान वाटलं.

दुसऱ्या दिवशी भल्या पहाटे मी 'कातरगामा'ला जाणारी बस पकडली.

‘कातरगामा’ हे श्रीलंकेतलं आणखी एक तीर्थस्थान, तथापि एका प्रचंड स्तूपाखेरीज तिथं बघण्यसारखं काही नव्हतं. या स्तूपाभोवती अनवाणी प्रदक्षिणा घालताना रणरणत्या उन्हात माझे पाय मात्र चांगलेच पोळून निघाले. जवळच एका हिंदूचं ‘कोवील’ म्हणजे देऊळ होतं पण तिथं देखील दुपारची वेळ असल्यानं देवळातला देव कडीकुलूपात, पडद्याआड वामकुक्षी घेत होता. तेव्हा त्यालाही डिस्टर्ब करण्यात अर्थ नव्हता. त्यामुळे अधिक वेळ वाया न दवडता मी श्रीलंकेच्या अगदी दक्षिण टोकावर असलेल्या ‘मातर’कडे जाणारी बस पकडली.

बसमध्ये गर्दी खच्चून होती पण तरीही अधेमधे चढणाऱ्या कषाय - वस्त्रधारी भिक्षूंना, इतकेच नव्हे तर ख्रिश्चन धर्मोपदेशकांनाही इतर उतारू उठून जागा देत होते. धर्मोपदेशकांना या देशात बसच्या रांगेत तिष्ठत उभे राहावे लागत नाही असेही नंतर कळले.

‘मातर’ आलं. श्रीलंकेची ही कन्याकुमारी. इथलं प्रमुख आकर्षण म्हणजे चार मजली उंच अशी वेराहनाची पद्यासन घातलेली भगवान बुद्धाची अतिप्रचंड मूर्ती. शहरातल्या अगदी हमरस्त्यावर मातरबोधीजवळ गरुडावर विराजमान झालेले भगवान विष्णू आणि मोरावर आसन्न झालेली देवी महालक्ष्मी बघून मला नवलच वाटले. मातर शहरात तशी वाहतूक तुरळकच होती. बैल जुंपलेले टांगे मात्र अधूनमधून दिसत होते.

मातर मध्येही मी सर्वोदयी आश्रमातच राहिलो. तिथल्या मुलींची नावं आपल्याप्रमाणेच लीला, ललिता, पद्मिनी, अशोका अशी परिचित होती.

श्रीलंकेत अनेक नावं रत्नावरून पडली आहेत. उदाहरणार्थ जयरत्ने, रत्नसेन, रत्नायक, गुणरत्ने, तिलकरत्ने, विजयरत्ने, पंडितरत्ने वगैरे वगैरे. या देशातली रत्नांची मुबलकता हेच याचे कारण आहे. ‘रत्नपुरा’ शहर तर रत्नांच्या व्यापाराची जागतिक पेठच आहे.

मातरपासून किनारपट्टीवरून प्रवास करीत गॉल, हिक्कादुआ, कालूतरा वगैरे गावं बघत बघत अर्धवर्तुळाकार फिरून मी पुनश्च कोलंबोला आलो.

कोलंबोमधला दीपस्तंभासारखा दिसणारा क्लॉक-टॉवर, काळबादेवीसारखा गजबजलेला ‘पेटा’ नावाचा भाग, वर्ल्ड मार्केट, ‘लक्सला’ सारखी प्रचंड डिपार्टमेंटल स्टोअर्स, व्हाइट हाऊसच्या धर्तीवर बांधलेली कोलंबो-महानगरपालिकेची श्वेतवर्णी इमारत आणि वास्तुसंग्रहालयात जतन

केलेले पोलोनारुंआ, सीगिर यांसारख्या प्राचीन शहरांच्या उत्खननात सापडलेले बौद्धकालीन अवशेष मी पाहिले.

कोलंबो परिवहनाच्या बसेसमध्ये कंडक्टर म्हणून काम करणाऱ्या आणि वाहतुक नियंत्रणात पोलिसांना मदत करणाऱ्या स्त्रिया बघून कौतुक वाटले. सायंकाळच्या जेवणानंतर कोलंबोतल्या 'गॉल-फेस' चौपाटीवर धवलशीतल चांदण्यात लाटांचं संगीत ऐकत मुलायम वाळूवर मी कितीतरी वेळ विसावलो होतो.

फादर पेरीस आणि व्हिन्सेन्ट लियानगे यांचा भावपूर्ण निरोप घेऊन मी दुसऱ्या दिवशी त्रिंकोमालीचा रस्ता धरला. कोलंबो श्रीलंकेच्या पश्चिम किनारपट्टीवर तर त्रिंकोमाली अतिपूर्वेस समुद्र तटावर ! प्रवास आठ तासांचा - श्रीलंकेला आडवा छेद देणारा ! बसचं तिकीट अवघं सहा रुपये !

बसमध्ये माझ्या शेजारी पीटर बसला होता. कोलंबोत एका बेकरीत काम करणारा तो मजूर होता. आपल्या बायकामुलांना भेटण्यासाठी तो चालला होता. त्रिंकोमालीजवळच्या 'चायना-बे' भागात !

पीटर, मनानं निरागस वाटला तरी वृत्तीनं ठार 'बेवडा' होता. अधूनमधून बस चहापानासाठी थांबताच हा पड्ड्या कुठल्यातरी गुत्त्यात जाऊन 'अरक' मारून थायचा. मी त्याच्या घरी गेलंच पाहिजे असा त्यानं आग्रहच धरला. दुपारी एकच्या सुमारास बस चायना-बे जवळ आली. त्रिंकोमाली आता फार दूर नव्हते. पण एवढ्या रणरणत्या उन्हात त्रिंकोमाली गावात जाऊन माझ्या पत्रमित्राचा शोध घेण्यात अर्थ नव्हता त्यापेक्षा काही काळ पीटरकडेच विश्रांती घ्यावी आणि त्यानिमित्ताने एका गरीब सिंहली कुटुंबाचं जीवन न्याहाळावं असा विचार करून मी पीटरबरोबरच त्या निर्जन जंगलात उतरलो.

पीटरच्या पर्णकुटीतही मला प्रेमाचा ओलावा आढळला. त्याच्या लहान मुलींनी तर या 'अंकल' भोवती गराडा घालून त्याला आपलंसं करून टाकलं ! दुपारचं जेवण त्या सर्वासमवेत करून त्या गरीब पण प्रेमळ कुटुंबाला दुवा देत मी उन्हां कमी होताच त्रिंकोमालीकडे निघालो.

त्रिंकोमाली हे श्रीलंकेचं नैसर्गिक बंदर. नैसर्गिक अशासाठी म्हणायचं की या अर्धवर्तुळाकार किनारपट्टीच्या ठीक समोर काही अंतरावर समुद्राच्या पाण्यात जमिनीचा थोडा भाग वर आला आहे. त्यामुळे मोठमोठी जहाजे एका बाजूने

बंदरात शिरतात आणि दुसऱ्या बाजूने बाहेर पडतात. जमिनीचा भाग समुद्रात असल्याने बंदरातल्या हालचाली विशेषतः युद्धनौकांच्या हालचाली समुद्रातून सरळसरळ दिसू शकत नाहीत. त्यामुळे संरक्षणाच्या दृष्टीने या बंदराचे महत्त्व खूपच वाढले आहे.

माझ्या पत्रमित्राचा पत्ता शोधणं तसं फारसं कठीण गेलं नाही. श्रीलंकेत येण्यापूर्वी कुठल्याशा मासिकात त्याचं नाव वाचून मी एक पत्र खरडलं होतं आणि त्याला मित्र बनवून टाकलं होतं. मौजेची गोष्ट अशी की हा माझा पत्रमित्र निघाला. अवघा सात-आठ वर्षांचा शाळकरी मुलगा! सुदैवाने त्याचे आईवडील घरी होते आणि माझी वाटच पाहत होते. ते एक मध्यमवर्गीय तामीळ कुटुंब होतं.

दुसऱ्या दिवशी महाशिवरात्र होती. त्रिकोमाली शहरात श्रीलंकेतलं सुप्रसिद्ध शिवमंदिर असल्यानं लोकांच्या उत्साहाला उधाण आलं होतं. साऱ्या श्रीलंकेत सार्वजनिक सुट्टी होती. इथल्या बँका शनिवार-रविवार बंद असतात. अनेक कचेऱ्यांनां प्रत्येक पौर्णिमेला एक ज्यादा सुट्टी दिली जाते.

भल्या पहाटेस आंधोळ वगैरे आटोपून आम्ही सर्वजण शिवदर्शनास निघालो. शिवमंदिर एका उंच उंच किल्ल्यात होतं. हिंदी महासागराच्या गर्द निळ्या लाटा या किल्ल्याच्या पायथ्यावर घोंघावत येऊन फुटत होत्या. पोर्तुगीजांनी बांधलेल्या या किल्ल्यावर दुसऱ्या महायुद्धात जपानने बाँब हल्ला केला होता असेही समजले.

शिवमंदिराचा परिसर भाविकांनी फुलला होता. हातात पूजेच्या साहित्याचे तबक घेऊन जाणाऱ्या, साड्या नेसलेल्या असंख्य स्त्रिया आणि भस्मचर्चित पुरुष पाहिल्यावर मी परदेशात आहे हे देखील पार विसरून गेलो. शंखनादाच्या आणि सामूहिक महारुद्राच्या आवाजात शिवलिंगावर अभिषेक चालू होता. कर्पूराच्या सुवासानं आसमंत दरवळून निघाला होता आणि सनई-चौघड्यांच्या स्वरांनी सारं वातावरण कसं शिवमंगल झालं होतं!.....

श्रीलंकेत शंकराचा मान मोठा. बहुसंख्य तामीळी हिंदू शैवपंथी असल्याने ते नैसर्गिकच म्हणावे लागेल. त्यामुळे शंकराची 'कोवीलं' अनेक तरीही उत्तर मन्नारमधलं 'तिरुकेतीश्वरम्' चिलावमधलं 'मुन्नेश्वरम्' आणि त्रिकोमाली मधलं 'कोन्नेश्वरम्' खास मानली जातात. आपल्याकडच्या ज्योतिर्लिंगासारखंच

या स्थानांना महत्त्व आहे. दाम्बुल्ला आणि कॅंडीमधली विष्णूमंदिरं अथवा कातरगामामधली स्कंद - मुरुगनची मंदिरही वाखाणण्यासारखी आहेत. उत्तर श्रीलंकेतल्या जाफना विभागात तामीळी हिंदूंची वस्ती अफाट असल्यानं तो श्रीलंकेतला 'गोपूरांचा प्रदेश'च झाला आहे.

तथापि श्रीलंकेत एक असे अद्भुत स्थान आहे जिथे हिंदू - मुस्लीम - बौद्ध आणि ख्रिश्चनदेखील आपापल्या धर्माचे तीर्थस्थान समजून जात असतात. त्याचे नाव आहे 'अॅडम्स - पीक.' कोलंबोपासून सुमारे सत्तर किलोमीटर्स पूर्वेला, उंचउंच पर्वतराजीत सुमारे सात हजार फूट उंचावर एका काळ्याकभिन्न कातळावर चांगला पाचसव्वापाच फूट लांब पायाचा ठसा उमटला आहे. ख्रिश्चनांच्या मते तो सेंट थॉमसचा आहे तर मुस्लीमांच्या मते या ठिकाणी आदमने एका पायावर उभे राहून एक हजार वर्षे प्रायश्चित्त घेतल्याने हा ठसा तिथे उमटला आहे. याउलट भगवान शंकराच्या पदस्पर्शाने हा कातळ पावन झाला आहे अशी हिंदूंची ठाम श्रद्धा आहे. तथापि श्रीलंकेतल्या लाखो बौद्धधर्मीयांच्या मते गौतमबुद्धानेच या ठिकाणी ही किमया करून दाखवली आहे आणि पायाचा हा स्पष्ट ठसा भगवान बुद्धाचाच आहे. सत्य काही का असेना, सर्वधर्मीयांची अक्षरशः रीघ या ठिकाणी लागलेली असते एवढे मात्र खरे! असो.

त्रिकोमालीहून मी अनुराधापूरकडे प्रस्थान ठेवले. अनुराधापूर श्रीलंकेच्या अगदी हृदयस्थानी वसले आहे. शेकडो वर्षांपूर्वी लंकेच्या राजधानीचे हे ठिकाण होते. अनुराधापूरमध्ये सायकल भाड्याने वापरण्यास मिळाल्याने माझा भटकंतीचा मोठाच प्रश्न सुटला कारण बघण्यासारखी सगळी ठिकाणं दूरवर पसरलेली होती.

या भागातले सर्वात महत्त्वाचे ठिकाण म्हणजे बोधीसत्त्वाचा डेरेदार वृक्ष असलेले पवित्र स्थान. हजारो वर्षांपूर्वी राजपुत्र सिद्धार्थला ज्या बोधीसत्त्वाखाली ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाले त्या बोधीसत्त्वाची एक फांदी बुद्धगयेहून या ठिकाणी आणून लावण्यात आली. त्याचाच आज विशाल वृक्ष झाला आहे. बौद्धधर्मीयांच्या दृष्टीनं हे फार मोठं तीर्थक्षेत्र आहे. याला 'बो-ट्री' असेही म्हणतात.

या 'बो-ट्री' जवळच रुवनवेलीसया नावाच्या बुद्धमंदिरात हिंडत असताना एक अविस्मरणीय घटना अनपेक्षितपणे घडून गेली....

त्याचं, असं झालं, मी मंदिराच्या गाभाऱ्यातून बाहेर पडत होतो त्याचवेळी एका श्वेतवस्त्रधारी तेजस्वी स्त्रीनं तिथं प्रवेश केला. माझ्या मनात एक वेगळाच विचार चमकून गेला आणि नकळत माझे पाय मागे फिरले. एव्हाना त्या ठिकाणी बऱ्यापैकी गर्दी झाली. त्या तेजस्वी स्त्रीनं पूजा-अर्चा आटोपली आणि जमलेल्या लंकावासियांच्या घोळक्यात नेमकी ती माझ्याच समोर येऊन उभी ठाकली. नैवेद्याचं तबक तिनं माझ्यापुढे केलं आणि सिंहली भाषेत काहीतरी उद्गारली. मला त्यानं काहीच अर्थबोध झाला नाही. मी गप्पच राहिलो. म्हटलं प्रसाद समजून तबकातलं काही उचलावं तर तो प्रमाद ठरायचा अन् न उचलावं तरी अवमान आहेच ! मी गप्प बसलेला पाहून काहीशा भुवया उंचावीत त्या स्त्रीनं जरा ठसक्यातच आपल्या सिंहली शब्दांचा पुनरुच्चार केला तेव्हा मात्र मी हसलो आणि भारतीय प्रवासी असल्याचे एका दमात सांगून मोकळा झालो. त्याबरोबर त्या स्त्रीनंही मनमोकळं हास्य केलं आणि मला नैवेद्याच्या तबकाला स्पर्श करायला चक्क इंग्रजीत सांगितलं. मी तसे करताच खुषीत येऊन तिनं हा प्रसाद जमलेल्या जनताजनार्दनास वाटण्याच्या सूचना आपल्या मदतनीसांना दिल्या आणि ती स्त्री माझी आपुलकीने विचारपूस करू लागली. त्यानंतर बराच वेळ आम्ही दिलखुलासपणे गप्पा मारल्या. कोण होती ती तेजस्विनी ठाऊक आहे ? त्या होत्या श्रीलंकेच्या माजी पंतप्रधान श्रीमती सिरीमाओ भंडारनायके !

श्रीलंकेतल्या माझ्या नेमक्या शेवटच्या दिवशी केवळ सुदैवाने या माजी पंतप्रधानांबरोबर अंगदी अनौपचारिक रीतीनं काही क्षण व्यतीत करण्याचे भाग्य मला लाभले होते. माझ्या अंगावर रोमांचच उभे राहिले !...

अनुराधापूरमध्ये आता अधिक भटकण्यात मला स्वारस्य नव्हते. केवळ विश्रांतीसाठी मी जवळच्याच एका चित्रपटगृहाकडे वळलो.

'जोडू-वललू' नावाचा सिंहली चित्रपट चालू होता. जोडू-वललू म्हणजे हातकड्या. श्रीलंकेतला प्रख्यात अभिनेता जोअबे विक्रम आणि अभिनेत्री सुमना अमरसिंह यांच्या यात प्रमुख भूमिका होत्या. शिवाय श्रीयानी परेराचीही यात दुय्यम भूमिका होती. मी सवयीनुसार बाल्कनीचं तिकीट काढून वर गेलो. तर बाल्कनीच्या दाराला भलंमोठं कुलूप ! मी बुचकळ्यात पडलो तेवढ्यात व्यवस्थापक स्वतः जातीनं आले आणि त्यांनी माझ्यासाठी बाल्कनी उघडून

दिली. त्यानंतर अगदी चित्रपट संपेपर्यंत या बाल्कनीत मी एकटाच होतो.

मध्यरात्रीची गाडी पकडून भल्या पहाटे मी तलईमन्नारला परतलो. बँक ऑफ सिलोनचा काउंटर इतक्या पहाटेही चालू होता. उरलसुरलं सिलोनी चलन परत करण्यासाठी तिथं परदेशी प्रवाशांची एकच झुंबड उडाली होती.

कस्टमच्या कंटाळवाण्या प्रकारातून पुन्हा सात आठशे प्रवासी क्लिअर होऊन बोट सुटायला निदान दुपारचे बारा तरी वाजणार असाच सगळ्यांचा होरा होता, पण आजचं चित्रं काही निराळंच होतं. सगळी कामं कशी झटपट होत होती. रांगेतला प्रत्येक प्रवासी पटापट पुढे सरकत होता. तपासणी विलक्षण वेगानं होत होती. कस्टमखात्याची ही तत्परता पाहून मी तर स्तिमितच झालो. ठीक नऊ वाजता बोटीनं सुटण्याचा इशारा दिला आणि मगच मला या सगळ्या धावपळीचं रहस्य उलगडलं...

“सूर्यग्रहणामुळे भारतात घबराट” अशा अर्थाच्या वृत्तांनी वर्तमानपत्रांचे रकाने भरले होते. म्हणजे या ग्रहणाच्या भयानं रामेश्वरमुचे खलाशी बोटीवरच्या प्रवाशांना किनाऱ्यापर्यंत नेण्यासाठी आपले छोटे पडाव घेऊन मध्यान्हानंतर म्हणजेच खग्रास ग्रहण लागल्यानंतर येणार नाहीत हे लक्षात घेऊन बोट लवकरात लवकर सोडण्याचा आटापिटा करण्यात आला होता.

अर्थात् ग्रहणाच्या भल्याबुऱ्या परिणामांबद्दल मी मात्र बेफिकीर होतो. गाडीत रात्रभर जागरण झालं होतं त्यामुळे बोटीच्या डेकवर अगदी उघड्यावर पथारी पसरून खग्रास ग्रहणाचे वेध लागलेल्या त्या सूर्यनारायणाकडे कुतूहलानं पाहत मी निर्धास्तपणे आडवा झालो...

श्रीलंकेतली स्वैर, स्वच्छंद मुशाफिरी संपली होती... आता उरला होता नेहमीचाच नीरस, कंटाळवाणा अन् धकाधकीचा लोकल्सचा प्रवास... नोकरीचं जोखड मानेवर घेऊन... किती दिवस, किती वर्षे कोण जाणे!!

एक मुशाफिरी, ढाका नगरीची

२४ ऑक्टोबर १९८२. नवरात्रीतला सप्तमीचा दिवस. दुर्गापूजेच्या महोत्सवाला महानगरी कलकत्यात उधाण आलं होतं. याच दिवशी मी 'डमडम' सोडलं आणि 'बांगला देश बीमान'ची अवघ्या अर्ध्या तासाची सफर करून ढाक्याच्या 'झिया इन्टरनॅशनल एअरपोर्ट'वर पदार्पण केलं.

केवळ वर्ष सव्वावर्षापूर्वी ३० मे १९८१ च्या मध्यरात्री चित्तगावच्या सर्कीट हाउसमध्ये मेजर अब्दुल मन्सूर या लष्करी अधिकाऱ्यानेच ज्यांना गोळ्या झाडून ठार केले त्या बांगला देशच्या माजी राष्ट्राध्यक्षांचे - जनरल झिया उल रेहमान यांचे नाव असलेला हा विमानतळ होता.

असंख्य लष्करी जवान या विमानतळावर खडा पहारा देत होते. कुवेत आणि सिंगापूर या दोन भिन्न दिशांनी एकाच वेळी विमाने आली असल्याने कस्टमतपासणीसाठी एकच गर्दी उसळली होती. इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंचे ढीगच्या ढीग दिसत होते. पण असे असले तरी तिथल्या लष्करी शिस्तीमुळे म्हणा किंवा माझ्याकडे गळ्यातल्या एका शबनम बॅगोखेरीज काहीच सामान नसल्यामुळे म्हणा, अवघ्या दहा मिनिटात माझी सुटका झाली आणि मी विमानतळाबाहेर पडलो.

एका मायक्रोबसनं मी शहराच्या दिशेनं निघालो. सुंदरसुंदर वाहने, अतिरुंद आणि कमालीचे स्वच्छ रस्ते पाहूनच मन प्रसन्न झाले. कलकत्याच्या बजबजपुरीतून आल्याने हे दृश्य खरोखरीच दिलासा देणारे होते.

“ढाका कसले बघायला जाता ? निर्वासितांच्या झोपड्या, गलिच्छ वस्त्या,

वारंवार होणाऱ्या चक्रीवादळात पडझड झालेली घरे, नको नकोशी वाटणारी गर्दी आणि तागाच्या गिरण्या याखेरीज काय असणार आहे तिथं डोंबलं ?” असा सवाल करून मला नाउमेद करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या माझ्या हितचिंतकांची मला तत्क्षणी कीव करावीशी वाटली.

वास्तविक इतके स्वच्छ, सुंदर, सुबक शहर मी फार दिवसांनी पाहत होतो. ढाक्यावर माझे प्रथमदर्शनीच प्रेम बसले.

‘गुलीस्तान’ या शहराच्या मध्यवर्ती ठिकाणी मी उतरलो. इथून ढाक्यातल्या कुठल्याही भागात जाण्यासाठी वाहने उपलब्ध होती. टॅक्सीज मात्र कुठे दिसल्या नाहीत. मायक्रोबस, मिनिबस आणि ‘बेबी’ म्हणजे आटोरिक्षा भरपूर होत्या, तरीही नजरेत भरत होत्या त्या सायकलरिक्षाच !

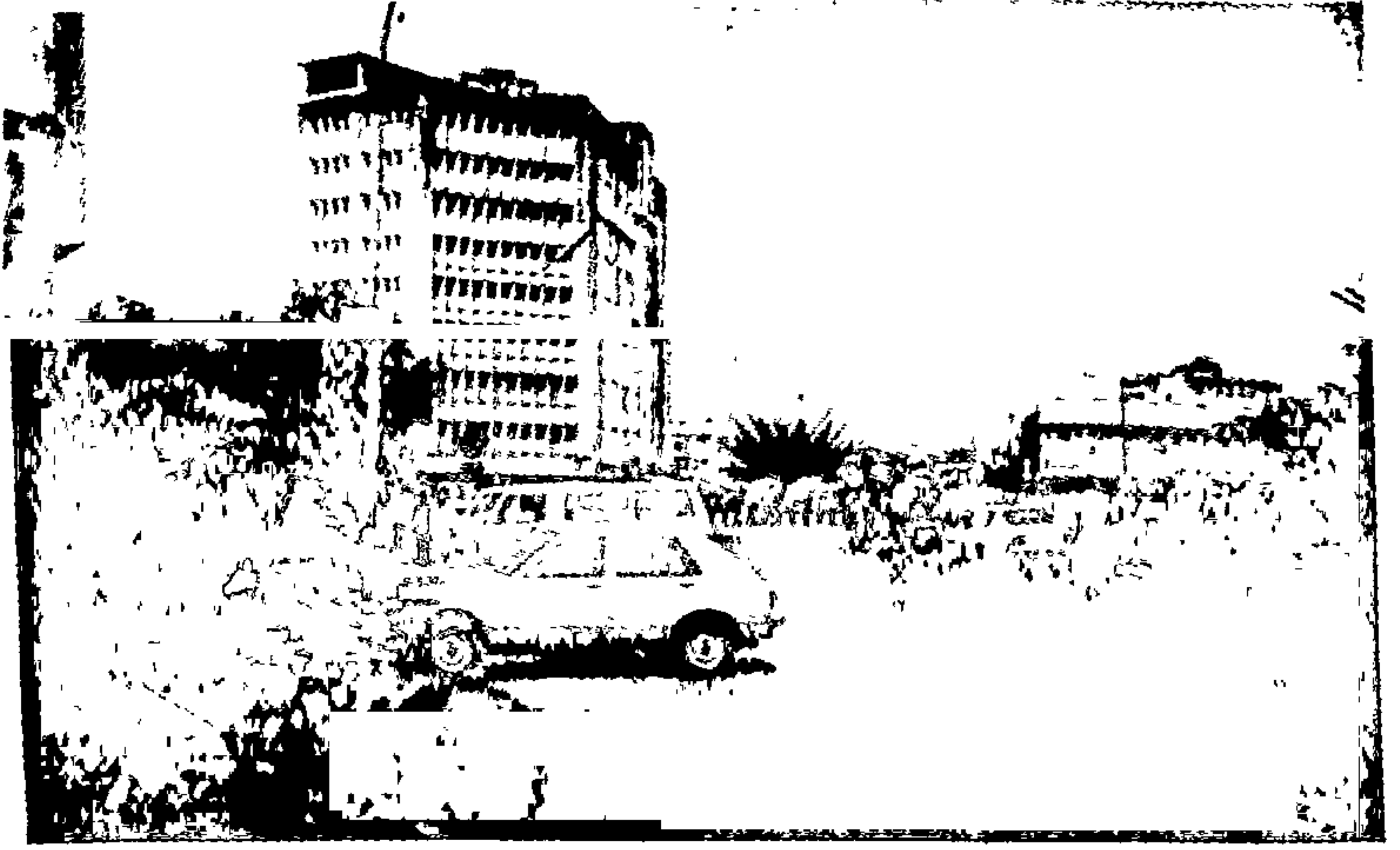
ढाका शहरात दीड लाख सायकलरिक्षा आहेत. अडीच लाख लोकांचा संसार त्यावर अवलंबून आहे. ढाक्यातले रस्ते चांगले असल्याने आणि शहरात फारसे चढउतार नसल्याने या रिक्षावाल्यांना फारसा त्रास सहन करावा लागत नाही. याउलट तऱ्हा कलकत्याची. एखाद्या गाडीच्या बैलाप्रमाणे किंवा टांग्याच्या घोड्याप्रमाणे स्वतःला जुंपून हे रिक्षावाले रक्ताचे पाणी करीत असतात. ढाक्याच्या रस्त्याचा काही भाग रिक्षावाल्यांसाठी आखून दिलेला असतो त्यामुळे सायकलरिक्षांना इतर वाहनांपासून धोकाही कमी असतो.

‘ट्रॅफिक -जॅम’ हा कलकत्यात ज्याच्या त्याच्या तोंडी असलेला शब्द ढाकावासियांच्या शब्दकोशात कदाचित आढळणारही नाही. वाहनांची घरघर, कर्णकर्कश आवाज या गोष्टींना इथे स्थान नाही. आयात केलेली अद्यावत वाहने आणि आयात केलेलेच निर्भेळ इंधन यामुळे इथली वाहतूक त्रासदायक वाटत नाही. कलकत्यातल्या खडखड करीत जाणाऱ्या, अर्ध्या कलंडलेल्या बसेस जशा काळ्याकुट्ट धुराचे लोटच्या लोट ओकत असतात तसे चित्र ढाक्यात दिसत नाही. एखाद्या वाहनातून फार धूर येताना दिसलाच तर त्या वाहनचालकाला लष्करी पोलिसांकडून तंबी मिळते, दंड देखील होतो.

तसा इथे पोलिसांचा धाक भयंकर. पादचाऱ्यांनी पदपथावरूनच चालले पाहिजे आणि ठराविक ठिकाणीच रस्ता ओलांडला पाहिजे हा सर्वसामान्य दंडकही ढाक्यातले प्रजाजन पाळताना मला दिसत होते. सातत्याने लष्करी शिस्तीखाली राबल्या गेलेल्या या नागरिकांना कायद्याची अशी बूज राखताना

बधितल्यानंतर मात्र 'आपल्या कलकत्याला ढाक्यापासून बरंच शिकण्यासारखं आहे' असंच माझं मत झालं !

अगदी दिवसाउजेडी या देशात आल्यानं पायी फिरूनच ढाक्याचा काही भाग बघून घ्यावा आणि त्यानंतरच रात्रीच्या निवाऱ्याची सोय पाहावी असे ठरवून मी मोतीझील भागाकडे निघालो.

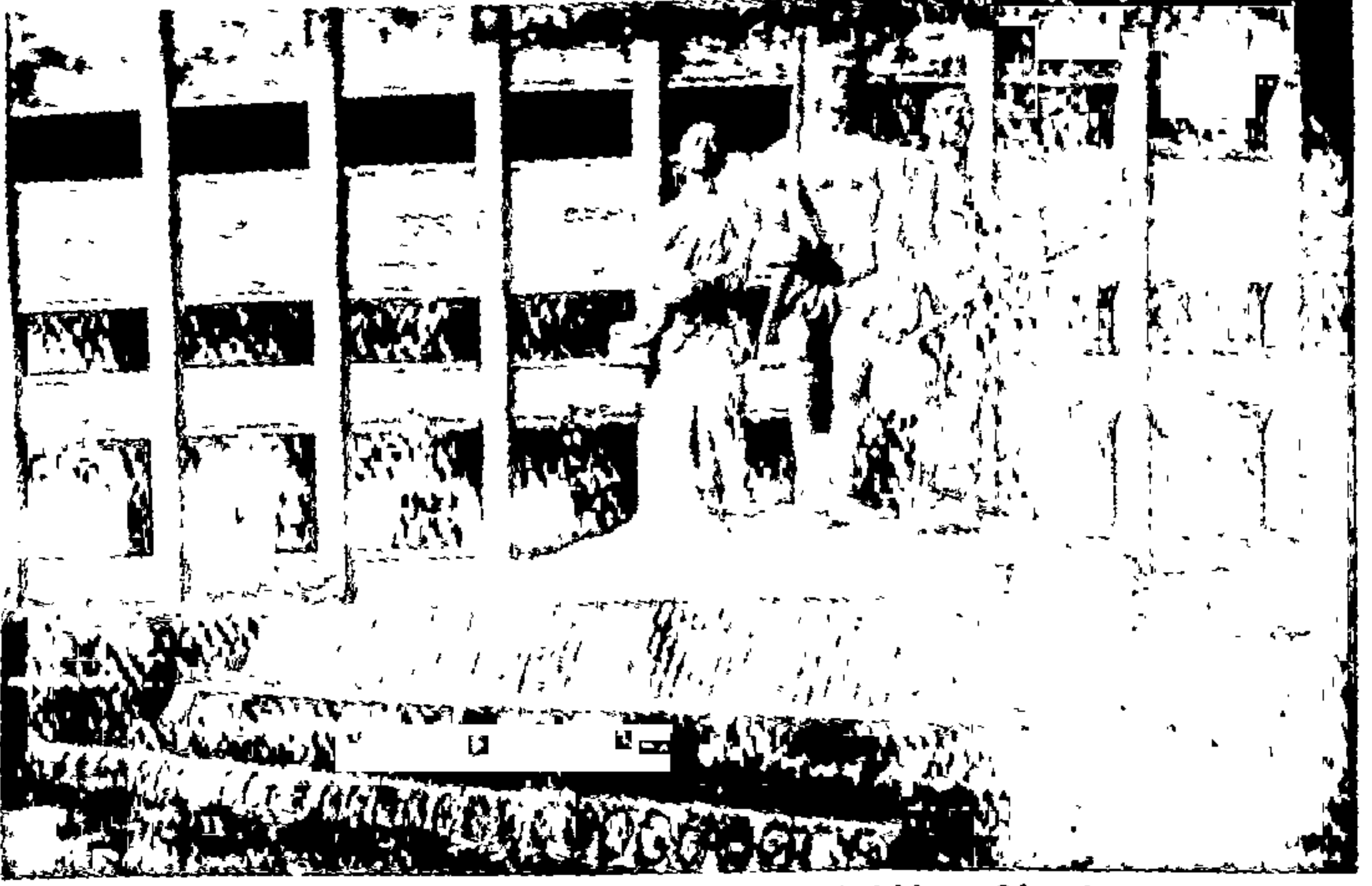

ढाक्याचा मोतीझील चौक. मधोमध बांगलादेशच्या राष्ट्रीय फुलाची - 'शापला' उर्फ लिलीची - प्रतिकृति !

मोतीझील म्हणजे आपल्या मुंबईच्या फोर्टसारखा किंवा कलकत्याच्या डलहौसी स्क्वेअर सारखा प्रामुख्याने कचेऱ्यांचा भाग. बांगलादेशच्या प्रमुख बँकाही इथेच होत्या. अग्रणी बँक, सोनाली बँक, रूपाली बँक, उत्तरा बँक, पुबाली बँक वगैरे नावे लक्षात राहण्यासारखी होती. बँकांच्या या नाजूक आणि सुटसुटीत नावातही बांगलादेश - वासियांचे कविमनच दृग्गोचर होत होते.

अशाच कुठल्याशा बँकेतून मी प्रवासी चेक्स वटवून, डॉलर्सच्या बदल्यात बांगलादेशी 'टाका' घेतले. त्यांचा एक 'टाका' आपल्या पन्नास पैशांच्या बरोबरीचा होता. पैशांची नाणीही इथे चलनात होती. शंभर पैशांचा एक 'टाका' असे प्रमाण होते. टाकाच्या नोटेवर एका बाजूला ठिपकेदार हरीणांचे तर दुसऱ्या बाजूला त्यांच्या राष्ट्रीय फुलाचे - लिलीचे चित्र होते. नोटेवरचा 'वॉटर मार्क' सुंदरबनच्या विख्यात वाघाचा होता. नोट आकारानं खूपच लहान होती.

मोतीझील भागातच एका चौकाच्या मध्यभागी उमललेल्या 'शापला'ची प्रतिकृती होती. शापला म्हणजेच लिली - बांगलादेशचे राष्ट्रीय फूल. शापला या देशात सर्वत्र आढळते. ग्रामीण भागातली सरोवरे यांनी समृद्ध असतात.

ढाका विश्वविद्यालयाच्या प्रांगणातील 'मुक्तीबाहीनी'चे स्फूर्तिदायी स्मारक

फिरत फिरत मी संध्याकाळच्या सुमारास ढाका विश्वविद्यालयाच्या मुख्य परिसराजवळ आलो. बांगलादेशच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात ढाका विश्वविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांचा वाटा सिंहाचा. (किंवा सुंदरबनच्या वाघांचा म्हणा हवं तर, कारण बांगला देशात सिंह अजिबात नाहीत!) एकोणिसशे बावन साली झालेल्या भाषा आंदोलनात उर्दू भाषेचे जोखड साफ झुगारून, बंगाली भाषाच राजभाषा करण्याचा आग्रह याच विश्वविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांनी धरला होता. आणि त्यासाठी राज्यकर्त्यांशी दोन हात करित असताना अनेक विद्यार्थी धारातीर्थी पडले होते. 'मुक्तीबाहीनी'चा उद्गम याच प्रांगणात झाला होता. आज मला या 'मुक्तीबाहीनी'चं दर्शन एका प्रचंड शिल्पाद्वारे इथे होत होतं!

विश्वविद्यालयात शिकणाऱ्या सर्वच्या सर्व विद्यार्थ्यांना वसतिगृहात राहणे सक्तीचे होते. विश्वविद्यालयाने त्यासाठी विविध हॉल बांधले होते. हॉल म्हणजे वसतिगृह. मुस्लीम विद्यार्थी 'रेहमान हॉल'मध्ये राहत होते तर विद्यार्थिनी 'रुखिया हॉल'मध्ये राहत होत्या. मुस्लीमेतर विद्यार्थ्यांसाठी 'जगन्नाथ हॉल' होता. त्यात अडीचशे, तीनशे विद्यार्थी राहत होते आणि त्यातले बरेचजण

दुर्गापूजेच्या सुट्टीमुळे आपापल्या गावी गेले होते.

योगायोगानं जगन्नाथ हॉलमध्ये राहणाऱ्या दोन तरुणांशी माझी गाठ पडली. एक होता सुखमय अन् दुसरा रवीन्द्र उर्फ 'रोबीन.' सुखमय एम. एस्सी. करीत होता. तर रोबीन बी.एस्सी. दोघेही एकाच खोलीत राहत होते. त्यांचा तिसरा रूम पार्टनर गावाला घरी गेला होता. तो चारपाच दिवस तरी येणार नव्हता. साहजिकच, मला त्यांच्या खोलीवर नेण्यात त्यांना काहीच अडथळा नव्हता. मला तर त्यांचे जीवन जवळून बघायला ही आयतीच संधी चालून आली होती. मीही त्या गोष्टीला आनंदाने होकार दिला आणि ढाक्यात राहायचे कुठे हा प्रश्नच निकालात निघाला.

सुखमय आणि रोबीन अतिशय बोलके होते. माहितीही त्यांना खूप होती. मी मुंबईचा असल्यानं माझी ओळख आपल्या मित्रांना करून देताना मी सुनील मनोहर गावसकरचा गाववाला आहे हे न चुकता ते सांगत असत. गावसकरचे नाव ते संपूर्ण घेत असत याचे मला सारखे नवल वाटे. पुण्याचा विषय निघाला असता लोकमान्यांचा उल्लेखही त्यांनी 'बाळ गंगाधर टिळक' असे संपूर्ण नाव उच्चारूनच केला होता. मला हे एका परीने अनुकरणीय वाटले. निदान, थोरामोठ्यांची तरी संपूर्ण नावे लक्षात ठेवणे चांगलेच नाही का ?

माझ्यासाठी त्यांनी 'इलिश माछ' म्हणजे 'हिलसा फिश' आणले. बांगलादेशीयांना हे मासे अतिशय प्रिय. नदीतले हे गोड्या पाण्याचे मासे खाल्ल्याशिवाय त्यांचा एक दिवसही जात नाही. इलिश, रुही, कातला हे मासे ते चवीने खातात. त्याखेरीज बंगालच्या उपसागरात विशेषतः गंगेच्या त्रिभुज प्रदेशात मिळणारे रुपचंद्रा नावाचे सोनेरी मासे ढाक्यात भरपूर मिळतात. मला ते फारच आवडले.

कॉलेजला सुट्टी असल्याने माझे हे नवे विद्यार्थीमित्र तसे माझ्याबरोबर हिंडायला मोकळेच होते. मुळात दुर्गापूजेची सार्वजनिक सुट्टी या देशात असते याचेच मला अप्रूप वाटत होते. आम्ही दुर्गापूजा बघायला 'ढाकेश्वरी मंदिरा'त गेलो. या ठिकाणी भव्य मंडप घातलेला होता. कलकत्याप्रमाणेच देवीच्या मूर्तीची आरास तयार केली होती. वाद्यांचा गजर चालू होताच. थाळ्या बडविणे आणि शंखनाद करणे हे बंगाली संस्कृतीचे वैशिष्ट्य. ते इथेही दिसून येत

होते. मी ते सारे कुतूहलाने पाहत उभा होतो.

अचानक मंडपात गडबड उडाली. देवीच्या मूर्तीसमोरची जागा मोकळी करण्यात आली आणि क्षणार्धात एक लांबलचक काळीभोर मोटर मंडपासमोर येऊन उभी राहिली. समस्त जनसमुदाय उठून उभा राहिला. बांगलादेशचे त्यावेळचे सर्वेसर्वा, लष्करप्रमुख आणि चीफ मार्शल लॉ अॅडमिनिस्ट्रेटर जनरल हुसेन महंमद इशाद गाडीतून उतरले आणि थेट पूजा मंडपात आले. मी त्यांच्या अगदी जवळच उभा होतो. मंडपातली कलात्मक आरास बघून ते खुष झाले. संयोजकांशी चार शब्द बोलून आणि देवीचा प्रसाद स्वीकारून जनरल इशाद पाच मिनिटात निघूनही गेले. दुसऱ्या दिवशीच्या वृत्तपत्रात या भेटीचे वृत्त मात्र खुमासदारपणे छापलेले होते. काही का असेना, लष्करी राजवट असलेल्या देशात, माझ्यासारख्या चार दिवसांच्या पाहुण्याला प्रत्यक्ष लष्करप्रमुखच पाहायला मिळावेत ही भाग्याचीच गोष्ट होती.

संध्याकाळी विरंगुळा म्हणून मी चित्रपटगृहाकडे वळलो. 'मधुमिता' नावाच्या चित्रपटगृहात 'रजनीगंधा' नावाचा चित्रपट चालू होता. भारतीय चित्रपट दाखविण्यावर बंदी होती. 'रजनीगंधा' संपूर्णपणे बांगलादेशाची निर्मिती होती पण मला तो चित्रपट 'बोअर' वाटला. विशेष म्हणजे चित्रपट सुरू होण्यापूर्वीच "आमार शोनार बांगला, आमी तोमाके भालोबाशा" हे राष्ट्रगीत वाजविण्यात आले तेव्हा पिटातले तमाम प्रेक्षकही निस्तब्धपणे उभे राहिले होते. आपल्या रवीन्द्रनाथ टागोरांनी लिहिलेल्या या गीताला बांगलादेशने राष्ट्रगीताचे स्थान दिले आहे हेही विशेषच म्हणायला हवे!

रात्री जेवणानंतर रंगलेल्या गप्पांच्या ओघात मला या विद्यार्थीमित्रांकडून ढाक्याविषयी बरीच अनमोल माहिती मिळाली.

मोगलसम्राट शहाजहान दिल्लीपती असताना ढाका खऱ्या अर्थानं नावारूपाला आलं. ढाक्याच्या मलमलीने या इस्लामी राज्यकर्त्यांना आकृष्ट केलं. अल्पावधीतच ढाका 'मशिदींची नगरी' म्हणून ओळखलं जाऊ लागलं. औरंगजेबचा मुलगा महंमद आझम इथला राजा होता त्यानं बांधलेला लालबाग किल्ला आजही शहरात दिमाखानं उभा आहे. महंमद आझमनंतर शाहिस्ताखान गादीवर आला. त्यानं आपल्या मुलीची कबर - पारीबीबीची कबर - याच किल्ल्यात बांधली. सुंदर नक्षीकाम केलेली ही वास्तु दिल्लीतल्या हुमायूनच्या

कबरीची आठवण करून देते.

इंग्रजांच्या राजवटीत मात्र ढाक्याचे महत्त्व साफ कमी झाले आणि कलकत्याचे वाढले. ही दोन्ही शहरे एकमेकांपासून अवघ्या दोनशे किलोमीटर्स अंतरावर असूनही आणि दोन्ही शहरातल्या आम जनतेची मातृभाषा बंगालीच असूनही त्यांच्यात एक प्रकारची दरी निर्माण झाली ती कायमची.

मुस्लीम लीगचा जन्म याच ढाक्यात झाला. १९०६ मध्ये नबाब सलीमउल्ला यांच्या पुढाकाराने आणि नबाब मुल्क यांच्या अध्यक्षतेखाली 'अखिल भारतीय मुस्लीम लीग'चे ऐलान करण्यात आले; म्हणजेच एका अर्थी पाकिस्तान निर्मितीची बीजे याच भूमीत पेरली गेली. जनरल अयूबखान लष्करप्रमुख असताना पूर्व पाकिस्तानच्या या राजधानीत - ढाका शहरात - शेकडो टँकर्स फिरत असत तेव्हापासूनच ढाका सतत जळते आहे. २५ मार्च १९७१ रोजी जनरल टिककाखानने इथल्या रस्त्यांवर स्वातंत्र्यप्रेमी नागरिकांच्या रक्ताची रांगोळी काढली आणि साऱ्या शहराची वाताहत करून टाकली. पण अखेर याच ढाका शहरातल्या सुन्हावर्दी मैदानावर १६ डिसेंबर १९७१ रोजी उगवत्या सूर्याच्या साक्षीने, पाकिस्तानी सेनानी लेफ्टनंट - जनरल अमीर अब्दुलखान नियाझीने भारताचे सेनानी लेफ्टनंट जनरल जगजीतसिंह अरोरा यांच्यासमोर आपल्या नव्वद हजार सैन्यासह शस्त्रे ठेवली आणि स्वतंत्र बांगलादेशची निर्मिती झाली.

ढाका विश्वविद्यालयाचे माजी उपकुलगुरू आणि त्यावेळचे ढाका उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती अबू सयीद चौधरी राष्ट्राध्यक्ष झाले आणि शेख मुजीबूर रेहमान पहिले पंतप्रधान झाले. ढाक्याची पुनर्रचना करून, विस्कटलेले जनजीवन सुरळीत करण्याचे श्रेय त्यांनाच जाते.

आज ढाका दक्षिणपूर्व आशियातले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि अत्याधुनिक शहर मानले जाते. श्रीमंत आखाती राष्ट्रांची सढळ मदत हीही या शहराच्या वैभवाला कारणीभूत ठरली आहे.

ढाका शहराची लोकसंख्या पस्तीस लाख. नव्वद टक्के प्रजा सुन्नीपंथीय मुस्लीम आहे. सुमारे तीन लाख हिंदू या शहरात आजही आहेत. त्यापैकी जवळजवळ दोन लाख एकट्या नारायणगंज भागात आहेत, पण ते सारे प्रचंड सामाजिक दबावाखाली वावरत असतात. बांगलादेशच्या एकूण नऊ

कोटी लोकसंख्येपैकी सत्तर लाख हिंदूधर्मीय आहेत हे कळल्यावर तर मला आश्चर्यच वाटले.

अगदी थोडे 'शिया'पंथाचे मुस्लीम ढाक्याच्या मीरपूर भागात राहतात. बिहार - उत्तरप्रदेशातल्या ज्या मुस्लीमांनी फाळणीचा पुरस्कार केला त्यांच्याच पैकी अनेकजण स्वतंत्र पाकिस्तानची निर्मिती होताच इथं येऊन स्थायिक झाले. ते उर्दू भाषिक असल्याने पाकिस्तानी राजवटीत त्यांचे लाड पुरविले गेले पण स्वतंत्र बांगलादेश झाल्यावर त्यांची कुचंबणा होत आहे. बांगला देशच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात त्यांनी केवळ बघ्याची भूमिका घेतली होती; कारण बंगाली मुस्लीमांचा स्वतंत्र बांगला देश होणे त्यांच्या हिताचे नाही हे त्यांना ठाऊक होते. बंगाली राष्ट्रभाषा होताच उर्दूभाषिकांची परवड होणार हेही उघड होते. या शिया पंथीय उर्दू-भाषी मुस्लीमांकडे ढाकानिवासी तिरस्काराने बघतात आणि त्यांची संभावना 'बिहारी-मुस्लीम' अशी करतात. असो.

ढाका विश्वविद्यालयाजवळच शिखांचा एका गुरुद्वारा माझ्या दृष्टीस पडला. खरं म्हणजे, विश्वविद्यालयाच्या आज मालकीची असलेली बरीचशी जमीन मूळची या गुरुद्वाराच्या मालकीची होती असं प्रत्यक्ष ग्यानींकडूनच मला समजले. नऊ कोटी लोकसंख्येच्या या बांगला देशात, या गुरुद्वाराचे ग्यानी हेच एकमेव शीख नागरिक आहेत असेही मला सांगण्यात आले. माझ्या सुदैवाने गुरू नानकांची पाचशेवी जयंती अगदी जवळ येऊन ठेपली होती. आणि तिच्या पूर्वतयारीत ग्यानीजी मग्न होते. माझ्या आगमनाने ग्यानीजींना फार फार बरे वाटले. तेव्हा मी हातात कडे घालीत असे. आग्याच्या गुरु तेगबहादूर गुरुद्वाराच्या ग्यानींनी मला ते दिले होते. मोठ्या श्रद्धेने मी ते धारण केले होते. ग्यानीजींना या गोष्टीचे खूपच अप्रूप वाटले. त्यांनी मला आग्रहाने गुरुद्वारातच ठेवून घेतले. साहजिकच ग्रंथसाहेबाचे श्रवण करण्याचे पुण्य माझ्या पदरात पडले आणि स्वादिष्ट लंगरचाही लाभ मला मिळाला. गुरु नानकजींच्या पाचशेव्या जयंतीच्या दिवशी मी या गुरुद्वारात असणार नव्हतो कारण मला सारा बांगला देशच बघायचा होता. जेस्सोर, खुलना, कोमिला, नौखाली, चित्तगाव, कॉक्सबझार वगैरे ठिकाणी जायचे होते त्यामुळे ग्यानीजींचा निरोप घेऊन मी बाहेर पडलो.

मौजेची गोष्ट अशी की इस्लामी प्रजासत्ताकाच्या या राजधानी ढाका नगरीत 'रामकृष्ण मिशन'चे उत्कृष्ट मंदिर मला पाहायला मिळाले. मिशनचे प्रमुख

ढाक्यातील रामकृष्ण मिशनचे प्रार्थनामंदिर

स्वामी अक्षरानंदजी यांनी माझी चांगलीच विचारपूस केली. मी एक हौशी प्रवासी आहे आणि यूरोप-आफ्रिकेत प्रवास केला आहे हे समजताच त्यांनी मला मिशनच्या विद्यार्थ्यांना प्रवासातल्या गमतीजमती सांगण्याचा आग्रह केला. मिशनच्या या शाळेत बहुतांशी विद्यार्थी मुस्लीम होते आणि मोहरमसाठी घरी गेले होते. त्यांना परतायला काही दिवसांचा अवधी होता. तोपर्यंत मी मिशनमध्येच राहावे असे स्वामीजींनी सुचविले. ढाक्यात राहायचे कुठे हा प्रश्न विमानतळावरून बाहेर पडताना मला भेडसावत होता अन् आता जिथे तिथे मला निवारा मिळत होता, प्रेम मिळत होते, आपुलकी मिळत होती. केवळ वेळेच्या अभावामुळे स्वामीजींची ती प्रेमळ सूचना मान्य करणे मला शक्य नव्हते. मी तिथूनही काढता पाय घेतला.

शहीद मीनारच्या रूपाने उभ्या असलेल्या शहीद-स्मारकाला अभिवादन करून मी बांगलादेशचे क्रांतीकारी कवि काझी नझरूल इस्लाम यांच्याही स्मारकाचे दर्शन घेतले आणि अखेर ढाक्यातली ती शेवटची संध्याकाळ शहरातून संधपणे वाहणाऱ्या 'बडी गंगा' मध्ये स्वच्छंद जलविहार करण्यात व्यतीत केली. बांगला देश मध्येही आपल्या बंगालप्रमाणे नदीला 'गंगा'च म्हणतात. मेघना, पद्मा, ब्रह्मपुत्र, जमुना, सूरमा, मधुमती आणि कर्णफुली या इथल्या प्रमुख नद्या. नद्यांची ही सगळी नावंदेखील भारतीय मनाला मोहून टाकणारी

आहेत.

अशी ही सुंदर, स्वच्छ आणि आधुनिकतेकडे झुकलेली, शोनार बांगलादेशची ढाका नगरी संघर्ष आणि तणाव यापासून पूर्ण शापमुक्त होईल तो पर्यटकांच्या दृष्टीने सुदिनच ठरेल, यात काय संशय ?

भ्रमन्ती भूतानची

२० एप्रिल १९८४. हिमालयाच्या कुशीतले 'डॅंगन-किंगडम्' अशी ज्याची ख्याती, त्या निसर्गरम्य भूतानची स्वैर, स्वच्छंद मुशाफिरी करण्यासाठी मी आणि श्रीकांत पंडित पश्चिम बंगालमधल्या सिलीगुडी शहरात येऊन दाखल झालो.

भूतान गव्हर्नमेंट ट्रान्सपोर्टची यथातथाच असलेली एक लांबलचक बस रणरणत्या उन्हात आतून-बाहेरून चांगलीच तापली होती. या बसचे आम्ही आरक्षण केले असले तरी बसमध्ये शिरकाव करण्यासाठी चांगलीच धडपड करावी लागली.

आज आम्हाला तीन तासांचा प्रवास करून भूतानच्या सरहद्दीवरील पहिले भूतानी गाव - 'फुन्टशोलींग -' येथे मुक्काम ठोकायचा होता. सिलीगुडीपासून फुन्टशोलींग पर्यंतचे तिकीट अवघे तेरा रुपये होते.

आश्चर्य म्हणजे बस अगदी वेळेवर सुटली आणि गोहत्तीच्या दिशेने निघाली. तिस्ता नदीचं विशाल पात्र बसनं ओलांडलं आणि रस्त्याच्या दुतर्फा चहाचे हिरवेगार मळे दिसू लागले. त्यापुढे जलदापाराचं सुप्रसिद्ध जंगल होतं. हत्ती आणि गेंडे यासाठी हे सुपरिचित आहे. या जंगलात नुकतेच फार मोठे वादळ होऊन हाहाकार उडाला होता. मोठमोठे वृक्ष उन्मळून पडले होते. निसर्गाच्या प्रकोपाने भयभीत झालेले वन्य - प्राणी जंगलाच्या अंतर्भागात दूरवर दडून बसले होते.

जलदापाराचे जंगल संपताच गोहत्तीचा राजमार्ग सोडून बसने उत्तरेकडे मार्गक्रमण सुरू केले.

एव्हाना दिवेलागणीची वेळ झाली होती. तथापि वाटेत लागणारी बंगालची चिमुकली खेडी अंधारातच अंतर्धान पावली होती. अखेरचे 'जयगाव' काय ते मिणमिणत्या उजेडात आपले आस्तित्व सिद्ध करण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करीत होते.

जयगावच्या सीमेवरच भूतानची भव्य मनोहर कमान उभी होती. या कमानीखालूनच आम्ही 'डॅगन किंगडम्' भूतानच्या फुन्टशोलींगमध्ये प्रवेश करते झालो.

विजेच्या झगमगाटात फुन्टशोलींग नुसते उजळून निघत होते. रेखीव रस्ते, अत्याधुनिक इमारती, माणसांनी आणि वस्तूंनीदेखील शोभिवंत वाटणारी दुकाने, स्वच्छ, सुंदर अन् कलात्मक पद्धतीने बांधलेली उपाहारगृहे, डिस्नेलँडमध्येच शोभावा अशा तऱ्हेचा बगीचा, या साऱ्या गोष्टींमुळे या नगरीचा थाट काही वेगळाच वाटत होता. भारताचं 'जयगाव' आणि भूतानचं 'फुन्टशोलींग' यात किती जमीन-अस्मानाचा फरक होता ! एकाच्या चेहऱ्यावर औदासीन्य आणि अनंत समस्यांच्या सुरकुत्या उमटलेल्या तर दुसऱ्याच्या चर्येवर ओसंडून जाणारा आशावाद अन् यौवनाचा रसरशीतपणा स्पष्ट जाणवणारा ! भारतीय मन विषण्ण व्हावं असंच हे चित्र होतं !

फुन्टशोलींगमध्ये राहण्याजेवणाची हॉटेल्स अनेक आहेत. पंजाबी अन् दक्षिण भारतीयांनीदेखील सर्वसामान्यांना परवडतील अशी हॉटेल्स चालू केली आहेत. वेलकम ग्रुपचे 'टुक' नावाचे हॉटेल संपूर्णपणे भूतानी कलाकृतींनी सजविले आहे. फुन्टशोलींगच्या सौंदर्यात त्याने आगळीच भर घातली आहे.

एक छोटेखानी हॉटेल निवडून आम्ही प्रथम भूतानी जेवण उरकलं. 'इमाताशी' नावाचा झणझणीत पदार्थ आम्हाला इथंच खायला मिळाला. 'इमा' म्हणजे मिरची अन् 'ताशी' म्हणजे पनीर. मिरच्यांची ही भाजी खाताना आम्हाला आई आठवली ! दुकराच्या मांसानं भरलेले 'मोदक'देखील चवदार होते. महाराष्ट्राला परिचित असलेल्या तांदळाच्या उकडी मोदकांप्रमाणेच हे भूतानी मोदक होते. भूतानमध्ये सगळेजण सकाळ-संध्याकाळ असले मोदक खात असतात. 'नीग्रो' नावाच्या एका जंगली वनस्पतीची भाजी भूतानमध्ये फारच लोकप्रिय आहेत. 'नीग्रो' खाऊन 'मनुष्यभक्षक' होण्याचा गुन्हा मात्र आम्ही केला नाही. भूतानमध्ये भात हेच मुख्यान्न आहे. सर्वसामान्यपणे भूतानी जेवण

रुचकर आहे.

जेवण आटोपताच आम्ही भारतीय जनसंपर्काधिकार्यांची कचेरी शोधून काढली. फुन्टशोलींगमध्ये येण्यासाठी परवाना लागत नसला तरी पुढे भूतानच्या अंतर्भागात जाण्यासाठी भूतान सरकारची परवानगी लागते. भारतीय जनसंपर्काधिकार्यांच्या सहीशिक्क्याचे शिफारसपत्र जवळ असले म्हणजे भूतान सरकार अशी परवानगी सहसा नाकारीत नाही. कचेरी बंद असली तरी मुख्याधिकारी श्री. जैन यांनी आमची चांगली विचारपूस करून असे शिफारसपत्र विनाविलंब दिले. भूतानबद्दलची प्राथमिक माहिती त्यांनीच आम्हाला पुरविली.

दुसऱ्या दिवशी चहा घेऊन आम्ही सकाळी सकाळीच बसस्थानकावर येऊन ठेपलो. 'पारो'कडे जाणारी बस नऊ वाजता सुटणार असल्याने आम्ही निर्धास्त होतो. आमच्या घड्याळात आताशी आठ वाजलेले होते. भूतानी लोकांच्या हालचाली आम्ही न्याहाळीत होतो. कुणी जपमाळा घेऊन कसलासा मंत्र पुटपुटत होता तर कुणी लाल मिरच्यांनी भरलेली भलीमोठी टोपली पाठीवर घेऊन उभा होता. ज्यूडो किंवा कराटे खेळणाऱ्या ब्रूसलीसारखेच सगळे दिसत होते. हा त्यांचा राष्ट्रीय वेष होता. भूतानचा राजादेखील नेहमी याच वेषात वावरतो. या वेषाला 'कोह' म्हणतात. स्त्रियांच्या वेषाला 'किरा' म्हणतात. जपानी स्त्रियांच्या वेषासारखाच तो दिसतो. संपूर्ण अंग झाकणे स्त्रियांच्या बाबतीत अत्यावश्यक समजले जाते. वेषभूषेच्या बाबतीत भूतान भलताच परंपराप्रिय देश आहे. पण त्यामुळेच त्याचे एक खास असे वैशिष्ट्य अबाधित राहिले आहे!

साडेआठच्या सुमारास बसने सुटण्याचा इशारा दिला आणि आम्ही चक्रावलोच! नऊ वाजता सुटणारी बस अर्धा तास लवकर कशी सुटतेय हेच आम्हाला कळेना! आम्ही एकमेकांकडे पाहतच राहिलो. बसमध्ये चढताच आमच्या लक्षात आलं की भूतानी वेळेनुसार त्याक्षणी नऊ वाजले होते. आम्ही बसच्या समोरच उभे होतो म्हणून बरं नाही तर आमचे सामान घेऊन बस निघून गेली असती अन् आम्हाला फुन्टशोलींगमध्येच संबंध दिवस हरी हरी करीत बसावे लागले असते!

'रिन्छेंडींग' चेक-पोस्टवर आम्हाला भूतान सरकारचा तात्पुरता विहसा मिळाला. अलीकडे पर्यटनाचं महत्त्व भूतान सरकारला समजलं असल्यानं

व्हिसा मिळण्यास त्रास पडत नाही. तथापि पूर्वी असं उदार धोरण नव्हतं. भूतानचे दरवाजे परकीयांसाठी नेहमीच बंद असायचे. त्यामुळेच की काय, ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांना भूतानमध्ये पाय रोवणे कधीच शक्य झाले नाही. इंग्रजांचा 'युनियन जॅक' या भूमीवर कधीच फडकला नाही. भारताशीदेखील भूतानचे संबंध अल्पस्वल्पच होते. अठ्ठावन्न साली पंडित नेहरूंनी भूतानचा दौरा केला अन् त्यानंतरच या दोन्ही देशांच्या मैत्रीसंबंधांना बहर येत गेला. भारताच्या प्रयत्नाने एकाहत्तर साली भूतानला 'यूनो'चे सभासदत्व मिळाले आणि तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने पर्यटकांचे येणे-जाणे या देशात सुरू झाले.

'टुक एअरवेज' या भूतानच्या सरकारी विमान कंपनीने कलकत्ता - पारो अशी वाहतूक सुरू केल्याने तर पर्यटनाला चांगलीच चालना मिळाली आहे. डमडम विमानतळावरून सुटणारे विमान अवघ्या चौदा प्रवाशांना बरोबर घेऊन दीड तासाच्या उड्डाणानंतर हिमालयाच्या कुशीत असलेल्या 'पारो' गावी उतरते.

'पारो' येथील राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालयाच्या प्रमुखांसमवेत

'पारो'कडेच आज आम्ही प्रस्थान ठेवले होते. वेडीवाकडी वळणे घेत आमची बस एकापाठोपाठ एक डोंगर पार करीत होती. दुतर्फा सागाची समृद्ध जंगले दिसत होती. भूतानची जंगलसंपत्ती अमाप असावी यात शंकाच नाही. सामान्यांप्रमाणेच सुखवस्तू लोकांची घरेदेखील लाकडापासून बनविलेली असल्याने सागाच्या झाडांना या देशात फार महत्त्व आले आहे. भूतानी घरांमधली

भांडीकुंडीदेखील लाकडापासूनच बनविलेली असतात. साहजिकच जंगलसंपत्तीचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी सरकारचे जंगलखाते कसोशीने प्रयत्न करीत आहे.

दऱ्याखोऱ्यातून कोसळणारे पाणी म्हणजे आज भूतानच्या दृष्टीने वरदानच ठरले आहे. भारत सरकारच्या मदतीने विद्युत्निर्मिती करण्यासाठी या कोसळणाऱ्या प्रपातांचा उपयोग करण्यात येत आहे. या प्रचंड प्रकल्पाला 'चुखा विद्युत् प्रकल्प' असे नाव देण्यात आले आहे. हा प्रकल्प आम्हाला वाटेतच पाहावयास मिळाला.

भूतानचा राष्ट्रीय खेळ - तिरंदाजी

'चिमाकोठी'जवळ बस थांबली आणि आम्ही पाय मोकळे करण्यासाठी उतरलो. दूरवर एका ठिकाणी काहीशी गर्दी दिसली. आमचं कुतूहल जागृत झालं. आम्ही जवळ गेलो. अनेक भूतानी लोक धनुष्यबाण चालवीत होते. त्यांचे बाण खूपच लांबवर जाऊन नेमके लक्ष्य भेदत होते. इतकी अचूक तिरंदाजी आम्ही प्रथमच बघत होतो. भूतानी लोक निष्णात तिरंदाज आहेत यात शंकाच नाही. यंदाच्या ऑलिम्पिकमध्ये तिरंदाजीसाठी भूतान उतरणार आहे असेही मला सांगण्यात आले. भूतानच्या राजाने तिरंदाजी हा भूतानचा 'राष्ट्रीय खेळ' म्हणूनच घोषित केला आहे.

सहा तास सातत्याने डोंगरामागून डोंगर चढणारी आमची बस तिसऱ्या

लागली. प्रहरानंतर उतरणीला दहा - बारा हजार फूट उंचावरून आता आम्ही खाली खाली जात होतो. पाच हजार फूटांवर येताच आम्हाला 'पारो छू' आणि 'वांग छू' या भूतानच्या गंगा-यमुनांचा 'शुन्झोम्' झालेला बघायला मिळाला. या ठिकाणाला 'कॉन्फ्ल्यूएन्स' असं इंग्रजी नाव अलिकडेच देण्यात आलं आहे. हा एकमेव अपवाद सोडला तर भूतानमधल्या गावाच्या नावात इंग्रजीचा प्रभाव औषधापुरतादेखील दिसत नाही. कॉन्फ्ल्यूएन्सपासूनच एक रस्ता 'हा' कडे जातो. 'हा' हे पूर्वी फार महत्त्वाचं व्यापारी गाव होतं. तिबेटमधल्या छुम्बी भागांतून इथे मालाची ने-आण केली जात असे. या एकाक्षरी गावाकडे न जाता आमची बस पारोकडे निघाली.

अवघ्या वीस किलोमीटर्स अंतरावर पारोगाव वसलेलं होतं. पारोचा परिसर सपाट असला तरी पर्वतराजींनी वेढलेला होता. विशेष म्हणजे ही पारो 'व्हॅली' चांगली पाच हजार फूट उंचावर होती. साहजिकच महाबळेश्वरपेक्षाही इथलं हवामान चांगलंच थंड होतं. बाजूच्या पर्वतांवर बर्फाचे थर साचलेले होते.

पारो गावात राहण्याची सोय अजिबात नव्हती. गावापासून दूर सहा किलोमीटर्स अंतरावर अलिशान 'ओलाथांग' होतं पण ते आम्हाला परवडणारं नव्हतं. आमची मोठीच पंचाईत होऊन बसली. हवेत कमालीचा गारवा असल्यानं, काळोखाचं साम्राज्य पसरून सर्वत्र सामसूम होण्यापूर्वीच निवारा शोधणं अनिवार्य होतं. सुदैवानं एका सुविद्य भूतानी स्त्रीनं आम्हाला आधार दिला. तिचा पती भूतानचाच नागरिक असला तरी नेपाळी वंशाचा होता.

नेपाळी वंशाचे लोक भूतानच्या दक्षिण भागात अधिक आहेत. बहुपत्निकत्वामुळे तर त्यांची संख्या झपाट्याने वाढतच चालली आहे. साहजिकच भूतानी लोकांच्या दृष्टीने ती एक समस्या होऊ पाहते आहे. शेजारच्या सिक्कीममध्ये नेपाळी लोकांच्या प्राबल्यामुळे मूळच्या सिक्कीमी लोकांची होणारी कुचंबणा सर्वश्रुतच आहे. आता भूतानी लोकांवर त्या संकटाचे ढग जमू लागले आहेत.

भूतानचे खरे भूमिपुत्र 'शारछोप' ! पण गेली बाराशे वर्षे 'नूगेलॉप' जमातीचेच लोक या प्रदेशात वास्तव्य करून आहेत. हे सगळेजण तिबेटमधून इथं आले आणि स्थायिक झाले. अर्थात तिबेटी भाषेशी साधर्म्य असणारी 'झोन्खा' भूतानची राष्ट्रभाषा झाली. 'भूतान' शब्दाची व्युत्पत्तिदेखील 'भोत' या तिबेटच्या पुरातन नावात आहे, असे म्हणतात. सारांश, भूतानने संस्कृतीचा वारसा

तिबेटापासूनच घेतला आहे.

भूतानी लोक कमालीचे धर्मप्रेमी. तिबेटी पद्धतीचा 'द्रुकपा - करगुड' या नावाने ओळखला जाणारा बौद्ध धर्माचा एक पंथ ते आचरतात. पद्मसंभव हा त्यांचा आद्य धर्मगुरू. भारतातून निघालेला हा बौद्ध धर्मप्रचारक आठव्या शतकाच्या सुमारास तिबेटमध्ये जाऊन राहिला होता. तिबेटमध्ये तो 'गुरु रिम्पोशे' या नावाने प्रसिद्धीस आला. तिबेट, सिक्कीम आणि भूतानमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार त्याच्याच प्रयत्नांनी झाला.

तथापि भूतानला राजकीय दृष्टीनं आकार मिळाला तो मात्र शाबद्रंग नवांग नामग्याल या शासनचतुर धर्मगुरूच्या अमदानीत ! त्यानं धर्माच्या आणि शासनाच्या दृष्टीनं देशाची विभागणी सोयीस्कर जिल्ह्यात करून जिल्हाप्रमुख 'पेनलॉप' नेमून टाकले. तेव्हापासूनच भूतानच्या राजकारणात या पेनलॉपचे महत्व वाढत गेले. कालांतराने त्यांच्यातदेखील सत्तेच्या अभिलाषेने खटके उडू लागले.

१९०७ साली अशाच एका 'टोन्गसा' नावाच्या विभागाच्या प्रमुखाने - सर यूगेन वान्गचुक - या पेनलॉपने आपण संपूर्ण भूतानचेच सत्ताधीश झाल्याची घोषणा केली आणि तिथूनच भूतानमध्ये वंशपरंपरेने चालणारी राजेशाही प्रस्थापित झाली.

याच राजघराण्यातल्या जिग्मे दोरजी वान्गचुक यांची कारकीर्द म्हणजे भूतानच्या इतिहासातले सोनेरी पान समजले जाते. पंचवार्षिक योजनांच्या अंमलबजावणीला त्यांनीच भूतानमध्ये प्रारंभ केला. भूतानमध्ये रस्ते अजिबात नव्हते. 'थिम्फू' या राजधानीच्या गावीदेखील घोड्यावर बसून किंवा 'ट्रेकिंग' करीतच जावे लागे. जिग्मे दोरजी वान्गचुक यांनी भारताचे सहाय्य मिळवून प्रथम सर्वत्र रस्ते बांधून घेतले. भूतानची प्रगती करण्यात त्यांना पंतप्रधान 'जिग्मी' दोरजी या सिक्कीमी व्यक्तीचे साहाय्य लाभले. हे पंतप्रधान भारतात आणि विदेशात उच्च शिक्षण घेऊन आलेले असल्याने त्यांचे पुरोगामी विचार सर्वांनाच पटणारे नव्हते. त्यांच्या आणि राजाच्या नामसदृश्यामुळेदेखील गोंधळ उडत असे. राजाच्या अखेरच्या वृद्धापकालात राजघराण्यात माजलेला कलह आणि तत्सम अन्य कारणांमुळे, राजेमहाराज विश्रांतीसाठी परदेशी गेलेले असताना पंतप्रधान जिग्मी दोरजी यांचा खून झाला. ५ एप्रिल १९६४ च्या त्या दुर्दैवी घटनेपासून पुढे दहा वर्षे भूतानच्या राजकारणात कमालीची अस्थिरता निर्माण झाली.

राजाच्या मृत्यूनंतर १९७४ मध्ये जिग्मे सिंग्ये वांगचुक याला बालवयातच राज्याभिषेक करण्यात आला. आज या भूतानी राजाचे वय अवघे एकोणतीस वर्षे आहे. यंदाच्या आपल्या प्रजासत्ताक दिनाच्या संचलनासाठी 'प्रमुख अतिथी' म्हणून या तरुण राजाला आमंत्रण देण्यात आले होते. दरवर्षी एखाद्या राष्ट्रप्रमुखास असा मान देण्याची प्रथा आहे. इंडोनेशियाचे डॉ. सुकार्नो हे भारताचे पहिले पाहुणे होते. अशा पाहुण्यांत भूतानचे राजे वयानं सगळ्यात लहान असल्यानं त्यांचे कौतुक विशेषत्वानं झालं.

पारोमधला दुसरा दिवस साप्ताहिक बाजाराचा होता. रंगीबेरंगी पेहराव केलेल्या भूतानी खेडुतांनी पारो अगदी गजबजले होते. बाजाराची छायाचित्रे टिपण्यात आमचे दोन तास कसे गेले ते कळलेदेखील नाही.

पारो गावांतून जोमोलहारी पर्वतावरचे बर्फ स्पष्ट दिसत होते. 'जित्सु ड्रेक' हे याचे शिखर. बावीस हजार आठशे नव्वद फूट उंचावरचे हे शिखर गेल्या वर्षीपासूनच गिर्यारोहकांसाठी खुले करण्यात आले आहे. लवकरच गिर्यारोहकांचे तांडे या नव्या शिखरावर आपापल्या देशांचे ध्वज फडकविण्यासाठी यायला सुरवात होईल असा अंदाज आहे.

पारो गावापासून काही अंतरावर 'ताकसांग' नावाची मानस्टरी आहे. एका भल्यामोठ्या खडकाच्या टोकावर डोंगराच्या कडेकपारीत ती बांधली आहे. चुकून पाय घसरला तर तीन हजार फूट खोल दरीतच पडायची भीती वाटते. या ठिकाणी आद्य धर्मप्रचारक पद्मसंभव याने तपश्चर्या केली होती असे म्हणतात. 'टायगर्स नेस्ट' या नावाने हे ठिकाण ओळखले जाते.

पारो गावातली धर्मपीठिका (झाँग) खरोखरीच प्रेक्षणीय आहे. प्रवेशद्वारांत मंत्र लिहिलेली चक्रे लावलेली असतात. आपल्या हाताने ही चक्रे फिरवायची. यांचे जितके फेरे होतील तितक्या वेळा तो मंत्र उच्चारल्याचे पुण्य पदरात पडते असा समज आहे. झाँगमध्ये अनेक खोल्या आणि ध्यानधारणेची ठिकाणे असतात. बौद्धकालीन चित्रेदेखील इथे पहायला मिळतात. भूतानमधल्या प्रत्येक महत्वाच्या गावात झाँग असते. किंबहुना जिथे 'झाँग' असते त्या गावाला आपोआपच महत्त्व प्राप्त होते.

'पुनाखा' हे असेच एक महत्वाचे गाव भूतानच्या उत्तर भागात आहे. भूतानची ही भूतपूर्व राजधानी. खूपच खोल दरीत ती वसली आहे. पुनाखाला

‘पुनाखा’ मधली अतिविशाल ‘झोंग’

जातांना खूप दूरवर हिमाच्छादित पर्वतावर वसलेले तिबेटमधले ‘ल्हासा’ आम्हाला पुसटसे पाहावयास मिळाले. पुनाखापासून तीन दिवसांचा पायी प्रवास करून तिथपर्यंत जाता येते असे लोकांनी आम्हास सांगितले. एकंदरीत पंधरा हजार फूट उंचावरच्या ‘ल्हासाच्या’ पायथ्याशी आम्ही येऊन पोहाचलो होतो पण ल्हासा चीनच्या ताब्यात असल्याने आम्हाला तसेच माघारी फिरणे भाग होते. विमनस्कपणे आम्ही ‘थिम्फू’कडे वळलो.

‘थिम्फू’ भूतानची हल्लीची राजधानी. साडेसात हजार फूट उंचावर ही नगरी वसली आहे. नैसर्गिक सौंदर्याच्या दृष्टीनं ही नगरी काठमांडू किंवा दार्जिलिंगपेक्षा अजिबात कमी नाही. या नगरीतले प्रत्येक घर भूतानी पद्धतीचे असून सरळ रेषेत उभे आहे. प्रत्येक घराला क्रमांक दिलेला आहे. थिम्फूची वस्ती अवघी पंचवीस हजार आहे. एकूण भूतान देशाचीच लोकसंख्या मुळी सव्वालाख आहे.

थिम्फूमध्ये फक्त एकच बँक आहे. तिचे नाव बँक ऑफ भूतान! परंतु या बँकेची इमारत इतकी कलापूर्ण आहे की काही विचारूच नका! एखाद्या विलासी राजाच्या रंगमहालासारखाच हिचा थाट असतो.

बँक ऑफ भूतानमध्येच आम्हाला भूतानी चलन मिळाले. ‘गुलत्रूम’ हे इथलं चलन. आपल्या एक रुपयाइतकी त्याची किंमत आहे. शंभर ‘छेलत्रूम’चा

एक 'नूगुलत्रूम' होतो. मौजेची गोष्ट अशी की भूतानमध्ये भारतीय चलन सर्रास चालते. नव्हे भूतानी चलनाप्रमाणेच ते वापरले जाते. त्यामुळे भूतानला जाताना डॉलर्स विकत घ्यावे लागत नाहीत.

बँकेप्रमाणेच थिम्फूमध्ये पेट्रोलपंपदेखील फक्त एकच आहे. या राजधानीत फिरणाऱ्या शेकडो जपानी मोटर्स जीप्ससाठी लागणारे डीझेल, पेट्रोल हा एकमेव पेट्रोलपंपच पुरवीत असतो.

थिम्फू नगरात राजधानी प्रस्थापित करणाऱ्या जिग्मे दोरजी वांगचूक या राजाच्या स्मृतिप्रित्यर्थ बांधलेले श्वेतवर्णी 'छोर्टेन्' चित्ताकर्षक आहे. बौद्धधर्मीयांचे ते श्रद्धास्थानच झाले आहे.

थिम्फूमधला राजमहाल 'डेशेन्शोलिंग' या पंधरा-सोळा किलोमीटर्स अंतरावरील भागात आहे. सध्या त्या ठिकाणी राजमाता राहतात. राजाने आपली पर्णकुटी नदीकाठी दूर जंगलात बांधली आहे. राजमहालांतील ऐश्वर्यापासून भूतानचा राजा पूर्णपणे अलिप्त आहे असे आम्हास समजले. या तरण्याबांड राजाला आम्ही दैवयोगाने बास्केटबॉल खेळताना पाहिले. थिम्फूच्या मैदानावर राजाचे शरीररक्षक आणि राजाचे सैनिक यांच्यात हा मित्रत्वाचा सामना होता. मैदानावर इतरत्र फुटबॉल वगैरे खेळ चाललेले होते. आम्ही अगदी सहजपणे तिथून जात होतो. अचानक मैदानावरचा प्रत्येकजण खेळ थांबवून जागच्या जागी स्तब्ध उभा राहिला. काय झाले तेच आम्हाला कळेना. कुणीतरी पुटपुटले, "महाराजा आये है, अपनी जगह खडे रहना!" अन् खरोखरच अत्यंत, साध्या वेषातले महाराज आपल्या डौलदार काळ्या 'पीजो'मधून खाली उतरले. महाराज बास्केटबॉल खेळू लागले तसे इतरांचे खेळही पूर्ववत् चालू झाले. आम्ही मात्र कुतूहलाने राजाचा खेळ अवलोकन करू लागलो. बास्केटबॉलमध्ये राजा भलताच अनुभवी असावा कारण खूप दूरवरूनही तो अगदी लीलया 'गोल' करीत असे. प्रतिस्पर्ध्यांना हुलकावणी देण्यातही तो तरबेज होता. राजाच्या खेळाने सामन्यात खूपच रंग आणला. सुमारे एक तास खेळल्यावर राजा आला तसाच झट्टिशी निघून गेला.

भूतानचा राज्यकारभार थिम्फूच्या झाँगमधून चालतो. राजाला सल्ला देणारे 'रॉयल अँडवायझरी काउंसिल' आठ सदस्यांचे असते. भूतानची नॅशनल असेंब्ली या झाँगमध्येच भरते. एकूण दीडशे सभासदांपैकी एकशेवीस लोकप्रतिनिधी

असतात. शासनयंत्रणेतले निवडक वीस लोक असतात अन् दहा धर्मपीठाचे प्रतिनिधी असतात. थिम्फूची झाँगदेखील एक प्रेक्षणीय स्थळ झाले आहे.

भूतान देश अंतर्गत शासनाच्या दृष्टीने सार्वभौम असला तरी १९४७ च्या करारानुसार परराष्ट्र धोरण आखताना या देशाला भारताचा सल्ला घेणे बंधनकारक आहे.

भूतानमध्ये आज, भारताचा एकमेव अपवाद वगळता इतर कोणत्याही देशाचे दूतावास... एम्बसी नाहीत. अलिकडे बंगलादेशाशी राजनैतिक संबंध प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने भूतान प्रयत्नशील आहे हेही तितकेच खरे !

भूतानी जनतेला भारतीयांबद्दल आपुलकी जरूर आहे. हिंदी गाणी आणि चित्रपट या देशात कमालीचे लोकप्रिय आहेत. असे असले तरी भारत एक दिवस सिक्कीमप्रमाणे भूतानलाही आपल्या संघराज्यात विलीन करून घेईल की काय अशी भीति सर्वसामान्य नागरिकांच्या संभाषणात नकळत व्यक्त होताना मला आढळली. भूतानची अस्मिता जिवंत आहे आणि भूतानची संस्कृती अबाधित राहावी हेच उचित आहे.

या संस्कृतीबद्दलचे कुतुहल जागृत करणे एवढाच या लेखाचा हेतू! तो अंशात: जरी साध्य झाला तरी माझ्या भूतानभ्रमंतीचे चीज झाले असेच मी समजेन.

धर्मचक्र फिरविण्यात आणि जपमाळ ओढण्यात मग झालेला भूतानी पुरुष

जगाचे छप्पर - तिबेट

८ जुलै १९८४. कैलास-मानसयात्रेची ध्वजपताका खांद्यावर घेऊन, हिमालयातल्या अत्यंत दुर्गम ठिकाणी वसलेल्या तवाघाट, पांगू, सिरखा, जिप्ती, मालपा, बुधी, गुंजी, गरब्यांग यांसारख्या ग्रावांतून पदभ्रमण करित, रक्त गोठविणाऱ्या थंडीशी निकराने झुंज देत, डोंगरांमागून डोंगर पार करित, कालापानी—नाभिढांगच्या निव्वळ सैनिकी प्रदेशांतून पुढे जात जात, अखेर सोळा हजार सातशे पन्नास फूट उंचीवरल्या हिमाच्छादित 'लिप्पू-लेख' खिंडीतून भारतमातेचा जयजयकार करितच मी तिबेटच्या भूमीवर पदार्पण केले !

तिबेट म्हणजे जगाचे छप्पर. रुफ ऑफ द वर्ल्ड. जगातला सर्वात उंचावरचा देश.

हजारो वर्षे चिनी आणि मंगोलियन आक्रमणांना न जुमानता आपली पुरातन आणि धर्मपरायण संस्कृती जतन करणाऱ्या तिबेटच्या या भूमीवर आज मात्र साम्यवादी चीनचा 'लाल-तारा' चमकत होता.

ल्हासाच्या 'पोटाला पॅलेस' मधून धर्मसत्तेचे आणि राजसत्तेचे नियंत्रण करणारे दलाई लामा, माओ-त्से-तुंगच्या लालसेनेशी टक्कर देता न आल्याने तिबेटच्या खिंजेमाने गांवामधून ३१ मार्च १९५९ रोजी आपल्या हजारो अनुयायांसह भारताच्या आश्रयाला आले आणि तत्क्षणी, तिबेट चिनी प्रजासत्ताकाचा अविभाज्य भाग झाल्याची द्वाही सर्वत्र फिरविली गेली. तेंव्हापासून सुमारे वीस-बावीस वर्षे भारतीयांना या देशात जाणेही दुरापास्त झाले होते. साहजिकच, तिबेटमधल्या कैलास मानस-सरोवराची महाकठीण अशी तीर्थयात्राही पूर्णपणे बंद होती. भारतसरकारच्या महात्प्रयासानंतर १९८१ साली चीनचे आपले

दार किलकिले केले आणि अगदी थोड्या, निवडक यात्रेकरूंना कैलास-मानसपुरतेच तिबेटमध्ये येऊं देण्यास सुरुवात केली. माझ्या सुदैवाने तिसऱ्याच वर्षी १९८३ मध्ये परराष्ट्रखात्याने माझी या यात्रेसाठी निवड केली आणि तिबेटच्या पठारावर पदभ्रमण करण्यासाठी मी इथं येऊन पोहोचलो.

माओ-कॅंप घातलेले सशस्त्र चिनी सैनिक खिंडीजवळ जमा झाले होते. इण्डो-तिबेट-बॉर्डर पोलीसांनी आम्हाला त्यांच्याकडे सुपूर्द केले आणि त्या चिनी सैनिकांच्या संरक्षणात (!) आम्ही सर्व यात्रेकरू बर्फ तुडवीत पुढे निघालो.

संध्याकाळच्या सुमारास अक्षरशः गलितगात्र होत्साते आम्ही कसेबसे पुलांग उर्फ तकलाकोट हे मुक्कामाचे गांव गाठले ;तेव्हा तिकडच्या घडाळ्यांत रात्रीचे सोडेआठ वाजले होते. बेजिंगच्या वेळेनुसार इथली घड्याळे लावली जात असल्याने भारतीय वेळेपेक्षा आम्ही अडीच तासांनी पुढे होते.

तकलाकोटचे अतिथिगृह सुंदर होते. प्रत्येक खोलीत विविध चिनी कलाकृतींचे जणू प्रदर्शनच मांडले होते. वैशिष्टपूर्ण बेलबुट्टी असलेल्या विविधरंगी चादरी, पडदे, उशांचे अभ्रे, चहाचे कप, पाण्याच्या सुरया मन मोहीत करणाऱ्या होत्या. अतिथिगृहात काम करणाऱ्या पीतवर्णी चिनी सेविका वरवर खेळकर आणि सेवातत्पर वाटल्या तरी आमच्या हालचालींवर त्यांची बारीक नजर असायची. अस्सल चिनी थाटाचे जेवण आणि मनोरंजनासाठी चिनी चित्रपट असा रोजचा कार्यक्रम असायचा. एकंदरीत आम्ही तिबेटमध्ये नसून चीनमध्ये आहोत याची सातत्याने, हेतूपूर्वक जाणीव करून दिली जात होती.

तकलाकोट गावात फेरफटका मारताना तर याचे प्रत्यंतर पदोपदी येत होते. मातीची घरे असलेल्या या गावात शस्त्रधारी चिनी पोलिस घोड्यावर स्वार होऊन गस्त घालीत होते. काही जण घरांच्या गच्चीवर दुर्बीण लावून टेहळणी करीत बसले होते. बाजारातल्या खरेदी-विक्री व्यवहार त्यांची सारी नजर खिळलेली होती. आमच्यापैकी कुणी तिबेटी लोकांशी जरा सलगी करू लागला की अचानक हिरव्या गणवेशातले चिनी पोलिस तिथे उपस्थित व्हायचे आणि संभाषणात व्यत्यय निर्माण करायचे.

एकंदरीत तिबेटी जनता चिनी सत्तेच्यादडपणाखालीच वावरत होती.

रोज सकाळी नऊ वाजता साऱ्या गावात भोंगा वाजायचा आणि हे श्रमजीवी तिबेट लोक आपापल्या कामावर लगबगीने हजर व्हायचे. कुणी दुकानांत

कुणी पावाच्या प्रचंड बेकरीत, कुणी शेतावर तर कुणी विटांच्या भट्टीवर ! मातीच्या विटा तयार करून तिबेटी नागरिकांसाठी साचेबध्द घरे बांधण्याचे फार मोठे काम येथे चालू होते. श्रमणाच्या या जीवांना दुपारच्या वेळी मोफत जेवणासाठी सरकारी अन्नछत्रे उघडलेली होती. किफायतशीर किंमतीत वस्त्रेही पुरविली जात होती. हे सर्व निश्चित स्तुत्य होते. परंतु शेती-मजुरी तिबेट लोकांनी करायची आणि देखरेखीचे काम चिनी नागरिकांनी करायचे, हा भेदभाव कसा ? याचे आश्चर्य वाटले. दक्षिण आफ्रिकेतल्या वर्णभेदाची ही आगळीवेगळी चिनी आवृत्तीच म्हणावयास हवी, दुसरे काय ?

विटा बनविणारे श्रमजीवी तिबेटी स्त्री-पुरुष

तिबेटी लोक चांगले उंचेपुरे आणि भक्कम बांध्याचे होते. खाम्पा जातीचे लोक तर जन्मजात योद्धेच समजले जातात म्हणे !

तथापि अलीकडे बहुतेकांचा कल एकतर भातशेती करणे अथवा मेंढ्यापालन याकडेच दिसून येतो. लोकरीचा प्रचंड व्यापार या भागात चालतो. तकलकोटच्या रस्त्यारस्त्यावर हजारो टन लोकरीचे ढीग पडलेले दिसत होते. लोकर खरेदी करण्यासाठी नेपाळमधून व्यापारी येथे येत असतात. तिबेटी चलन 'टोंगा' आता अस्तित्वात नसल्याने आणि चिनी 'यॉन'ला बाहेरच्या जगात किंमत

नसल्याने लोकरीच्या बदल्यात नेपाळमधल्या जीवनावश्यक वस्तूंची देवाणघेवाण केली जाते. अशा रीतीने 'बार्टर' पध्दत येथे सर्रास चालू होती.

'पीपल्स बँक ऑफ चायना' मधून आम्हाला 'यॉन' मिळाले. यॉनच्या नोटांवरील चित्रे खरोखर अर्थपूर्ण होती. कुदळ-फावडे घेऊन कामावर चाललेले श्रमजीवी कामगार, शेतात ट्रॅक्टर चालविणारी कर्तबगारी स्त्री-कामगार, एखादे धरण, एखादा महत्वाचा पूल यासारखी चित्रे निःसंशय बोलकी होती.

तिबेटी लोकांचे शरीर प्रायः आपादमस्त झाकलेले असते. गरम लोकरीचा पायघोळ अंगरखा घालून कमरेस पट्टा बांधण्याची येथे पध्दत आहे. गम्मत म्हणजे तिबेटी लोक चक्र गुढग्यापर्यंत उंचीचे लाकडी बूट घालून सतत वावरत असतात. थंडीने ओठ फुटू नयेत म्हणून स्त्रिया नाकापासून खालचा अर्धा चेहरा झांकून घेतात. स्त्रियांची संख्या पुरुषांपेक्षा बरीच कमी असल्याने एकच स्त्री त्याच कुटुंबातील अनेकांची द्रौपदी बनून जीवन कंठीत असते, असेही समजले. परंतु त्यामुळे तिबेटी लोकांच्या संख्येत फारशी वाढ झालेली नाही. आज संपूर्ण तिबेटच्या पठारावर अवघे तीस लाख मूळ तिबेटी - वंशाचे लोक आहेत.

तिबेटी लोकांचे आवडते पेय म्हणजे 'चहा' ! उकळत्या पाण्यात चहाची पाने, किंचित मीठ, सेरुत्सा नावाचा खायच्या सोड्यासारखा फसफसणारा पदार्थ आणि सत्तू उर्फ बालींचे भाजलेले पीठ यांचे मिश्रण करून ते एका लाकडी पिंपात घालून घुसळायचे आणि हा तयार झालेला चहा चवीने पीत तासनुतास बसायचे ! या विचित्र चहाची लज्जत (!) मीही लुटली आणि या जगात एरंडेलाला तिकताच जबरदस्त पर्याय आहे. याची मनोमन खात्री पटली !

चहाप्रमाणेच बालींपासून बनविलेले 'छांग' नावाचे मद्य तिबेटी लोकांना आणखी एक व्यसन आहे. याक अथवा मेंढ्यांच्या दुधापासून तयार केलेल्या दगडासारखा कठीण अशा चीजचे ढीगच्या ढीग दुकानात आढळतात. त्यांचा उग्र दर्प सर्वत्र पसरलेला असतो. या चीजचे कठीण खडे तोंडात ठेवून ते दिवसभर चघळण्यात तिबेटी लोकांना कोणता आनंद मिळतो कुणास ठाऊक ? परंतु शरीरात उष्णता निर्माण करण्यासाठी त्याचा निश्चित उपयोग होत असला पाहिजे हेही तितकेच खरे !

तिबेटी भाषेचे अथवा लिपीचे चिनी भाषेशी अथवा लिपीशी कोणतेही साम्य नाही. तिबेटी भाषेत 'ला' म्हणजे खिंड, लामा म्हणजे भिक्षू आणि दलाई-लामा म्हणजे ज्ञानाचा महासागर असलेला भिक्षू. तिबेटी लिपीमध्ये मंत्र कोरलेले अनेक दगड जागोजाग दिसत होते. मीही असा एक दगड हळूच खिशात टाकला आणि तिबेटची आठवण म्हणून घरी आणला.

तिबेटचा प्रदेश म्हणजे सहा महत्वपूर्ण नद्यांच्या उगमाचा प्रदेश. त्यापैकी व्हांग-हो उर्फ पीतनदी चीनच्या दिशेने तर यांगत्से ब्रह्मदेशाच्या दिशेने वाहत जाते. सिंधू, कर्नाली, ब्रह्मपुत्र आणि शतद्रू उर्फ सतलज इथं उगम पावतात. आणि हिंदुस्थानातली भूमी सुजलाम् सुफलाम् करीत पुढे जातात. तिबेटमधल्या या नद्या एकप्रकारे हिंदुस्थानला वरदानच ठरल्या आहेत.

तिबेटी जनता पूर्णपणे बौद्धधर्मीय आहे. सोळाव्या शतकाच्या मध्यकाळात सोनाम गॅत्सो नांवाच्या लामाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी मंगोलियात पदयात्रा काढली होती. त्यावेळी अल्तानखान नावांच्या युवराजाने बौद्धधर्माचा स्विकार केला आणि सोनाम गॅत्सोला 'दलाई' ही उपाधी बहाल केली. सोनाम गॅत्सोने त्याच्या आधीचे धर्मप्रमुख गेडून त्रूपा आणि गेडून गॅत्सो यांना ही उपाधी लावण्यास सुरुवात केली आणि गेडून त्रूपा हे तिबेटचे पहिले दलाई लामा म्हणून ओळखले जाऊ लागले. सध्या विजनवासात असलेले आणि नोबेल पुरस्काराने सन्मानित झालेले तिबेटचे दलाई-लामा हे या परंपरेत चौदावे धर्मगुरु ठरतात.

तिबेटला मी भेट दिली तेव्हा प्रत्येक तिबेटी स्त्रीपुरुषाने आपल्या गळ्यात अगदी लहानसे का होईना, पंचेन लामाचे चित्र न चुकता धारण केले होते. पंचेन लामांना चिन्यांनी आपले प्यादे म्हणून वापरले. अलिकडे या पंचेन लामांचे पंचप्राण पंचत्वात विलीन झाल्याने चिन्यांची खरोखर पंचाईत झाली आहे.

“ओम् मणिपद्मे हूम ऱ्ही” हा तिबेटी लोकांचा महामंत्र. सगळीकडे हाच एक मंत्र लिहिलेला, कोरलेला किंवा रंगविलेला दिसतो. यांच्या हातातल्या धर्मचक्रापासून एखाद्या गोम्पामधल्या पिंपाएवढ्या मोठ्या चक्रावरही हाच मंत्र लिहिलेला असतो. या चक्रांना तिबेटी लोक 'कोर्लो' म्हणतात. या चक्राचे जितके फेरे होतील तितके वेळा हा मंत्र म्हटला गेल्याचे पुण्य पदरात पडते

असा यांचा समज आहे. त्यामुळे तिबेटच्या भ्रमंतीत भेटलेल्या सगळ्याच स्त्री पुरुषांच्या जवळ अगदी खुळखुळ्याएवढे लहानसे धर्मचक्र तरी असायचेच. स्त्रियांच्या आणि वृद्धांच्या हातात जपमाळाही होत्या. गळ्यात एक मोठे फडके अडकवून त्यात हा जपमाळेचा हात आडवा ठेवलेला असे. त्यामुळे फ्रॅक्चर झालेली व्यक्त जशी आडवा हात कपड्यात अडकवून वावरत असते तसे काहीसे दिसत असे. थंडीपासून संरक्षण करण्यासाठी ओठ देखील झाकलेले असत. अनेक ठिकाणी दगडांची रास रचून त्यावर रंगीत वस्त्रांच्या असंख्य चिंध्या बांधून पूजा केलेली मला दिसली. कदाचित् फुलांच्या अभावामुळे रंगीत चिंध्यांच्या रूपाने आपली आदरांजली वाहण्याचा हा प्रकार असू शकेल. कैलास पर्वताच्या अगदी जवळ, तब्बल एकोणीस हजार फूट उंचीवरच्या बर्फाच्छादित दोलमा खिंडीतही अशी प्रचंड पूजा बांधलेली बघून मी थक्कच झालो. कैलासाची तीस पस्तीस किलोमीटर्सची अत्यंत कठीण अशी प्रदक्षिणा इतक्या उंचावरून अन् तेही चक्क साष्टांग दंडवत घालत घालत करणारे जिद्दी तिबेटी पाहून मला महद् आश्चर्य वाटले. खरोखर, नितांत श्रद्धा असेल तर सामान्य माणसाच्या अंगीही दहा हत्तींचे बळ येऊं शकते याचा हा सबळ पुरावाच होता.

मात्र, तिबेटी संस्कृतीतल्या कितीतरी, विचित्र, विक्षिप्त गोष्टीही या प्रवासात मला बघायला, ऐकायला मिळाल्या.

कैलासाच्या मार्गावरील धारचेन येथे आमचा मुक्काम होता, तेव्हा जवळच्या वस्तीत कसलीतरी पूजा चालली होती. प्रसादाचे जेवण करण्यासाठी मेंढीचं मटण करावयाचं होतं. यांचा 'प्रसाद' सामिष असतो याचेच एका परीने नवल वाटले कारण त्यासाठी तयारी करणारे सगळे काषायवस्त्रधारी भिक्षू होते. मेंढीच्या संपूर्ण तोंडाला चांगले जाड वस्त्र बांधून, दोरी आवळण्यात आली. सगळ्यांनी तिला तसेच दाबू धरले आणि थोड्या वेळाने अक्षरशः गुदमरून ती गतप्राण झाली. दरम्यान मंत्रजागर चाललाच होता. मेंढी मेली असल्याची खात्री झाल्यावर मगच तिच्या देहाचे तुकडे करून 'प्रसाद' शिजविण्याच्या कार्याला सुरुवात झाली. मेंढीवर हत्याराने वार करून मारणे हे त्यांच्या दृष्टीने क्रूर कृत्य होते, पाप होते. आणि रक्ताचा एकही थेंब जमिनीवर पडूं न देता तिला सद्गति प्राप्त व्हावी म्हणून मंत्रजागराचा प्रपंच चालला होता.

त्यामुळे आपोआपच हा प्रसाद पवित्र होणार होता. पक्षी आणि मासे मारून खाणे मात्र तिबेटी संस्कृतीस मान्य नाही. त्यामुळे जे काही अगदी अल्प पक्षीजीवन इथे आहे ते एकापरीने सुरक्षित आहे असेच म्हणावे लागते. माणसाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मृतदेह सरळ नदीत फेकून दिला जातो किंवा गिधाडांना खाण्यासाठी ठेवला जातो. बौद्ध भिक्षूंनाच केवळ जाळण्याची प्रथा आहे. त्यांच्या देहाची राख मातीत कालवून त्याचे स्तूप बांधले जातात; त्यालाच तिबेटी लोक 'छोर्टेन' म्हणतात. तिबेटच्या भ्रमंतीत असे छोटे छोटे, 'छोर्टेन' मला थोडेफार आढळले.

बौद्ध भिक्षूंची विश्रांतिस्थळे म्हणजे 'गोम्पा'. बहुतेक गोम्पा नष्ट झाल्या आहेत. खोचरनाथची गोम्पामात्र बऱ्या अवस्थेत आढळली.

तिबेटमधला हिमशुभ्र कैलास पर्वत म्हणजे हिंदूंचे मोठे श्रद्धास्थान, प्रत्यक्ष भगवान शंकराचा तिथं अधिवास होता अशी त्यांची धारणा. प्राचीन वेदांमध्ये मेरुपर्वत म्हणून ज्याचा उल्लेख आहे तो हाच. महर्षी व्यासांच्या आणि कृष्णार्जुनांच्या वास्तव्यानेही इथली भूमी पावन झाली आहे. असा उल्लेख पुराणात आढळतो. आद्य शंकराचार्यांनी याच ठिकाणी देहत्याग केला. जैन धर्मातले आद्य तीर्थंकर आदिनाथ वृषभदेव यांना याच ठिकाणी महानिर्वाणपद प्राप्त झाले. महाकवी कालिदासाने 'कुमारसंभव' मध्ये याचा आवर्जून उल्लेख केला आहे.

कैलासाच्या कुशीत साडे अठरा हजार फूट उंचावर 'गौरी-कुंड' आहे. देवी पार्वती याच कुंडात स्नान करीत असे. तिबेटी भाषेत याला 'थुकी-झिंगबू' म्हणतात. गौरी-कुंडातल्या पवित्र जलाची आचमने करून आही कृतकृत्य झालो. कैलासाच्या पायावर आम्ही अनंत लोटांगणे घातली. "कैलाशपती की जय"च्या नाच्याने सारा परिसर दुमदुमून गेला.

कैलासाच्या प्रदक्षिणेचे पुण्य पदरात पाडून आम्ही मानस-परिक्रमेसाठी निघालो. मानस-खंडातच 'राक्षस-तल' नावाचा प्रचंड जलाशय आहे. लंकाधीश रावणाने शंकराला प्रसन्न करण्यासाठी याच्या कांठावरच तप केले. पण रावणाच्या आसुरी स्पर्शामुळे याचे पाणी अपवित्र झाले असे आम्हाला सांगण्यात आले. मी मात्र बिनधास्तणे हे पाणी मनसोक्त प्राशन केले आणि माझी तृष्णा शांत केली.

याच भागात पांढऱ्या मातीचे डोंगरही आमच्या दृष्टीस पडले. पुराणकालात शंकराने मोहिनीचे रूप धारण करून भस्मासुराला याच ठिकाणी भस्मीभूत

केले असल्याने, त्या राखेचे हे डोंगर झाले आहेत अशी याबद्दलची आख्यायिका ऐकायला मिळाली. या उलट, ती कुणा असुराची राख नसून उत्तम प्रकारच्या खनिजांनी युक्त अशी माती असल्याचे भूगर्भशास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे.

तिबेटी जनतेची कामधेनू — याक

मानस सरोवराच्या रमणीयतेचे वर्णन काय करावे? 'मानस-सरोवर कौन परसे, जहाँ बादलबिना हिम बरसे' असे कुणा कवीने म्हटलेच आहे. वर्षातले चार महिने हे गोठलेल्या अवस्थेतच असते तेव्हा यावरून चालता देखील येते. आम्ही तिथे पोहोचलो तेव्हा मात्र पाणी गोठलेले नव्हते; मात्र कमालीचे थंडगार होते. मानस-सरोवरात राजहंसांचे थवेच्या थवे पोहत असतात आणि कमळांच्या ताटव्यांमधून मकरंदाचे सेवन करणारे भ्रमर गुंजन करिताना दिसतात, ही कल्पना केवळ कविकल्पनाच ठरली. मानस-सरोवर क्षितिजापर्यंत पोहोचलेले होते. एखाद्या समुद्र किनारी आपण आहोत असाच भास व्हावा इतके ते विशाल होते. त्याचा परीघच मुळी पंचावन्न किलोमीटरचा आहे आणि मध्यभाग

तीनशे फूट खोल आहे. मानस सरोवराची पूर्ण परिक्रमा करण्यासाठी चार दिवस लागतात कैलासाच्या परिक्रमेप्रमाणेच मानस-सरोवराचीही परिक्रमा पूर्ण करण्याचे महद्भाग्य मला प्राप्त झाले. दिवसाच्या प्रत्येक घटका, पळे, प्रहराबरोबर ऋतुचक्रानुसार रंग बदलणाऱ्या या रमणीय, भव्य, स्फटिकाप्रमाणे स्वच्छ असलेल्या, पवित्र मानस-सरोवरात मनसोक्त अवगाहन करूनच कैलास-मानस यात्रेची सांगता आम्ही केली. 'निसर्गाच्या सानिध्यात असतानाच ईश्वराच्या सानिध्यात आसल्याची जाणीव होत असते' याची प्रचीति मला या भ्रमंतीत प्रकर्षाने आली.

तिबेटचे हे पठार मला खूपच आवडले. मात्र स्वातंत्र्याच्या इर्षेचे अग्निपराग इथे पुन्हा फुलणार आहेत का ? काळच याचे उत्तर देण्यात समर्थ आहे !

आपला दुरावलेला शेजारी : ब्रह्मदेश !

१५ एप्रिल १९८६, कलकत्त्याच्या 'डमंडम' विमानतळावरून 'बर्मा एअरवेज' चे चिमुकले विमान रंगूनकडे झेपावले. काठमांडूनहून आलेल्या या विमानात कलकत्त्याला माझ्यासह अवघे चारच प्रवासी चढले होते. विमानात, माझा एकमेव अपवाद वगळता, सारे प्रवासी गोऱ्या वंशाचे होते.

ब्रह्मदेशला जाण्यासाठी फक्त 'बर्मा एअरवेज' अथवा 'बांगलादेश बीमान' या दोनच सेवा आज उपलब्ध आहेत. इण्डियन एअरलाइन्सने रंगूनला जाणे फार पूर्वीच बंद केले. समुद्रमार्गे होणारी उतारूंची वाहतूक पंचवीस-तीस वर्षापूर्वीच बंद पडली आणि रस्त्याने या देशात प्रवेश करण्यास पूर्णपणे मज्जाव आहे. तसा प्रयत्न मी आधी केलाच होता. एकदा मणिपूर मधल्या इम्फाळ-मॉयरांग मार्गे पालेलपर्यंत तर त्यानंतर बांगलादेशमधल्या चित्तगाव कॉक्सबझार मार्गे टेकनाफ या सरहद्दीच्या गावापर्यंत जाऊन मला मागे परतावे लागले होते, त्यामुळे केवळ निरुपायाने मी आकाशमार्ग स्वीकारला होता.

कलकत्ता-रंगून-कलकत्ता अशा या प्रवासाचे तिकीट दोन हजार पाचशे ऐंशी रुपये होते. प्रवासाचा प्रारंभ मंगळवारी करित होतो अन् शेवटही पुढील मंगळवारी करणे सक्तीचे होते. कारण 'बर्मा एअरवेज'चे उड्डाण आठवड्यातून फक्त एकदाच होत असते आणि व्हिसा फक्त सातच दिवसांचा मिळतो. त्यामुळे या अल्पकाळात ब्रह्मदेशातल्या जास्तीत जास्त स्थळांना भेट देण्याची अवघड कसरत मला करावयाची होती. सात दिवसांची ही कालमर्यादा खरं तर पर्यटकांचा विरस करते आणि जे काही या देशात बघितले त्यापेक्षा कितीतरी बघायचे राहूनच गेले असल्याची हुरहूर व्यक्त करितच हा देश सोडावा लागतो. शिवाय

हा देश बघायचा म्हणजे प्रथम व्हिसासाठी दिल्लीला आणि विमानोड्डाणासाठी कलकत्त्याला जाणेही अनिवार्य ठरते. कदाचित यामुळेच भारतीय पर्यटक या देशास जाण्याच्या भानगडीत पडत नाहीत.

अडीच तासांच्या उड्डाणानंतर विमान रंगूनच्या 'मिगलाडन' विमानतळावर उतरले.

हवेत कमालीचा उष्णता होता. वैशाख-वणवाच पेटला होता जणू खरं तर, योगायोगानं तो वैशाखाचा पहिला दिवस होता आणि या देशात रंगपंचमीसारखा कसलासा उत्सव चालला होता. दोन दिवसांनी ब्रह्मीलोकांचे नवे वर्ष सुरू होणार होते. देशात सर्वांना ओळीने चार दिवस सुट्टी होती. अशा उल्हासपूर्ण वातावरणात माझी या देशातली भ्रमंति सुरू झाली.

'पीपल्स बँक ऑफ बर्मा' मधून डॉलर्सच्या बदल्यात मी थोडे ब्रह्मी 'चॅट्स' (Kyats) घेतले. एका डॉलरच्या बदल्यात साधारणपणे नऊ चॅट्स मिळाले; म्हणजे तत्कालीन परिमाणात एक ब्रह्मी चॅट आपल्याकडच्या एक रुपया तीस पैसे एवढ्या किंमताचा. पण ब्रह्मदेशातलं हे 'वजनी' चलन या देशाबाहेर कवडीमोल आहे. शंभर 'प्या' (Pyas) म्हणजे एक चॅट. चॅटच्या नोटांवर आउंग सन् सारख्या विख्यात ब्रह्मी नेत्याची चित्रे होती. एका नोटेवर तर चक्र हातचरख्याचे चित्र होते. या देशात आजही ग्रामोद्योगाला महत्व आहे. या गोष्टीचे ते जणू निदर्शक होते.

विमानतळावर सुह्वातीलाच एका विशिष्ट फॉर्ममध्ये आपल्याजवळच्या विदेशी चलनाचा तपशील जाहीर करावा लागतो आणि 'पीपल्स बँक' अथवा 'टूरिस्ट बर्मा' मधून ब्रह्मी चलन देताना या फॉर्मवर वेळोवेळी तशी रीतसर नोंद केली जाते. त्यामुळे प्रवाशाने आपल्या आठवडाभराच्या वास्तव्यात किती ब्रह्मी चलन वैधमागनि घेतले होते हे नेमके समजते आणि या देशातून जाणारा प्रवासी यापेक्षा अधिक चलन परत करून त्याचे डॉलर्स घेण्याच्या प्रयत्नात असेल तर असे अतिरिक्त ब्रह्मी चलन त्याने काळ्याबाजारात घेतले असणार. असे गृहीत धरून ते जप्त केले जाते. साधे रेल्वेचे तिकीट काढायचे म्हटले तरी विदेशी प्रवाशांना 'टूरिस्ट बर्मा'चा काऊंटर शोधावा लागतो शिवाय विदेशी प्रवाशांनी टूरिस्ट बर्माच्या मान्यताप्राप्त हॉटेलमध्ये राहिले पाहिजे असाही दंडक आहे. हॉटेलचे भाडेदेखील हॉटेलमालकास परस्पर न

देता टूरिस्ट बर्माच्या कचेरीत भरून त्याची रीतसर नोंद याआधी उल्लेख केलेल्या फॉर्ममध्ये करून घ्यावी लागते. असो

विमानतळावर वेळेचा जराही अपव्यय न करिता मी बाहेर पडलो. सूलें पॅगोडा जवळच्या टूरिस्ट बर्माच्या कचेरीत जाऊन त्यानंतरच पुढचा कार्यक्रम ठरवावा अशा उद्देशानं मी टॅक्सीत बसलो. टेम्पोसारख्या दिसणाऱ्या या टॅक्सीज स्वस्त असल्याचे मला आधीच कळले असल्याने बसची प्रतीक्षा करण्याची तशी आवश्यकताही नव्हती अन्यथा 'टॅक्सी' हा वाहनप्रकार मला वर्ज्यच होता. वीस किलोमीटर्स अंतरावर असलेल्या रंगून शहरात जाण्यासाठी माणशी दहा चॅटस् असा दर होता आठ-दहा प्रवासी जमताच टॅक्सी निघाली.

'थिन्ग्यान'चा सोहळा - जलवर्षाव करणाऱ्या ब्रह्मी ललना

रस्ता अतिसुंदर आणि वळणावळणांचा होता रस्त्याच्या दुतर्फा रेखीवपणे लावलेल्या वृक्षांच्या शीतलछायेतून आम्ही चाललो होते. अचानक एका वळणावर थंडगार पाण्याचा प्रचंड वर्षाव आमच्यावर झाला. आम्ही सर्वच विदेशी प्रवासी चक्रावून गेलो. टॅक्सी क्षणभर थांबली. पंचवीस तीस ब्रह्मी ललना आमच्या समोर आल्या आणि पाण्यानं भरलेल्या घागरी त्यांनी निमिषार्धात् आमच्या अंगावर रिकाम्या केल्या. देशात चालू असलेल्या जलोत्सवाने आमचे असे

स्वागत झाले होते. ते स्वागत 'थंड' असूनही उत्साहवर्धक होते हे विशेष ! एप्रिल महिन्यात उन्हाणे तप्त झालेली शरीरे आणि धरणीमाता थंड करण्यासाठी 'थिनग्यान'चा हा जलोत्सव साऱ्या ब्रह्मदेशात साजरा होतो. दिवसभर एकमेकांवर पाणी उडवून, सचैल स्नान करीत राहायचे एवढा एकच उद्योग ब्रह्मी लोक या चार दिवसात करीत असतात.

टॅक्सी सूलें पॅगोडाच्या चौकात आली तेंव्हा हजारो स्त्रीपुरुष जीप्समधून जलवर्षाव करीत थिनग्यान'ची मौज लुटत होते. 'पाणीच पाणी चहूकडे' असे हे दृश्य होते. टूरीस्ट बर्माच्या पायऱ्यांवर नखशिखान्त चिंब भिजलेले विदेशी प्रवासी भांबावलेल्या मनस्थितीत उभे होते. आनंदाची लयलूट अशा प्रकारे करता येते याचेच त्यांना अप्रूप वाटत होते.

एकूण रांगरंग बघता, प्रथम इतरत्र फिरून यावे अन् जलोत्सव संपल्यानंतर शेवटीच रंगून पाहावे असे ठरवून मी मंडालेला जाणाऱ्या गाडीचे तिसऱ्या वर्गाचे तिकीट काढले. गाडी लगेचच म्हणजे संध्याकाळी सहा वाजता होती. संपूर्ण रात्रीचा प्रवास करून मी सकाळी साडेआठ वाजता मंडालेला पोहोचणार होतो. साहजिकच माझा राहण्यावरचा निदान एका रात्रीचा खर्च तरी वाचणार होता. मात्र ही आख्खी रात्र मला भिजल्या अवस्थेत जागूनच काढावी लागली; कारण या प्रवासातही पाण्यानं भरलेले फुगे रात्रभर मस्तकावर फुटत होते.

मंडालेचे रेल्वे स्थानक रंगूनप्रमाणेच जुनाट होते. स्थानकातच टूरिस्ट बर्माचा काऊंटर होता. स्वस्तातल्या हॉटेलमध्ये जागा नाही असे सांगून आलेल्या विदेशी प्रवाशाला कुठल्या तरी महागड्या हॉटेलात पाठवून मोकळे व्हायचे एवढेच तिथल्या माणसाचे काम होते. पण मला मात्र सुदैवाने 'मानसंदारविन्' नावाच्या एका स्वस्त, मस्त आणि घरगुती गेस्टहाऊसमध्ये प्रवेश मिळाला.

एकतीस क्रमांकाच्या गल्लीत असलेलं हे अतिथितगृह मला खूपच आवडलं. याची बांधणी संपूर्ण लाकडी होती. इथला सर्व व्यवहार, कुणाला काय हवे, नको ते सारं स्त्रियाच पाहत होत्या. एक प्रकारचा कौटुंबिक जिव्हाळा इथं पदोपदी जाणवत होता.

तळमजल्यावरच्या स्वागतकक्षात बिनदुधाचा पण गरमागरम चहा कायम ठेवलेला असायचा. विशेष म्हणजे हा चहा कुणीही, केंव्हाही आणि कितीही घेतला तरी त्याला पैसे पडत नव्हते. ब्रह्मी अतिथ्याचा तो भाग होता.

वरच्या मजल्यावर वीस-पंचवीस खोल्या होत्या त्या अत्यावश्यक वस्तूंनी सुसज्ज होत्या. डासांचा उपद्रव या देशात फार असल्याने मच्छरदाणीची सोय होती. वरच्या मजल्यावर जाण्यापूर्वी तळमजल्यावर पादत्राणे काढून ठेवणे सक्तीचे होते.

ब्रह्मदेशात पादत्राणे काढण्याचे प्रसंग वरचेवर येत असतात. त्यामुळे चपला किंवा सँडल्स वापरणेच इथे सोयीचे. बंद बूट घालून या देशात फिरण्यात हंशील नाही. माझ्या शेजारच्या खोलीत उतरलेल्या डच प्रवाशाचे चामड्याचे किमती बूट कुठंतरी गहाळ झाले होते. पोलीस स्टेशनवर त्याची रीतसर तक्रार नोंदवून त्या तक्रारीची सत्यप्रत त्याने आपल्या देशातल्या विमाकंपनीला पाठवून नुकसान भरपाई मागितली होती. कारण बुटांचादेखील त्याने विमा उतरविला होता ! असो.

‘मंडाले’ हे ब्रह्मदेशातले दुसऱ्या क्रमांकाचे शहर. लोकसंख्या चार लाख. मिंडन मिन् राजाच्या काळातही ब्रह्मदेशाची राजधानी होती. सन १८८५ मध्ये इंग्रजांनी या शहराचा ताबा घेतला आणि इथल्या थिबा राजाला पदच्यूत करून हजारो कोस दूर रत्नागिरीला नेऊन नजरकैदेत ठेवले. काही वर्षापूर्वीच या शहरात भयानक ‘अग्निप्रलय’ होऊन अपरिमित हानी झाली होती. मंडालेला या देशात ‘मँडले’ म्हणतात. बहुतेक घरे लाकडी होती. इथले रस्ते त्यांच्या क्रमांकाने ओळखे जातात. क्वचितच कुठे ‘ए’ रोड, ‘बी’ रोड, अशी नावे आहेत. ‘झेग्यो मार्केट’ ही इथली मंडई. अतिपूर्वेकडच्या देशांतून आयात केलेल्या वस्तू इथं उदंड, तथापि सार्वजनिक सुट्टी असल्यानं बहुतेक दुकानं बंद होती.

शहराचा नकाशा हातात धरून मी मंडालेचा तुरुंग पाहण्यास निघालो. ‘मँडले पॅलेस’ असे त्याला म्हणतात. पॅलेसच्या या रस्त्यावर जलोत्सवाला उधाण आले होते. पाण्याची मोठमोठी पिंपं घेऊन, एवढेच नव्हे तर जवळच्या जलाशयातले पाणी पंपाने खेचून मोठमोठ्या पाईपच्या सहाय्याने ते जाणाऱ्या येणाऱ्यांवर उडविणाऱ्यांसाठी रंगीबेरंगी पेहेरावातल्या असंख्य ब्रह्मी मुली ‘शस्त्रसज्ज अभिनिवेशात रस्त्याच्या दुतर्फा उभ्या होत्या. छानपैकी मंच उभारून काहींचे नृत्यगानही चालले होते.

‘मंडाले पॅलेस’ ने मात्र माझी घोर निराशा केली. ब्रह्मदेशातील एक उत्तम

ऐतिहासिक वास्तू बघावयास मिळेल असे मला वाटले होते. पण प्रत्यक्षात ही चहूबाजूंनी तटबंदी असलेली लष्करी छावणी होती. दुसऱ्या महायुद्धात प्रासादाला जपानी सैन्याने वेढा घातला होता आणि मुख्य इमारत जमीनदोस्त करून टाकली होती. कदाचित् त्यामुळेच मला केवळ भग्नावशेष पाहावे लागत होते. लोकमान्य टिळकांना ज्या ठिकाणी सहा वर्षे कारावास भोगावा लागला आणि गीतारहस्याची निर्मिती जिथं झाली, ते नक्की ठिकाण कुणी ठामपणे दाखवू शकले नव्हते. टिळकांप्रमाणेच अनेक भारतीय क्रांतिकारकांना या ठिकाणी ठेवले होते पण त्या घटनांचे कोणतेही स्मृतिचिन्ह अथवा स्मारक मला शोधूनही सापडले नाही; अथवा त्याविषयी इथं कुणाला काहीही सांगता येत नव्हते. इतिहास जणू काळाच्या उदरात खोलवर गाडला गेला होता.

तटबंदीभोवती निळ्याशार पाण्याचा एक प्रशांत तलाव होता. या सुंदर जलाशयाच्या बाजूने छोटीशी बाग बहरली होती. इथंच माझी 'मी-मी' नावाच्या लावण्यवती मुलीशी ओळख झाली. सतरा-आठरा वर्षांच्या या मुलीला मोडकेतोडके इंग्रजी येत असल्याने माझ्याशी किती बोलू अन् किती नको असे झाले होते. तिची मैत्रिण तिच्याच वयाची होती आणि ती एका कन्येची आई झाली होती. मी-मी चे लग्न एका सैनिकाशी ठरले होते. "मलाही तुम्हा प्रवाशांप्रमाणे जगभर हिंडावेसे वाटते पण माझी सारी स्वप्नं मातीमोल ठरणार आहेत, कारण माझ्या देशाबाहेर पडणंही मला कठीण आहे." अशी हळहळ व्यक्त करताना तिचे डोळे पाणावले होते.

मी-मी चा निरोप घेऊन मी 'महामुनि पॅगोडा' बघायला गेलो. बोदवपाया नावाच्या राजानं दोनशे वर्षांपूर्वी बांधलेल्या त्या पॅगोडात बुद्धाच्या मूर्तीवर अभिषेक करण्यासाठी शेकडो भाविकांनी गर्दी केली होती. काही वेळ या मंगल वातावरणात व्यतीत करून मी क्षुधाशांतीसाठी एका उपाहारगृहाकडे वळलो.

श्रीलंकेप्रमाणेच ब्रह्मदेशातले खाद्यपदार्थ लज्जतदार असतात असेच माझे मत झाले. जेवणाच्या सुरुवातीला भाताची गरमगरम पेज मिरीपावडर, मीठ आणि कोथिंबीर घालून देण्यात येते. हवे असल्यास 'मोहिंगा' नावाचे माशाचे सूपही मिळते. माशांचे कालवण कमीअधिक फरकाने आपल्या सारखेच असते. चिनी पध्दतीचे शेवयांचे पदार्थ लोक सर्रास खात असतात. एकूण ब्रह्मी खाद्यपदार्थांवर चिनी प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो.

स्त्रीप्रधान ब्रह्मी समाजातील कार्यमग्न स्त्री

मंडालेहून 'पगान'ला जाण्यासाठी मी बोटीचे तिकीट काढले. थिन्गॅनच्या उत्सवात बसेसची वाहतूक जवळजवळ बंदच होती. त्यामुळे नाईलाजास्तव हा बोटीचा दीर्घकाळचा प्रवास करणे भाग होते. मात्र बोट पहाटे पाच वाजता सुटणार असल्याने आधल्या रात्रीच बोटीवर मुक्कामाला येण्याची परवानगी होती. तसे केल्यास हॉटेलचे एका रात्रीचे भाडे आपोआपच वाचणार होते. शिवाय भल्या पहाटे, अंधारात चाचपडत बंदराकडे धाव घेण्याचीही गरज पडणार नव्हती. त्याखेरीज इरावदी नदीच्या विशाल पात्रातून सफर करीत, वाटेत लागणारी गावं, तिथले लोक, पाहण्याचा विराळाच आनंद मला या प्रवासात मिळणार होता.

सूर्यास्त होताच छानपैकी जेवण उरकून मी 'मानसंदारविन्'ला रामराम ठोकला आणि पाठीवर माझं 'बिन्हाड' घेऊन जेटीकडे निघालो.

बोटीवर मी पाय ठेवला तेंव्हाच बोट प्रवाशांनी भरून गेली होती. याचा अर्थ बहुतेक सर्वांनीच बोटीवर रात्रीचा मुक्काम करणे पसंत केले होते. मी केबिन क्लासचे तिकीट काढले होते पण बोटीच्या एका टोकाला असलेल्या या तथाकथित केबिनमध्ये आधीच पांच-सहा प्रवाशांनी आपली पथारी पसरून

ते निद्राधीन झाले होते. मी देखील मंडालेतल्या दिवसभराच्या भटकतीनं तसा दमून गेलो होतो. माझा डोळा केंव्हा लागला ते मला कळलंही नाही.

पहाटेच्या सुमारास पाच-सहा ब्रह्मी मुलींचा एक घोळकाच केबिनमध्ये शिरला आणि त्यांच्या 'चिवचिवाटा'ने आम्ही सारे प्रवासी खडबडून जागे झालो. माझ्या बाजूला एक जर्मन युवती, एक जपानी युवक, एक डच आणि एक ऑस्ट्रेलियन असे चार परदेशी प्रवासी होते. कोपऱ्यात एक ब्रह्मी दांपत्य आपल्या दोन मुलांना उराशी कवटाळून बसल्या जागीच डुलक्या देत होते. त्यात आता या हंसऱ्या चेहऱ्याच्या, खेळकर स्वभावाच्या मुलींची भर पडली. त्यामुळे बोटीचा हा प्रवास मजेत होणार हे निश्चित झाले. आमच्याकडून पोस्टाची तिकीटे, विविधप्रकारची नाणी मिळताच तर त्या एकदम 'मूड'मध्ये आल्या. छानछान ब्रह्मी नृत्यांचे नमुने त्यांनी सादर केले. गायन आणि नर्तन ब्रह्मी स्त्रियांच्या रक्तातच आहे. यात शंकाच नाही. त्या मुलींची नावे मोठी गंमतीदारहोती. 'म्यो-म्यो ख्यांग' तर दुसरी 'खिन् म्यो ख्यांग' अन् तिसरीचं नांव होतं 'ल्हा-ल्हा ऊ.' कोपऱ्यातल्या त्या सुशिक्षित ब्रह्मी माणसाचं नाव उच्चारणं देखील कठीण होतं, मग लक्षात काय राहणार ? मात्र तो रसायनशास्त्राचा प्राध्यापक होता आणि थोडेफार इंग्रजी बोलू शकत होता. ब्रह्मदेशाविषयी बरीच माहिती मला त्याच्याकडूनच मिळाली.

'सोशालिस्ट रिपब्लिक ऑफ दि युनियन ऑफ बर्मा' - ज्याचे अगदी अलिकडे 'मायनमार' असे नामकरण झाले आहे- ४ जानेवारी १९४८ रोजी स्वतंत्र झाला. इंग्रजांनी देश सोडताच ब्रह्मदेशाने राष्ट्रकुलाशी असलेले संबंध तोडून टाकले. या देशाची लोकसंख्या सव्वातीन कोटी. थाय, मंगोलियन, तिबेटी आणि नागा-मणिपुरी संस्कृतीची विलक्षण सरमिसळ इथं आढळते. माओ-त्से-तुंगची चीनमध्ये सरशी होताच चेंग-कै-शेखच्या हजारो सशस्त्र सैनिकांनी या देशात आश्रय घेतला. साहजिकच, चिनी संस्कृतीचा ठसा ही इथल्या रीतिरिवाजांवर आहे. इरावदी, चिंदवीन, सितांग, सात्वीन, मेकाँग आणि रंगून नदी या इथल्या प्रमुख नद्या. 'ब्रह्मी'ही यांची राष्ट्रभाषा, काहीशी पाली भाषेशी तर काहीशी सिंहली भाषेशी जवळीक साधणारी एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला इंग्रज धर्मोपदेशकांनी या देशात पदार्पण केले. भारतातल्या बंगाल प्रांतात श्रीरामपूर येथे पाहिला छापखाना ज्या डॉ. विल्यम कॅरे याने

काढला त्याचा मुलगा फेलिक्स कॅरे याने ब्रह्मदेशात राहून, ब्रह्मी स्त्रीशी रीतसर विवाह करून ब्रह्मी भाषा अवगत करून घेतली आणि १८१६ मध्ये वडीलांच्या मदतीने ब्रह्मी लिपीचा छोटा कारखानाच श्रीरामपूरच्या मिशनमधून ब्रह्मदेशात नेला. सहाजिकच ख्रिस्ती वाङ्मयाचा प्रसार ब्रह्मी भाषेत करणे त्याला शक्य झाले. आजही रंगून, मंडाले, प्रोम वगैरे ठिकाणी ख्रिश्चन मिशन्स कार्यरत आहेत.

तथापि बौद्धधर्म हाच ब्रह्मदेशाच्या आम जनतेचा धर्म आहे. तो अधिकृतपणे 'राष्ट्रधर्म' आहे. ब्रह्मी संस्कृतीचे रक्षण आणि जपणूक करण्यासाठी सरकारनेच काही कायदे केले आहेत. पाश्चात्य पद्धतीचा पोषाख करण्यावर इथल्या जनतेला बंदी आहे. त्यामुळेच मोठमोठ्या हुद्द्यावर काम करणारे कचेऱ्यांमधले अधिकारी, शिक्षक, प्राध्यापक, इतकेच नव्हे तर डॉक्टर्सही लुंगीत शर्ट खोचून 'राष्ट्रीय पोषाखात वावरताना दिसतात. अपवाद असेल तर तो फक्त पोलीस आणि सैनिकांचा. यांच्या लुंग्या-शर्टस आणि स्त्रियांची वस्त्रे मात्र परदेशातून आयात केलेली असतात. कारण यादेशात कापडाचे उत्पादन होतच नाही. धर्मपरायण संस्कृतीच्या या ब्रह्मदेशात रंगेल 'नाईट-लाईफ' नाहीच म्हटले तरी चालेल!

ब्रह्मदेशाला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी इंग्रजांबरोबर भारतासारखा प्रखर लढा द्यावा लागला नसला तरी आऊन् सान् सारख्या नेत्याचे बलिदान त्याला नक्कीच कारणीभूत झाले. याच देशाचे एक महान् मुत्सद्दी उ थांट हे काही काळ यूनोचे महासचिव होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर उ नू यांच्याकडून सत्ता बळकावून जनरल ने विन् यांनी आपली लष्करी राजवट सुरू केली. त्यांच्या राजवटीत ब्रह्मदेशाची विस्कटलेली आर्थिक घडी बरीच सुधारली, मात्र या काळात ब्रह्मदेशाने अन्य जगाशी फारसे संबंधच मुळी प्रस्थापित केले नाहीत. ब्रह्मदेशात नेमके काय चालले आहे हेहि जगाला समजत नव्हते. मी ब्रह्मदेशात गेलो तेव्हा उ सान् यू हे राष्ट्राध्यक्ष होते पण पक्षाध्यक्ष जनरल ने विन् हेच खऱ्या अर्थाने सत्ताप्रमुख होते. अत्यावश्यक वस्तूंचे वितरण सरकारी दुकानांतून करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय त्यांचाच होता. त्यामुळे गरीब जनतेत ते प्रिय ठरले होते. माझ्या सात दिवसांच्या भ्रमंतीत मला या देशात एकही भिकारी दिसला नाही मात्र सैनिकांचे अस्तित्व सर्वत्र जाणवत होते. इंग्रजी भाषेचे उच्चारण करण्याचा

चंग इथल्या सरकारने बांधला असला तरी 'दि गार्डियन' आणि 'वर्किंग पीपल्स डेली' ही दोन जुनी वृत्तपत्रे अस्तित्वात होती. मात्र या दोन्ही वृत्तपत्रात पक्षाध्यक्ष जनरल ने विन् 'राष्ट्राध्यक्ष उ सान यू आणि पंतप्रधान उ म्वांग म्वांग खा यांचेच गुणगान दिसत होते. या दोन्ही वृत्तपत्रात त्या संपूर्ण आठवड्यात भारताविषयी किंवा भारतातल्या घडोमोडींविषयी एकही ओळीचा मजकूर छापून आला नव्हता.

वास्तविक, इतिहासकाळापासून भारताचे या देशाशी संबंध होते. १९६१ सालापर्यंत अनेक भारतीय या देशात राहत होते, पण ते ब्रह्मदेशाचे नागरीक नव्हते. तिथे मिळणारी सारी कमाई ते मायदेशी पाठवीत असत. स्वातंत्र्यानंतर सत्तेवर आलेल्या नव्या ब्रह्मी शासनाला ते रुचणारे नव्हते. त्यांनी प्रथम किरकोळ व्यापाराचे राष्ट्रीयीकरण केले आणि पाठोपाठ नागरीक नसलेल्यांची हकालपट्टी करण्याचे फर्मान काढले. सुमारे तीन लाख लोकांना नेसत्या वस्त्रानिशी ब्रह्मदेश सोडावा लागला त्यापैकी काही त्यावेळच्या पूर्व पाकिस्तानात गेले तर इतरांनी पश्चिम बंगाल, पंजाब आणि तामिळनाडूत आसरा शोधला. ज्या भारतीयांनी ब्रह्मी स्त्रियांशी लग्न केले होते आणि ज्यांनी ब्रह्मदेशाचे नागरीकत्व स्वीकारून या मातीशी इमान राखले, असे अगदी थोडे लोक ब्रह्मदेशात राहिले.

रंगूनमध्ये असे लोक आणि त्यांची वंशावळ दृष्टीस पडते. मात्र ते आता सर्वार्थाने ब्रह्मी झाले आहेत. त्यांचा पोषाख ब्रह्मीच असतो फक्त फरक एवढाच की हिंदू स्त्रिया कपाळावर कुंकू लावतात. अथवा भांगात सिंदूर भरतात त्यामुळे त्या जरा वेगळ्या वाटतात.

ब्रह्मी स्त्रिया आपले सौंदर्य जतन करण्यासाठी दक्ष असतात. सकाळ-संध्याकाळ त्या आपल्या गालांवर हळदमिश्रित चंदनाचा लेप थापत असतात. त्या त्यांच्या प्रसाधनप्रकाराला ब्रह्मी भाषेत 'था-ना-खा' म्हणतात. हा लेप चेहऱ्यावर जितका जास्त तितके स्त्रीचे सौंदर्य अधिक खुलून दिसते. अशी त्यांची समजूत आहे. असो.

सूर्यास्ताच्या सुमारास आमच्या बोटीने 'पक्कोकू' गावाजवळ नांगर टाकला. बोट धक्क्याला लागताच गांवातल्या शाळकरी मुली हातमागावर विणलेल्या सुंदरसुंदर सतरंज्या विकायला घेऊन आल्या. गंमत म्हणजे त्यांना त्याबदल्यात पैसे नको होते. आमच्याकडे असलेले कपडे, लुंग्या, शर्ट, चादरी इतकेच

नव्हे तर सुगंधी तेल, साबण, दाढीचे सामान वगैरे नित्योपयोगी वस्तू त्यांना हव्या होत्या. त्या मुली आम्हा प्रवाशांना फारच गळ घालीत होत्या पण वजनाला भारी असलेला या सतरंज्या घेऊन उगीच ओझे वाढविण्यास आम्ही कुणीच राजी नव्हतो, मात्र त्या गरीब पण लाघवी व्यक्तिमत्वाच्या मुलींबद्दल कणव वाटल्याने माझे एक-दोन रंगीबेरंगी टी-शर्ट्स मी त्यांना तसेच देऊन टाकले. आणि मनावरचे ओझे हलके केले.

रात्रभर पक्कोकूला मुक्काम करून दुसऱ्या दिवशी झुंजुमुंजु होण्यापूर्वीच नोट पुढे निघाली आणि दीड-दोन तासानीच उगवत्या सूर्याच्या लख्ख प्रकाशात चमकणाऱ्यापगानच्या पॅगोडाचा सुवर्णकळस दृष्टिपक्षात आला.

पगानला जेटी नसल्याने, थोडीशी कसरत करीत आम्हाला पाण्यातच उतरावे लागले. बोटीवरचे आम्ही पाच विदेशी प्रवासी तेवढेच इथे उतरलो. एव्हाना आमची एकमेकांशी चांगली गट्टी जमल्याने पगानचा सारा परिसर आम्ही एकत्रितपणे हिंडलो.

इराविदीकाठचा तांबडमातीचा हा पगानचा प्रदेश ब्रह्मदेशाच्या प्राचीन संस्कृतीचा मानबिंदू आहे. आपल्याकडे विजयनगरच्या साम्राज्याला जसे इतिहासात स्थान आहे तसेच या पगानच्या राज्याला आणि राजघराण्याला इथे महत्व आहे. सन एक हजार चव्वेचाळीस मध्ये अनव्रत राजाने याचा खऱ्या अर्थाने पाया घातला. त्याने सुमारे तेहतीस वर्षे राज्य केले. त्यानंतर सावलू, नरातू, नरपतिसिथू, तिलोमिन्को, नरथिहापति वगैरे राजांनी पुढे दोनशे वर्षे उत्तम प्रकारे राज्यकरून हा प्रदेश भरभराटीला आणला. हा यांचा सुवर्णकालच मानला जातो. त्यानंतर मात्र या राज्याला उतरती कळा लागली आणि पुढे तर हे राज्यच अस्तंगत झाले. एकोणीसशे पंचाहत्तर साली येथे मोठा भूकंप झाला आणि तमाम प्रजाजन इतरत्र पळाले. आज हा प्रदेश जवळ जवळ निर्जन असून हजार वर्षापूर्वीच्या पॅगोडांचे भग्नावशेष काय ते दृष्टीस पडतात; मात्र लालभडक मातीच्या पार्श्वभूमीवर विखुरलेले हे भग्न पॅगोडा अधिकच सुंदर दिसतात. विदेशी पर्यटकांच्या दृष्टीने आज हे ठिकाण म्हणजे फार मोठे आकर्षण ठरले आहे. काही पॅगोडा लाल दगडांचे आहेत, तर काहींसाठी शुभ्र स्फटिकासारखे दगड वापरले आहेत. काहींचा आकार सांचीच्या स्तूपासारखा आहे. तर काही दक्षिण भारतीय गोपुरांसारखे दिसतात. श्वाझीगॉन् पॅगोडावरचा

कळस चक्र सोन्याचा आहे. वेळेच्या अभावामुळे आम्ही पाचजणांनी मिळून एक टांगाच भाड्याने घेतला आणि पगानच्या परिसरातले श्वेसांदव, आनंद, महाबोधी, तिलोमिन्को, कुब्यनकी, सूलमणी वगैरे महत्वाचे पॅगोडा पाहिले. पगानचा संपूर्ण बेचाळीस चौरस किलोमीटर्सचा प्रदेश पालथा घालणे सर्वथैव अशक्य होते. ज्या पगानला येण्यासाठी मला दोन रात्री आणि एक संपूर्ण दिवस निव्वळ बोटीवर घालवावे लागले. ते पगान मला काही तासातच सोडावयाचे होते.

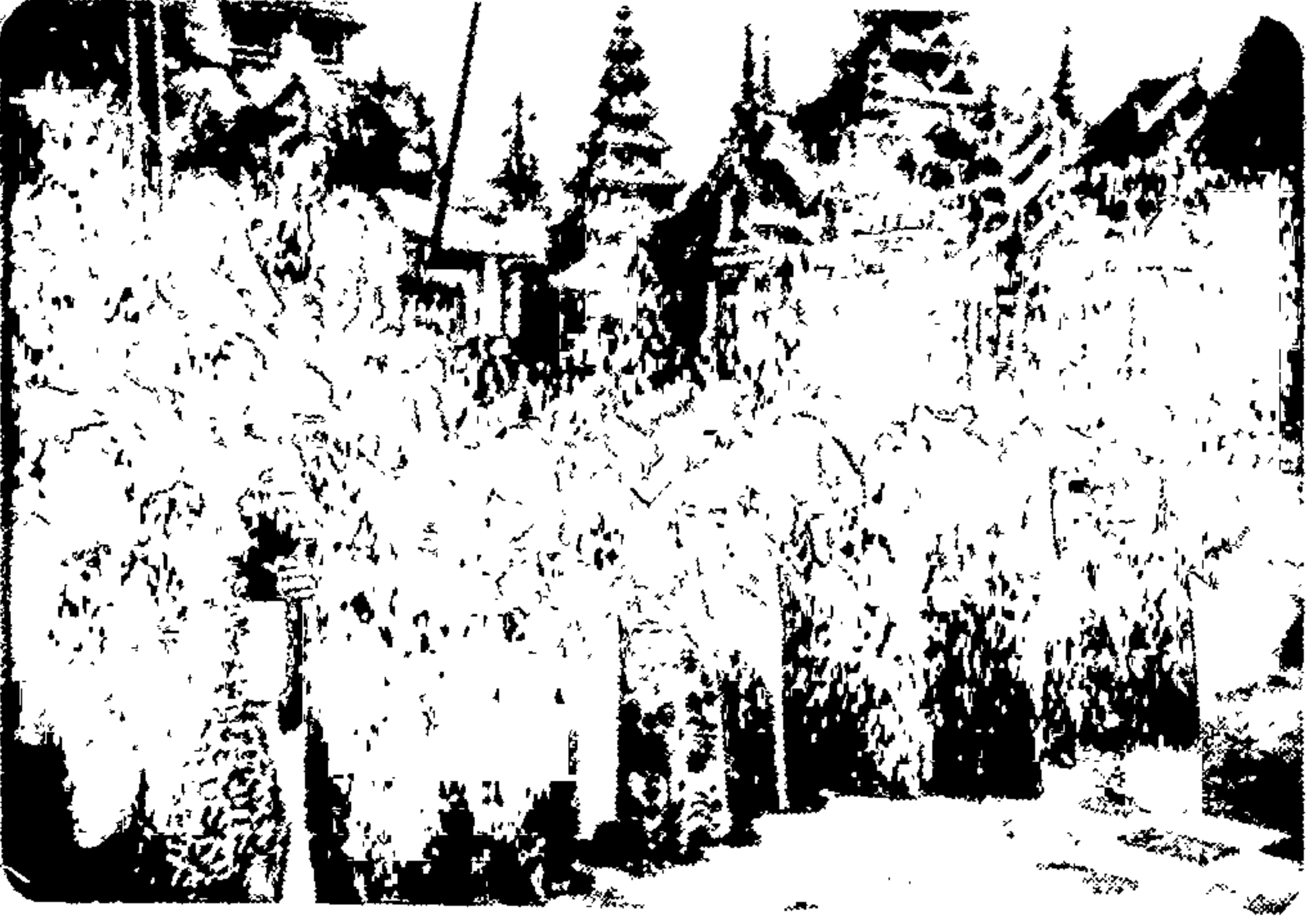
रंगूनला जाणारी गाडी रात्रीची होती आणि त्यासाठी ताझीला जाणे क्रमप्राप्त होते. ताझीला जायला एक छोटासा टेम्पो होता त्यांत आठदहाजण कसेबसे बसू शकत होते. पण पगानला आलेल्या सगळ्याच विदेशी पर्यटकांना त्या रात्री ताझीला जाणारा हा एकच टेम्पो उपलब्ध होता. त्यामुळे आम्ही एकूण तेवीसजण अगदी दाटीवाटीने या टेम्पोत घुसलो. काहींनी टेम्पोच्या शिरोभागी बसणेच पसंत केले. विशेषतः जर्मन, अमेरिकन मुलींनी टपावरून प्रवास करण्याची आपली हौस पूर्णपणे भागवून घेतली. तीन तासांच्या या गंमतीदार प्रवासानंतर आम्ही ताझीला पोहोचले.

रंगूनला जाणारी गाडी रात्री ठीक नऊ वाजता ताझी स्थानकात शिरली. मंडालेहून गच्च भरून आलेल्या या गाडीतून रंगूनपर्यंतचा सारा प्रवास आरक्षणाशिवाय करणे म्हणजे एक दिव्यच होते. पण यावेळी मी एकटा नव्हतो आम्हा तेवीस विदेशी प्रवाशांचा आता एक ग्रूपच बनला होता. गप्पांच्या नादात, बिनखर्चाची ही आणखी एक रात्र केव्हा सरली ते कळले देखील नाही.

रंगूनला पोहोचताच मी तडक 'वाय.एम.सी.ए' गाठले. ब्रह्मदेशात यूथ होस्टेल्स नाहीत. पण वाय.एम.सी.ए. ती उणीव भरून काढते. रंगूनमध्ये राहण्यासाठी इतके स्वच्छ, स्वस्त आणि सुरक्षित दुसरे ठिकाण नाही.

रंगून म्हणजे ब्रह्मदेशाचे प्रवेशद्वार. इंग्रजांनी हे राजधानीचे ठिकाण बनविले. शहराची लोकसंख्या बस्तीस लाख आहे. ते एक उत्तम दर्जाचे बंदर आहे. पण बंगालच्या उपसागरापासून तब्बल तीस किलोमीटर्स आंत रंगून नदीच्या मुखावर बसले आहे. रंगूनमध्ये गगनचुंबी इमारती जवळजवळ नाहीतच. इंग्रजी धाटणीची घरे मात्र अनेक आहेत. शहराच्या मध्यमागी छानसे उद्यान आहे.

या उद्यानात एक गगनचुंबी स्तंभ आहे. उद्यानासमोरच सोन्याचा कळस असलेला 'सूले पॅगोडा' रस्त्याच्या मधोमध दिमाखाने उभा आहे. रंगूनमधील रस्ते अतिसुंदर आहेत. वाहतुकीचा वेग विलक्षण आहे. 'ट्रॅफिक जॅम' त्यांच्या शब्दकोषात नाही. इंग्लीश बनावटीची जुनाट वाहने, जपानी बनावटीच्या अत्याधुनिक वाहनांबरोबर धावताना दिसतात. टॅक्सींना वेगळा रंग नसतो. मीटर तर त्यांना माहीतही नसावे. 'ट्रायशा' (Trishaw) नावाची एक अजब सायकलरिक्षा या शहरात फिरत असते. तीन चाकांच्या या सायकलीवर दोन उतारुंना एकमेकांच्या पाठीला पाठ लावून बसावे लागते. रंगूनमध्ये दुमजली बसेस नाहीत पण दोन डब्यांच्या बसेस काही भागात आढळतात. बसने फिरणे खूपच स्वस्त आणि किफायतशीर आहे. मनात येईल तिथे उतरता येते हा त्याचा मोठा फायदा, मात्र इंग्रजीचा वापर कुठेही नसल्याने थोडी कुचंबणा होतेच. ब्रह्मी आकडे समजण्यात काही गफलत झाली तर चुकीच्या बसने भलतीकडेच जाण्याचा प्रसंग गुदरतो. तथापि रंगून प्रवाशांच्या दृष्टीने एक सुरक्षित शहर आहे. लूटमारीचे प्रकार क्वचितच घडतात.

'रंगून' मधील सुप्रसिद्ध श्वेडेगॉन पॅगोडामध्ये आलेली लग्नाची एक वरात

रंगूनच्या रस्त्यांना ब्रह्मी नेत्यांची नावे जशी होती तशीच पूर्वीच्या राजांची नावेही होती. अनव्रत स्ट्रीट आणि महाबांडुला स्ट्रीट हे त्यातल्या त्यात महत्वाचे रस्ते. आपल्या महात्मा गांधीचे नांवही एक रस्त्याला आहे.

‘सूले पॅगोडा’ मधली बुध्दाची मूर्ती चक्क हिऱ्यामाणकांनी मढवलेली आहे. बुध्दमंदिरातले हे ऐश्वर्य बघून मी थक्कच झालो. श्रीलंकेतल्या बुध्दमंदिरात असे वैभव मला पहावयास मिळाले नव्हते त्यामुळे ब्रह्मदेशातल्या या बुध्दमंदिरात मी अधिक रमलो.

‘श्वेडेगॉन पॅगोडा’ म्हणजे तर रंगूनच्या सौंदर्याचा सरताज. या ठिकाणी प्रेक्षक रंगाच्या एका अजब दुनियेत वावरत असतो. लहानमोठ्या विविध प्रकारच्या पॅगोडांचा हा एक संकुलच आहे. शतकानुशतके जतन केलेला हा, या देशाचा एक अमोल ऐतिहासिक ठेवा आहे. श्वेडेगॉन पॅगोडा जगातल्या अतिसुंदर पॅगोडांपैकी एक आहे. या पॅगोडामध्ये जितके सोने पुरलेले आहे. तितके सोने बँक ऑफ इंग्लंडकडेही नसेल असा या लोकांचा दावा आहे. असंख्य प्रकारच्या बुध्दाच्या मूर्ति इथं पाहायला मिळतात. उजव्या कुशीवर पडलेली भगवान बुध्दाची मूर्ति तब्बल दोनशे छप्पन फूट लांब आणि छप्पन फूट उंच आहे. अशा प्रकारची ही जगातली सर्वात मोठी मूर्ति म्हणावी लागले. जगातली सगळ्यात प्रचंड घंटा याच पॅगोडात आहे. हा पॅगोडा एका छोट्याश्या टेकडीवर असल्याने त्याचा प्रचंड सुवर्णघुमट सूर्यप्रकाशात चमकताना शहरातून कोठूनही दिसत असतो. ब्रह्मदेशातल्या या विस्मयकारी वास्तूने मी दिपूनच गेलो.

रंगून शहरातल्या चित्रपटगृहात चिनी, जपानी आणि क्वचित कुठे इंग्रजी चित्रपट दाखविले जात होते. ब्रह्मदेशाची स्वतःची अशी चित्रपटनिर्मिती नसल्याने ब्रह्मी चित्रपट पाहण्यास मिळेल ही माझी अपेक्षा मात्र फोल ठरली.

रंगून शहरात मी मन मानेल तसा भटकलो. मंडईसमोरच्या चिनी ढाब्यांवर हवे तसे जिव्हासुख घेतले. रंगून नदीच्या किनारी तासन् तास घालविले.

पण अखेर परतीचा दिवस उजाडला. माझे पाय आपोआप ‘मिंगलाडन विमानतळाकडे वळले. मन मात्र रंगूनमध्येच रेंगाळत होते. जेवढे मी बघितले त्यापेक्षा कितीतरी बघायचे अखेर राहिलेच होते.

मुक्काम पोस्ट : माले

२० नोव्हेंबर १९८६ तिरुवनन्तपुरम उर्फ त्रिवेंद्रमकडे जाणाऱ्या कन्याकुमारी एक्सप्रेसने बोरीबंदर सोडले आणि बसल्याजागीच मी मालदीवच्या मुशाफिरीची कल्पनाचित्रे रंगवू लागलो.

भारताच्या दक्षिण टोकापासून सहाशे सागरी किलोमीटर्सवर असलेला हा सार्वभौम देश. 'सार्क'चा सभासद, पण याचा जीव तो कितीसा त्यामुळे या देशाचे अस्तित्वही या परिषदेत कुठे फारसे जाणवले नाही. 'समुंदर'सारख्या चित्रपटाचे बरेचसे चित्रीकरण या देशाच्या निसर्गरम्य पार्श्वभूमीवर झाल्याने चित्रपट-सृष्टीला वाहिलेल्या नियतकालिकात त्याचा उल्लेख मध्यंतरी काही काळ येत असे. असे असले तरी मालदीव द्वीपसमूह म्हणजे लक्षद्वीप प्रमाणे भारताचाच एक भाग आहे. अशीच अनेकांची कल्पना आहे हेच खरे.

मालदीवला जाण्यासाठी त्रिवेंद्रमच्या पद्मनाभाला प्रणिपात करूनच जावे लागते. त्यासाठी इण्डियन एअरलाईन्सची त्रिवेंद्रम-माले सेवा उपलब्ध आहे. लवकरच पाकिस्तान इंटरनॅशनल एअरलाइन्स कराची-मुंबई-माले अशी विमानसेवा उपलब्ध करणार आहे अन् इंडियन एअरलाइन्स मद्रास-त्रिची-माले अशी सेवा सुरू करणार आहे अशी कुणकुण कानी येत होती. तथापि, तूर्त तरी त्रिवेंद्रममार्गेच मालेला जाण्याखेरीज दुसरा पर्याय नव्हता.

परवापरवापर्यंत मालदीव हे 'मुक्त बंदर' होते. त्यावेळी अनेक भारतीय निव्वळ शॉपिंगच्या उद्देशाने तिथे जात असत. जनसामान्यांच्या जीवनात डोकावून पाहण्याचा प्रपंच त्यांनी कधी केलाच नाही. मालदीवच्या निसर्गाची लज्जतही कधी लुटली नाही. मालदीवची बाजारपेठ एवढेच त्यांचे विश्व होते. कालान्तराने

मालदीव सरकारचे धोरण बदलले. मालाच्या किंमती कडाडल्या त्याबरोबर भारतीयांची संख्या झपाट्याने कमी होऊ लागली. याउलट, युरोपियन प्रवाशांची वर्दळ अधिक वाढली. त्यांच्यात उपजत असलेली साहसप्रियता, दर्यावर्दी वृत्ती, निसर्गप्रिम, चौकसबुद्धी कलेची आसक्ती आणि छायाचित्रणाची आवड या गुणांमुळे मालदीवची तरुण पिढी त्यांच्याकडे कुतूहलाने बघू लागली.

गेल्या वर्षी या देशात नव्वद हजार परदेशी नागरीक येऊन गेले त्यापैकी फक्त पाच ते सहा हजार लोक भारतीय होते. त्यातही विमान कंपन्यांचे फ्री-पास वालेच अधिक होते. पर्यटनासाठी निघालेले फारच थोडे ! असो.

विमानाने आकाशात झेप घेतली आणि संध, शांत, गर्द निळा हिंदी महासागर दिसू लागला. दुपारच्या उन्हात त्याची भ्रम्यता मन थक्क करणारी होती. भरतभूमीचे पदप्रक्षालन करीत असलेला हा जगातला तिसऱ्या क्रमांकाचा महासागर. याचे क्षेत्रफळ दोन कोटी, त्र्याऐंशी लाख, पन्नास हजार चौरस मैल. या एवढ्या विशाल आणि अथांग महासागरात अवघ्या एकशे पंधरा चौरस मैल क्षेत्रफळाचे, बाराशे लहानलहान बेटांच्या समूहाने बनलेले 'मालदीव' हे स्वतंत्र, सार्वभौम राष्ट्र मोठ्या दिमाखाने उभे आहे. याचेच मला राहून राहून आश्चर्य वाटत होते.

तासाभराच्या उड्डाणानंतर ही बेटे माझ्या दृष्टिपथात आली. निळ्याशार जलपृष्ठावर विधात्याने काढलेली ती जणू ठिपक्यांची सुंदर रांगोळीच होती !

एक सुंदरशी गिरकी घेऊन विमान खाली आले. आमच्या पोटात धस्स झाले. आमचे विमान थेट समुद्रात घुसतंय की काय असे वाटले पण वैमानिकाने ते अलगतपणे 'हुलूलू' बेटावर उतरविले. विमानाची धावपट्टी जेमतेम सामावू शकेल एवढेच ते बेट होते. मालेचा आंतरराष्ट्रीय विमानतळ इथंच होता. १९८१ साली हा विमानतळ अरब राष्ट्रांच्या मदतीनं पूर्ण झाला. आपल्या कडच्या 'इंटरनॅशनल एअरपोर्ट अॅथॉरिटी ऑफ इंडियाने तो चालू करण्यासाठी अतोनात परिश्रम घेतले.

'मालदीव एअरवेज' ही या देशाच्या मालकीची विमानकंपनी. विषुववृत्तावर असलेल्या 'अडू' बेटापर्यंत यांची विमान-सेवा आहे. श्रीलंकेला ही विमाने दररोज जात असतात. श्रीलंकेशी जवळीक असल्याचेही ते निदर्शक आहे. मालदीवने पर्यटनाला प्रोत्साहन दिल्याने आणि सूर्यस्नानासाठी इथल्या बेटांवरचे

निर्जन पण स्वच्छ समुद्र किनारे सोयीस्कर असल्याने, सिंगापूर एअरलाइन्सने त्यांची यूरोपमधून अतिपूर्वेकडे जाणारी विमाने, कोलंबोऐवजी मालेला उतरविण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे 'माले' आता युरोपियन पर्यटकांच्या नकाशावर दिसू लागले आहे.

पर्यटकांनी जास्तीत जास्त दिवस येथे राहावे आणि भरपूर विदेशी चलन खर्च करावे यासाठी तीन महिन्यांचा टूरिस्ट व्हिसा विनाविलंब दिला जातो. मात्र पर्यटकांनी ठराविक महागड्या हॉटेलांमध्येच राहावे असा इथला संकेत दिसतो. या देशात धर्मशाळा नाही. गुरुद्वारा नाही, मुसाफिरखाना नाही अन् यूथ होस्टेलही नाही. स्वतःचा तंबू ठोकूनही कुठे राहण्याची सोय नाही.

उत्तम समुद्रकिनारा लाभलेल्या निवडक पंचावन्न बेटांवर खास पर्यटकांसाठी सर्व सुखसोयींनी युक्त अशी 'रिसॉर्ट्स' बांधलेली आहेत. पण ती कमालीची महागडी आहेत. शिवाय याठिकाणी आरक्षण केले असेल तरच ठराविक एजन्सीच्या बोटीने तेथे जाता येते. या बेटांवर सहज फेरफटका मारून यावे म्हटले तरी ते शक्य होत नाही. रिसॉर्ट्सवर काम करणाऱ्या लोकांखेरीज या बेटांवर अन्य मालदीवच्या नागरिकांनाही जाण्यास बंदी आहे हे विशेषच म्हणाले लागेल.

“रुफिया” हे मालदीवचे चलन. साधारणपणे एक डॉलरचे सात रुफिया मिळतात; म्हणजेच त्यांचा एक रुफिया आपल्या जवळजवळ दोन रुपयांइतक्या मोलाचा म्हणावा लागेल. शंभर 'लारी'चा एक रुफिया होतो. नोटा आणि नाणी यांवर मासे, कासव, समुद्रप्रवाळ (Coral), , नारळाची झाडे, शिडाची जहाजे यांसारख्या समुद्राशी संबंधित गोष्टींचीच चित्रे प्रामुख्याने दिसतात. जनतेला आदर्श वाटावेत असे थोर पुरुष निर्माणच कोठे झाले या देशात? तेव्हा थोर पुरुषांची चित्रे येणार कोठून यांच्या चलनांवर ?

यांचा इतिहासदेखील फारसा कुणाला ज्ञात नाही. अनेक वर्षांपूर्वी दर्यावर्दी अरब आणि भारत-श्रीलंकेचे मच्छिमार लोक एखाद्या वादळाच्या तडाख्यात सापडून या बेटांवर भरकटत आले असावेत आणि त्यातूनच ही मालदीवची निर्मिती झाली असावी असे म्हणतात. आफ्रिकेचे सहार वाळवंट ओलांडून नायजर नदीजवळच्या तिम्बक्टूपर्यंत प्रवास करणारा जगद्विख्यात प्राचीन प्रवासी इब्न बतूता (Ibn Batuta) चौदाव्या शतकांत या द्वीपसमूहांवर आला होता,

असा काहीजणांचा दावा आहे. सुरुवातीस या बेटांवर बौद्ध-धर्माचा पगडा होता. परंतु सिरी थिमुगे महाकालमिंजा नावाच्या राजाने बौद्ध धर्माचा त्याग करून इस्लामचा स्वीकार केला. अर्थात्च राजाचा धर्म हा प्रजेचा धर्म झाला. असे असले तरी नेहमीप्रमाणे याविषयी तिथल्या इतिहासकारांमध्ये वितंडवाद चालूच आहे.

आज तरी या राष्ट्रात सुन्नी पंथाचा इस्लाम धर्म काटेकोरपणे पाळला जातो. संपूर्ण आशिया खंडात शंभर टक्के इस्लाम धर्मीय नागरीक असलेले हे एकमेव राष्ट्र आहे, असे ते गर्वने सांगतात. खरोखर या देशाच्या एकूण एक लाख ऐंशी हजार लोकसंख्येपैकी एकही व्यक्ती अन्य धर्मीय नाही हे विशेषच म्हणावयास हवे ! असो.

हुलूले बेटावरील विमानतळ अगदीच लहान होता. अधिकारी देखील पोरसवदाच होते. त्यातही मुलींचा भरणा अधिक होता. काम मात्र वेगाने होत होते. पासपोर्ट वगैरेंची तपासणी झाल्यावर आलेल्या प्रत्येक विदेशी नागरिकाच्या रक्ताचे नमुने घेतले गेले.

विमानतळाबाहेर पडण्यापूर्वी हॉटेलची केवळ यादी बघूनच हॉटेलची निवड करावयाची होती. हा प्रकार काहीसा विचित्र वाटला. त्या सर्व हॉटेलसची भाडी भयंकर होती. मी सरळ इमिग्रेशन ऑफिसरला सांगितले की, असल्या महागड्या हॉटेलमध्ये राहण्यासाठी मी तुमच्या देशात आलेलो नाही. तुम्हा लोकांमध्ये राहून तुमची जीवनपद्धती जाणून घेण्यासाठी आलो आहे. तुमच्या देशातील निसर्गाचे सौंदर्य पाहण्यासाठी आलो आहे. त्याला काय वाटले कुणास ठाऊक पण त्याने मला सर्व प्रवासी जाईपर्यंत तिथेच थांबावयास सांगितले. कामातून मोकळा होताच त्याने माझी नीट विचारपूस केली आणि मी अनेक देशात कसा सामान्यजनांत राहत राहत प्रवास केला आहे, ते समजावून घेतले. महागड्या हॉटेलची अट माझ्यासाठी शिथिल करून त्याने मला एक मालदीवीयन कुटुंबात 'अतिथी' म्हणून पाठवून दिले.

मोटारलाँचने मी 'माले' बेटावर उतरलो. 'माले' बेटाची लांबी जेमतेम दोन किलोमीटर्स आणि रुंदी अवघी एक किलोमीटर आहे. इतके छोटेसे बेट या देशाची राजधानी आहे.

भारतीय स्टेट बँकेच्या शाखेप्रमाणेच पाकिस्ताच्या हबीब बँकेची तसेच

बँक ऑफ सिलोनची शाखा येथे आहे. बँक ऑफ मालदीव समोरच दिसते.

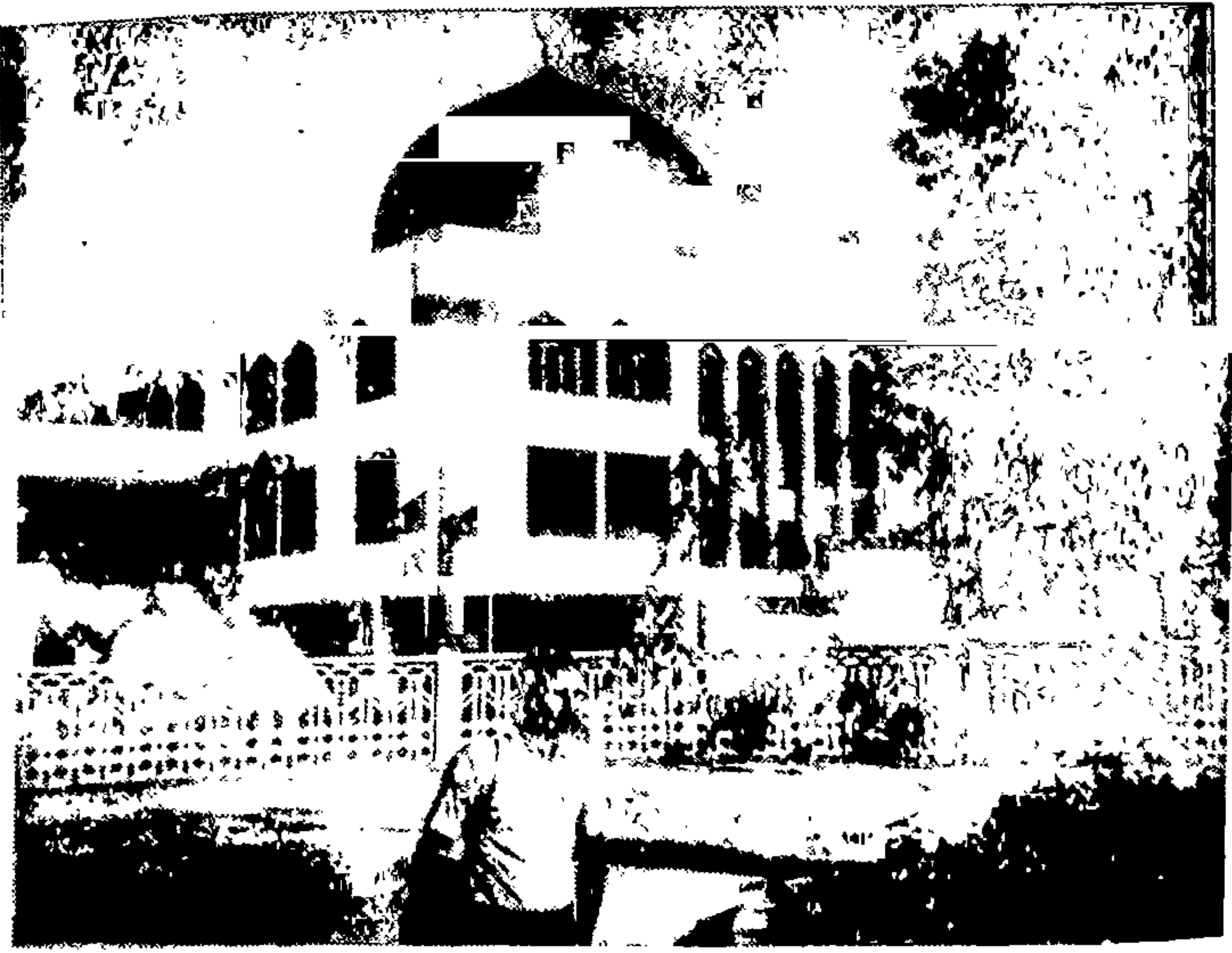
‘माले’ची लोकसंख्या अवघी पन्नास हजार आहे. मरीन ड्राईव्हच्या परिसरातच बुहतेक सरकारी कचेऱ्या आहेत. माले बंदरातच बाहेरील मालाची आयात होते. इस्लामी राष्ट्रांकडून विशेषतः सौदी अरेबियाकडून तेलाची जहाजे वारंवार येत असतात. ‘माले’ शहरास तेलावर चालणाऱ्या जनित्राद्वारे वीज पुरविली जाते, असेही समजले. शहरातील रस्ते मातीचे असले तरी वाहनांची वर्दळ फारशी नसल्याने धुळीचा त्रास होत नाही. जपानी बनावटीच्या अगदी मोजक्याच मोटारगाड्या संध गतीने जाताना अधूनमधून दिसतात. कोठेही कर्णकर्कश हॉर्नचा आवाज कानी पडत नाही.

स्वतः राष्ट्राध्यक्ष कोणत्याही प्रकारचा लवाजमा बरोबर न घेता एकटेच मोटारमधून संधगतीने जाताना येताना मला अनेक वेळा दिसत होते.

रस्त्याच्या दुतर्फी असलेल्या दुकानांमध्ये समुद्रप्रवाळ, कासवाच्या पाठीपासून केलेल्या वस्तू, मालदीवचे नाव छापलेले टी-शर्ट्स, विविधरंगी मण्यांचे हार, त्याचप्रमाणे जपानमधून आयात केलेल्या कापडांचे ढीग दिसत होते. किराणा दुकानांबाहेर दालचिनीच्या मोठमोठ्या काड्यांचे भारे, आपल्याकडे खराटे-केरसुण्या ठेवतात तसे ठेवलेले होते. लवंगा, वेलदोडे यांची पोती भरलेली होती. पण या शहराच्या भाजीमार्केटमध्ये भाज्याच दिसत नव्हत्या. कांदे-बटाट्यांचे ढीग दिसत नव्हते. भातीपाला या देशात अत्यंत अल्प प्रमाणात होतो नव्हे अजिबात होतच नाही असे म्हटले तरी चालेल. तिन्हीत्रिकाळ मासेच खाण्याचे वेड आहे. इथल्या लोकांना !

गाईम्हशींची पैदास करण्याचा प्रयत्नही या लोकांनी केलेला दिसत नाही. यामुळे दुधासाठी यांना परदेशांवरच अवलंबून रहावे लागते. ताज्या दुधाच्या चहाची लज्जत यांना कोठून कळणार ? सर्वसामान्य माणूस इथे बिनदुधाचाच चहा पितो. चहाला ‘सा’ म्हणतात. दुधाला ‘किस’ पाण्याला ‘फेन’, अंड्याला ‘बिस्’ माशाला ‘मास’ पावाला ‘पान’, आणि भाताला ‘बाय्’ म्हणतात.

मालदीवची भाषा ‘धीवेही, (Dhivehi) सिंहली, संस्कृत, पाली आणि मल्याळम् यांच्या विचित्र मिश्रणातून निर्माण झाली आहे. हिची लिपी मात्र अरेबिक प्रमाणे उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाते. त्यामुळे देखील इस्लामशी त्यांची जवळीक सहज साधली जात असेल.

आखाती देशांच्या मदतीने उभारलेली 'माले' मधील भव्य मशीद

माले शहराच्या मध्यभागी सोन्याचा प्रचंड घुमट असलेली शुभ्रधवल मशीद मोठ्या दिमाखाने उभी आहे. पाकिस्तान, बांगलादेश, सौदी अरेबिया, कुवैत वगैरेंच्या मदतीने ती उभारल्याची नोंद कोनशीलेवर कृतज्ञतापूर्वक केलेली आहे. हिरव्या-लाल रंगाचा, चंद्रकोर असलेला मालदीवचा राष्ट्रध्वज इथे सतत फडकत असतो.

नमाजाची वेळ होताच या मशिदीतून ध्वनिक्षेपकावरून 'अल्लाऽ हो अकबर ऽऽ' ची बांग दिली जाते. त्याबरोबर शहरातले नागरीक हातातली कामे तशीच बाजूस ठेवतात. कचेऱ्यातले लोक जवळपासच्या मशिदीकडे धाव घेतात. घराघरांमधले रेडिओ, टेपेकॉर्डर्स बंद पडतात. दुकानांचे दरवाजे बंद केले जातात. दूरदर्शनवर नमाजाचेच प्रक्षेपण चालू होते आणि सारे शहर अल्लाची आळवणी करण्यात पंधरावीस मिनिटे गढून जाते. दिवसांतून असे तीन चार वेळा घडते.

इस्लाम धर्माला बहुपत्नीकत्व अमान्य नसल्याने आणि त्यातून स्वजनांची संख्या वाढावी अशीच मालदीव सरकारची प्रामाणिक इच्छा असल्याने प्रजोत्पत्तीबाबत येथे काहीच निर्बंध नाहीत. तरीही बाराशे बेटांच्या या देशातल्या

हजार बेटांवर अजिवात मनुष्यवस्ती नाही.

मौजेची गोष्ट अशी की, माले, शहरात मला कुठेही गाय, बैल, म्हैस, बकरी, घोडा, एवढेच नव्हे तर कुत्रा अथवा मांजरही दृष्टीस पडले नाही. कावळ्यांसारखे सामान्य पक्षीही दिसले नाहीत. काही हौशी लोकांनी श्रीलंकेहून आणलेले पक्षी मात्र पिंजऱ्यात ठेवलेले पाहावयास मिळाले.

मालदीवमध्ये पक्षी अभावानेच आढळतात पण अशी 'चिमणीपांखरे' अनेक आहेत.

आंबे, केळी, अननस, पपई आणि नारळ यांचे प्रचंड उत्पादन या द्वीपसमूहांवर होते. साहजिकच मोठमोठी जहाजे भरभरून त्यांची निर्यात केली जाते.

मासेमारी हाच इथला प्रमुख उद्योग असून माशांची प्रचंड निर्यात - विशेष करून जपानला केली जाते. 'फेलीवारु' बेटावर त्यासाठी 'फिश-कॅनिंग'चा भलामोठा प्रकल्प सुरू झाला आहे. माशांची निर्यात करणाऱ्या महत्वाच्या देशात मालदीवचा क्रमांक बराच वरचा असेल असे म्हणणे चूक ठरणार

नाही.

जपानच्या मदतीने विकासाच्या अनेक योजना मालदीवने हाती घेतल्या आहेत. महत्वाच्या बेटांवर विद्युत्जनित्रे बसविली आहेत. 'माले' शहरास तर विद्युत्पुरवठा चौवीस तास अखंडपणे चालू असतो. रात्री अगदी उशीरा अकरा वाजेपर्यंत बाजारपेठ उघडी असल्याने सारे शहर विजेच्या प्रकाशात झगमगत असते. अरब राष्ट्रांची मेहेरनजर असल्याने या विद्युत् जनित्रांना लागणाऱ्या हजारो टन डीझेलची चिंता सध्यातरी मालदीवला भासत नसावी.

माले बेट समुद्रसपाटीपासून फारतर दोन-तीन फूट उंचावर असेल. तसे म्हटले तर संपूर्ण मालदीव द्वीपसमूहावर डोंगर-टेकड्या तर सोडाच परंतू लहानसे उंचवटेदेखील नाहीत.

माले शहरातच 'हवीरु' या एकमेव इंग्रजी दैनिकाची कचेरी मला आढळली. आपल्याकडच्या एखाद्या सुमार सायंदैनिकासारखेच त्याचे स्वरूप होते. मालदीव बदलची महत्वाची माहिती मला याच ठिकाणी मिळाली.

मालदीववर वर्षानुवर्षे सुलतानांची सत्ता असली तरी १५५९ ते १५७३ या चौदा वर्षांत पोर्तुगीजांनी येथे पाय रोवले होते. तर १८८७ ते १९६५ या अठ्ठ्याहत्तर वर्षांच्या प्रदीर्घ काळात विषुववृत्तावरील 'अडू' बेटावर राहून ब्रिटीश साम्राज्यवाद्यांनी मालदीवच्या सुलतानावर अंकुश ठेवला होता. अंतर्गत बाबींत त्यांनी फारशी ढवळाढवळ केली नसली तरी संरक्षण आणि परराष्ट्रव्यवहाराची सूत्रे चातुयनि कडे राखून ठेवली होती. २६ जुलै १९६५ रोजी त्यांनी मालदीववरची आपली पकड उठविली आणि खऱ्या अर्थाने मालदीव हे स्वतंत्र, सार्वभौम राष्ट्र म्हणून जगाच्या नकाशावर आले. ११ नोव्हेंबर १९६८ रोजी ते 'प्रजासत्ताक' झाले आणि महंमद फरीदद्दीदी या शेवटच्या सुलतानाचे एकेकाळी पंतप्रधान असलेले इब्राहिम नासीर हे पहिले लोकनियुक्त राष्ट्रप्रमुख झाले. दहा वर्षे त्यांनी कारभार सांभाळला पण त्यांच्या जाचाला कंटाळून जनतेने उठाव केला आणि त्यांना जनक्षोभाला घाबरून परागंदा व्हावे लागले. तेव्हापासून मौमून-अब्दुल गय्यूम हे उच्चशिक्षित, प्रगतिशील विचार असलेले, उमद्या व्यक्तिमत्त्वाचे राष्ट्रप्रमुख या देशाला लाभलेले आहेत.

राष्ट्रप्रमुखाची निवड करण्याचा अधिकार नागरिकांच्या 'मजलीस'चा असतो. मजलीसचे एकूण अठ्ठ्याळीस सभासद असतात. त्यापैकी चाळीस सभासद

लोकप्रतिनिधी असतात, तर आठ नियुक्त असतात. राष्ट्रप्रमुखाच्या उमेदवाराची निवड मजलीस गुप्त पध्दतीने करिते पण तेवढ्याने ती व्यक्ती सत्ताग्रहण करू शकत नाही. मजलीसने निवडलेल्या व्यक्तीला जनतेचा कौल घ्यावाच लागतो. जनतेने शिक्षामोर्तब केले तरच सदर व्यक्ति राष्ट्रप्रमुख बनते. १९७८ मध्ये मौमून अब्दुल गय्यूम यांना जनतेने ९३% तर १९८३ मध्ये ९६% मते दिली होती. मालदीवचे हे राष्ट्रप्रमुख आपल्या देशाची सर्वांगीण प्रगती करण्यासाठी अहर्निश झटत आहेत. हे स्पष्ट दिसतच होते.

मालदीव मधील एक आजी आणि एक नात

शिक्षणाखेरीज प्रगती नाही हे ओळखून मालेमध्ये उत्तमोत्तम इंग्रजी शाळा सुरू झाल्या आहेत. त्यासाठी श्रीलंकेतील सुविद्य शिक्षकांना खास पाचारण करण्यात आले आहे. कुराणाप्रमाणेच विज्ञानाचा अभ्यास महत्वाचा मानला जाऊ लागला आहे. संगणकाची-कॉम्प्युटरची ओळख विद्यार्थी करून घेऊ लागले आहेत. देशात महाविद्यालये नसल्याने हुशार आणि महत्वाकांक्षी

विद्यार्थ्यांना संपूर्ण सरकारी खर्चाने परदेशात उच्च शिक्षणाची सोय करण्यात आली आहे. क्रीडा क्षेत्रालाही उत्तेजन मिळत आहे. मालेमधल्या शानदार स्टेडियमवर राष्ट्रीय अजिंक्यपदासाठी चाललेला चुरशीचा फुटबॉलचा सामना मला केवळ योगायोगाने पाहावयास मिळाला. विशेष म्हणजे या सामन्याचे आकाशवाणीवरून धावते समालोचन धिवेही भाषेत एक स्त्री करीत होती.

सारांश, मालदीवच्या उगवत्या पिढीत नवनिर्मितीची जिद्द आणि क्षमता आहे. मालदीवच्या मुशाफिरीत मला तरी हे प्रकर्षाने जाणवले.

एक आठवण — युगांडाची

१७ डिसेंबर १९८०. सकाळच्या प्रसन्न वेळीच मी येझदीवर आरूढ होऊन, रवींद्र शर्माला पाठीशी घेऊन, केनियाच्या 'बूसिया' सरहद्दीवर येऊन थडकलो.

वास्तविक, युगांडाकडे जाणारे सारे मार्ग अनेक महिने बंद ठेवण्यात आले होते. युगांडात जाऊन जीवाला धोका निर्माण करून घेऊ नका अशी सक्त ताकीदही भारतीय दूतावासातल्या अधिकाऱ्यांनी आम्हाला दिली होती. पण नैरोबीतल्या वास्तव्यात त्या महानगरीचे महापौर नाथन कहारा यांनी स्वतः माझी पाठ थोपटून माझ्या धाडसी प्रवासाचे अगदी तोंड भरून कौतुक केले होते आणि केनियाच्या प्रमुख दैनिकात 'डेली नेशन'मध्ये त्यास ठळक प्रसिद्धी मिळाली होती. शिवाय किसूमूच्या वास्तव्यात केवळ दैवयोगाने भेटलेल्या बँक ऑफ बडोदाच्या लेले नावाच्या सद्गृहस्थांनी कंपालातल्या बँक ऑफ बडोदा (युगांडा) लिमिटेडच्या वैद्य नावाच्या सर्वोच्च अधिकाऱ्यांना आमच्या युगांडा युगांडा प्रवेशाबाबत कळवून टाकले होते. त्यामुळे मी बेधडकपणे युगांडात प्रवेश केला...

क्रूरकर्मा इदी अमीनची पाशवी सत्ता दोन वर्षांपूर्वीच संपुष्टात आली होती हे खरे असले तरी त्यानंतरच्या दोन वर्षांच्या काळात लष्कराच्या टाचेखाली हा देश भरडला गेला होता. समाधानाची गोष्ट इतकीच होती की ज्या मिल्टन ओबोटेंना १९७१ साली अमीनने जमीनदोस्त केले होते, त्याच मिल्टन ओबोटेंच्या पक्षाने अवघ्या सातच दिवसांपूर्वी झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत विजय प्राप्त केला होता आणि केवळ दोनच दिवसांपूर्वी त्यांचा 'राष्ट्रप्रमुख' म्हणून

शपथविधी झाला होता. त्यामुळेच की काय युगांडाची सरहद्द आज खुली झाली होती. अर्थात् परिस्थिती तशी तंगच होती आणि मित्रराष्ट्र टान्झानियाने आपले दहा हजार सैनिक अंतर्गत सुरक्षेसाठी युगांडात ठेवलेले होते.

या शस्त्रधारी सैनिकांनी जागोजागी आमची गाडी उगाचच थांबवून तपासणी करण्याचा धडाकाच लावला. जरा कुठे पाचपंचवीस किलोमीटर्स अंतर पार करावे तो हे शस्त्रधारी सैनिक झाडाझुडुपातून अचानक रस्त्यावर प्रकट होत आणि 'रास्ता रोको' च्या अभिनिवेशात उभे ठाकत. गाडी थांबविण्याशिवाय मला गत्यंतर नसायचे. चांगला पंधरा-वीस मिनिटांचा तरी खोळंबा व्हायचाच. असे पाच-सहा वेळा झाले. मी पार वैतागून गेलो.

आमचा प्रवास चक्क विषुववृत्तावरून चालला होता. सूर्य देखील आग ओकू लागला होता. नकळतच मी अंगावरचे जाडजूड जर्कीन उतरविले आणि मुंबईतल्या फूटपाथवर विकत घेतलेला एक तलम पण काळ्या-लाल- पांढऱ्या पट्ट्यांचा हलकासा टी-शर्ट अंगावर चढविला.

काही अंतर पार केल्यावर अपेक्षेप्रमाणे बंदुका रोखत सैनिक आडवे आलेच ! असहायपणे मी गाडीचा वेग कमी केला पण काय आश्चर्य ! सैनिकांनी मला निरखून पाहिले आणि हाताचा पंजा वर करीत 'आगे बढो' चा इशारा केला. मीही नकळत हाताचा पंजा उंचावीत त्यांना प्रतिसाद दिला आणि पुढे सटकलो. त्यानंतर याच प्रकारची पुनरावृत्ती होऊ लागली. सैनिक दिसले की गाडीचा वेग मी कमी करायचो. सैनिक मला निरखून पाहायचे. शिरस्त्राणामुळे माझा चेहरा त्यांना दिसत नसे पण तरीही का कोण जाणे, हात उंचावून ते पुढे जाण्याची अनुमती विनाविलंब द्यायचे. त्याचे कारण मात्र कळत नव्हते. बघताबघता 'जिंजा' केव्हा मागे पडले ते कळलेच नाही आणि आम्ही एकदाचे युगांडाच्या राजधानीत कंपाला शहरात प्रवेश करते झालो. याच शहराच्या 'एन्टेबे' विमानतळावरून अवघ्या नव्वद मिनिटात इस्त्रायलच्या कमांडो फोर्सने इदी अमीनच्या नाकावर टिचून परदेशी नागरिकांची नाट्यमय पण चित्तथरारक रीतीने सुटका केली होती. 'सिटी ऑफ सेव्हन हिल्स' असा या नगरीचा खरा लौकिक. आज मात्र ती 'सिटी ऑफ सेव्हरल गन्स' झाली होती.

कंपालाच्या राजमार्गावरून येझदीचा कर्णकर्कश आवाज येऊ लागताच शेकडो सैनिक दुतर्फा जमा होऊ लागले. पण मौजेची गोष्ट अशी की हे

सारे सैनिक हात उंचावून आमचे स्वागत करू लागले. आम्हीही नकळतपणे पण विजयी मुद्रेने त्यांना हात हलवीत पुढे जात राहिलो. हा काय चमत्कार आहे तेच काही कळत नव्हते.

सरतेशेवटी बँक ऑफ बडोदा (युगांडा) लि. च्या दरवाज्यात मी गाडी थांबविली. रविवार असल्याने बँक बंद होती पण वैद्य घरी होते. शिरस्त्राण काढून मी इकडेतिकडे नजर फिरविली आणि भिंतीवरच्या पत्रकांमुळे सारे रहस्य उलगडत गेले !

‘हाताचा पंजा’ हे मिल्टन ओबोटेंच्या ‘युगांडा पीपल्स काँग्रेस’ पक्षाचे नुकत्याच झालेल्या निवडणुकीतील चिन्ह होते आणि जबरदस्त योगायोग असा की माझ्या अंगातला रंगीबेरंगी टी-शर्ट अगदी हुबेहूब या पक्षाचा झेंडा होता !!

जावे आफ्रिकेच्या गावा...

६ एप्रिल १९९४ च्या काळरात्री आफ्रिका खंडातल्या रवांडा आणि बुरुंडी या दोन अत्यंत चिमुकल्या देशांच्या अध्यक्षांना घेऊन जाणारे विमान क्षेपणास्त्रांचा बेछूट भडिमार करून पाडण्यात आले आणि खांडाचे अध्यक्ष जूवेनल हबियालीनामा आणि बुरुंडीचे अध्यक्ष सॅप्रियन नातारॅमिराँ यांची अमानुषपणे हत्या करण्यात आली. दोन्ही देशात यादवी युध्दाने रक्ताचे पाटच्या पाट वाहू लागले...

१९८० साली मी स्वतः आफ्रिका खंडातल्या अनेक देशातून मोटर सायकलवरून भ्रमण करीत या दोन्ही देशांमध्ये गेलो होतो, त्या साऱ्या आठवणी या धक्कादायी घटनांनी चाळवल्या गेल्या. ज्या 'हुतू' आणि 'तुत्सी' जमातीतून आज विस्तवही जात नाही त्या दोन्ही जमातीतल्या माणसांमध्ये मी दिवसांचे कित्येक तास व्यतीत केले होते. रवांडा आणि बुरुंडीचे खरेखुरे 'भूमिपुत्र, जे आज दर्शनदुर्लभ झाले आहेत त्या 'ट्वा पिग्मी' जमातीच्या लोकांनी केलेली मक्याच्या कणसांची 'उगाली' केळ्यांपासून केलेल्या मद्याची चव घेत मी आवडीने खाल्ली होती.

या दोन्ही देशांमध्ये तेव्हा भारताचे राजदूतावास नव्हते. युगांडा, रवांडा आणि बुरुंडी अशा तीन वेगवेगळ्या देशांसाठी 'कम्पाला' या युगांडाच्या राजधानीत असलेल्या राजदूतालाच सर्व काम बघावे लागे. ऐंशी सालच्या अखेरीस मी जेव्हा कम्पालात प्रवेश केला तेव्हा हे राजदूतच स्वतः तिथल्या भयावह परिस्थितीमुळे मायदेशी परतले होते. मी आणि माझा मित्र रवीन्द्र शर्मा मोठ्या चिंतेत पडलो. कारण राजदूतांच्या शिफारसीशिवाय रवांडा आणि

बुरुंडीचा व्हिसा मिळणे सर्वथेव अशक्य आहे. असे आम्हास सांगण्यात आले होते. पण आमचे नशिब बलवत्तर होते. आम्हास व्हिसा विनासायास मिळाला आणि आम्ही मोटारसायकलवर स्वार होऊन युगांडाच्या दक्षिणेकडे मार्गक्रमण सुरू केलं....

‘ब्लॅक इज ब्युटीफुल !

बुरुंडीमधील ‘तुत्सी’ जमातीच्या ललनांसमवेत

मैलन् मैल केळींची बनं पसरलेली होती. सारा परिसर हिरव्यागार वृक्षराजींनी भरलेला असल्यानं प्रसन्न आणि आल्हाददायक वाटत होता. इतक्या सुंदर आणि सुजलाम्-सुफलाम् प्रदेशाला सातत्यानं मानवी संघर्षानं होरपळून काढावं याचा मनस्वी विषाद वाटत होता. इदी अमीनच्याच नव्हे तर त्यानंतर आलेल्या आणि दोन वर्षे अंमल केलेल्या लष्करी राजवटीच्या बेबंद अत्याचारांचा सर्वसामान्य जनतेनं चांगलाच धसका घेतल्याचं पदोपदी जाणवत होतं. आमच्या

मोटारसायकलचा नुसता आवाज ऐकताच, विहिरीवरून किंवा नदीवरून पाणी भरून घरी नेणाऱ्या युगांडातल्या ललना, घागरी तशाच रस्त्यात टाकून सैरभैर पळत सुटायच्या. आम्हाला त्या युगांडाचे सैनिकच समजायच्या. आमची शिरस्त्राणे पाहून तर त्यांची जणू खात्रीच पटायची.

मजलदरमजल करीत आम्ही मसाका गावाजवळ आलो होतो. सूर्य चांगलाच डोक्यावर आला होता. हा सारा प्रवास विषुववृत्ताजवळूनच चालला होता. मात्र प्रदेश वनराजीनी समृद्ध आणि डोंगराळ असल्याने उन्हाची दाहकता असह्य होत नव्हती. अचानक मला एक भारतीय युवक शेतातल्या कृष्णवर्णीयांना ओरडून काही सूचना देताना दिसला. वेगात असलेल्या माझ्या गाडीची चाके जागच्या जागी स्थिरावली. मी गाडीवरून उतरलो आणि शिरस्त्राण हातात घेऊन थेट त्या इसमासमोर जाऊन उभा राहिलो. मी भारतीय प्रवासी आहे. असे सांगताच त्याने मला मिठीच मारली. अपरिचितांची अशी प्रेमाची आलिंगने स्वीकारण्याचा मला एव्हाना चांगलाच सराव झाला होता. नोकरीनिमित्त आलेला हा बिपिनभाई इथल्या नाबुसंके गावातल्या चिबुकतारा भात-प्रकल्पावर एक तज्ञ शेती-अधिकारी म्हणून काम करीत होता. या ठिकाणापासूनच्या शंभर-दोनशे परिघाच्या प्रदेशात असलेला हा एकमेव भारतीय होता. त्यामुळे आम्ही दोघे भेटताच, आम्हाला कुठे ठेवू अन् कुठे नको असे त्याला झाले. आमच्यासाठी तात्काळ जेवण तयार करण्याच्या सूचना त्याने त्या कृष्णवर्णीय सहकाऱ्यांना दिल्या. त्या बिचाऱ्यांनी थोड्याच वेळात, जवळच्या जलप्रवाहात जलक्रीडा करणारे छोटेछोटे मासे, चकक हातांनी पकडून आणले. मग काय विचारता? गप्पांच्या रंगात आम्ही त्या शेतकरी मित्रांबरोबर या चविष्ट जेवणावर अक्षरशः तूटून पडलो. 'मछली-मछलीपर लिखा है खानेवाले का नाम असे मनाशी म्हणत आणि त्या सगळ्यांचा निरोप घेऊन आम्ही तिसऱ्या प्रहरी पुन्हा मार्गस्थ झालो.

सायंकाळच्या सुमारास 'एम्बरारा' आले. शहर असूनही इथं स्मशानशांतता पसरली होती. सगळी घरं ओसाड पडली होती. रस्त्यावर काचांचा खच पडला होता. खिडक्यांची तावदाने शिल्लक राहिली नव्हती. जणू काही थोड्याच वेळापूर्वी इथं भयानक हिंसाचार झाला होता. पण खरं तसं नव्हतं. गेले अनेक दिवस हे गाव असं ओक्याबोक्या अवस्थेत अन् उदासीनतेच्या छायेतच

उभं होतं. सारं गाव पिंजून काढलं तरी राहण्यासाठी आसरा मिळता मिळेना. मोठे प्रश्नचिन्हच डोळ्यांसमोर उभे राहिले. इतक्यात एक शीख युवक लगबगीनं एका इमारतीत शिरताना दिसला. त्याच्या पगडीमुळेच तो शीख असल्याचे मी अंधारातही ओळखले. आपली विवंचना संपली हे मी त्वरित ताडले आणि बिनधास्तपणे माझी गाडी त्या इमारतीसमोर नेऊन उभी केली. एस्. काका नावाच्या एका सरदारजीची ही इमारत होती पण तो मात्र तिथं नव्हता. त्याच्याकडे काम करणारा कश्मीरसिंग म्हणजेच मला दिसलेला शीख तरुण. त्याने आम्हा दोघांची चांगलीच बडदास्त ठेवली. तोही या गावात अनेक वर्षांनी आला होता. बरोबर त्याचे दोन-चार मित्रही घेऊन आला होता. त्यांच्याशी अगदी मध्यरात्रीपर्यंत आम्ही गप्पा मारल्या.

सूर्योदयापूर्वीच आम्ही निघालो. काश्मीरसिंगने आम्हाला आणखी एका गंमतीशीर व्यक्तीची ओळख दिली होती. त्याचं नांव स्वर्णकाका मटामा. 'कबाले' गावातल्या या मजेदार मटामाला भेटूनच पुढे जायचं मी तेव्हाच निश्चित केलं.

एम्बरारा ते कबाले हा मार्ग आपल्याकडच्या गुलमर्ग-खिलनमर्गची आठवण करून देणारा होता. पर्यटकांना मोहून टाकावे असले निसर्गसौंदर्य इथे होते. आज मात्र माझी येझदी इथून एकाकीच चालली होती.

'कबाले' गावात स्वर्णकाकांचे घर विनासायास मिळाले पण या स्वर्णकाकांचे एकूण रूप पाहून मी पार गोंधळून गेलो. युगांडातल्या अन्य कृष्णवर्णीयांप्रमाणेच देहयष्टी, तसाच विद्रूप चेहरा पण डोळ्यात विशिष्ट पंजाबी झाक, मुष्टियोद्धा महंमद अलीसारखे जाड ओष्ठद्वय आणि सत्यसाईबाबांसारखे पिंजारलेले केस. अशा या अवाढव्य काकाने मला तर चक्क उचलून घेतले. मामा कंसाने देवकी-पुत्रांना जसे जमिनीवर आपटले तसे तर हा काका मटामा करणार नाही ना अशीही शंका मनाला चाटून गेली पण हा मनानं अगदीच मवाळ निघाला. त्याचे पूर्वज पंजाबी शीख होते त्यांनी आफ्रिकन स्त्रियांशी विवाहसंबंध केले. कालान्तराने, त्यातूनच काका मटामा सारखे अजब रसायनाचे व्यक्तिमत्व निर्माण झाले, ना धड पंजाबी ना धड आफ्रिकन. काकाला पंजाबी भाषा येत नव्हती. अमृतसरचे सुवर्णमंदिर पाहावे असे मात्र त्याला वाटत होते. मी हिंदुस्थानी म्हणजे पंजाबीच आहे. आणि सकाळसंध्याकाळ अमृतसरच्या

सुवर्णमंदिरात ग्रंथसाहेबासमोर 'मथ्या' टेकवायला जात असणार असाच गोड समज त्याने करून घेतला होता की काय नकळे; पण हिंदुस्थान म्हणजे पंजाब आणि पंजाब म्हणजे अमृतसर एवढेच त्याचे समीकरण होते. पण त्यामुळे त्याच्या मनात आम्हा दोघांविषयी भलतीच आत्मीयता निर्माण झाली. आपल्या कुळातलाच कुणी भेटल्याचा त्याला आनंद झाला. काकाने आम्हा दोघा पुतण्यांबरोबर खूप ओळख असावी अशा तऱ्हेने गप्पा मारायला सुरुवात केली. काकाला स्वाहिली प्रमाणे छानपैकी इंग्रजी येत असल्याने आम्ही भरपूर गप्पा मारल्या मात्र आज आम्हाला रवांडात प्रवेश करायचा असल्याने, जेवणासाठी थांबण्याच्या काका मटामाच्या आग्रहाला बळी न पडता केवळ चहापान करूनच आम्ही पुढे निघालो.

तासाभरातच आम्ही रवांडाची सरहद्द गाठली 'Beinvenue Rwanda' असा सुस्वागतमचा फलक फ्रेंच भाषेत बघताच मी रवीन्द्रला जोराचा चिमटा घेतला आणि आपल्याला या देशातून जाताना, याच क्षणापासून न चुकता रस्त्याच्या उजव्या बाजूने गाडी चालवायची आहे, डाव्या बाजूने नाही याची जाणीव करून दिली. ज्या देशात इंग्रजांनी राज्य केले तिथेच फक्त डाव्या बाजूने गाडी चालवावी लागते, अन्यत्र उजवीकडून चालविण्याचा कायदा असतो. हे मी पूर्वीच्या प्रवासात पाहिलेच होते. या देशाची राष्ट्रभाषा फ्रेंच असल्याचे एका परीने आम्हाला फायद्याचेच ठरले. आमच्या गाडीचे कार्नेट म्हणजे गाडीचा पासपोर्ट म्हणा हवं तर-फ्रेंच भाषेत असल्याने त्यावर पटापट शिक्कामोर्तब झाले आणि सरहद्दीवरच्या कुणाही अधिकाऱ्यासमोर कसलीही डोकेफोड न करता आम्ही रवांडात प्रवेश करीते झालो..

ज्या भागातून आम्ही या देशात प्रवेश केला तो भाग म्हणजे एक शांत झालेल्या ज्वालामुखीचा प्रदेश होता आणि कोणत्याही क्षणी गोरीला प्रकट होऊन 'रास्ता रोको' करण्याची शक्यता होती. विसोके पर्वतांच्या या वनराईत गोरीला फार मोठ्या संख्येने राहतात आणि त्यांच्यापासून सावध रहा अशा सूचना आम्हाला सरहद्दीवरच देण्यात आल्या होत्या. त्यामुळे काहीशा सावधपणेच मी गाडी चालवीत होतो. तासाभराने मी विश्रांतीसाठी थांबलो. गाडीचा कर्कश आवाजही थांबला. काका मटामानं बरोबर दिलेल्या फळांचा आस्वाद घेत आम्ही बसलो होतो. तेवढ्यात पंधरा-वीस फुटांवर जोरदार हालचालींचा आवाज

झाला आणि आमच्या डोळ्यांचे पाते लवते न लवते तोच एक महाकाय गोरीला रस्ता ओलांडून निघून गेला. आमच्या अंगावरचा केस अन् केस टारून उभा राहिला. श्वास रोखून आम्ही बराच वेळ उभे राहिलो आणि संकट पूर्णपणे दूर झाल्याची खात्री होताच धूम निघालो...

रुहेनगिरी मागे पडले, 'विडंबा' पार झाले तरी तहानभूक विसरून आम्ही जातच राहिलो, पुन्हा एखादा गोरीला दिसला तर? या भीतीने असेल कदाचित पण कुठेही न थांबता या पहाडी प्रदेशातील वळणावळणांच्या रस्त्यांवरून उजव्या बाजूने गाडी चालवीत आम्ही अखेर रवांडाच्या राजधानीत - किगालीमध्ये प्रवेश केला.

'किगाली' शहरात भेटलेल्या एका भारतीय तरुणाबरोबर रवीन्द्र शर्मा.

अवतीभवती कुतुहलाने जमलेले खांडाचे नागरीक.

दोन लाख वस्तीचं हे शहर डोंगरमाथ्यावरच वसलेलं आहे. १ जुलै १९६२ मध्ये बेल्जियमच्या सत्तेचं जोखड खाली उतरताच 'किगाली' ही या देशाची राजधानी म्हणून जाहीर झाली. 'किगाली' मला प्रथमदर्शनीच आवडलं. शहरात असलेल्या असंख्य चढउतारांवरील वळणदार रस्त्यांवरून गाडी चालविताना वाटणारी मौज शब्दात काय व्यक्त करणार ?

फ्रान्स-बेल्जियम सारख्या देशातच आपण आलो आहोत की काय असा भास होत होता. सगळी घरं सुंदर, सुबक आणि टुमदार होती. सर्वत्र फ्रेंच फलक दिसत होते. कुणाशी बोलायला जावे तर 'नो इंग्लिश' एवढेच इंग्रजी ऐकू यायचे त्यामुळे आता या गावात नेमके जायचे कुठे हे कळेचना. अशा वेळी आपल्या राजदूतावासासमोरच जाऊन उभे ठाकायचे हा माझा नेहमीचा रवाक्या. पण या शहरात तर राजदूतावासच नव्हते. दोन-चार ठिकाणी चौकशी करिता कळले की, रश्मीकान्त बटाव्हिया नावांचे सद्गृहस्थ आपल्या राजदूतांचे स्नेही आहेत आणि ते त्यांना अनेक प्रकारे त्यांच्या कार्यात मदत करीत असतात. बस्स ! एवढी माहिती पुरेशी होती. आम्ही रश्मीकांतभाईचा पत्ता शोधून काढला.

रश्मीकांतभाई कमालीचे दयाळू निघाले त्यांनी आम्हाला तात्काळ घरी आसरा दिला. आमच्या प्रवासात हीच मौज होती. ज्यांना कधी पाहिलेही नाही अथवा पुढे ज्यांची पुनर्भेट होण्याचीही सुतराम शक्यता नाही अशा व्यक्तींनी आम्हाला मायेची उब दिली आणि आमचे वास्तव्य सुखदायी केले.

रश्मीकांतभाईच्या मुलाचे एक दुकान होते. त्याने आम्हाला फुजी फिल्मचे अर्धा डझन रोलस भेट दिले. भारतातून निघताना आमची एवढी तारांबळ झाली होती की, जेमतेम फक्त एक साधासा कॅमेरा घेऊनच आम्ही निघालो होतो. फिल्मचे रोलस घेण्याचेही आम्हास जमले नव्हते. आज अचानक ही उपयुक्त भेट मिळाल्यानं आम्ही साहजिकच सुखावलो होतो.

आफ्रिकेत 'त्से-त्से' माशांचा उपद्रव फार. डासांसारख्या त्या रक्तपिपासू तर असताच पण एखाद्या इंगळीसारख्या त्या डंसतात. पीतज्वराला त्याच कारणीभूत असतात असेही म्हणतात. आम्ही वस्तुतः पीतज्वरावरची प्रतिबंधक लस भारतातून निघण्यापूर्वीच टोचून घेतली होती. पण तरीही या माशांच्या उपद्रवापासून आमचा बचाव व्हावा या सद्हेतूने किगाली मधल्या एका मोठ्या

फार्मसीचे मालक आणि त्यांच्या पत्नी यांनी आम्हास खास मलम आणि अन्य औषधे प्रवासात नेण्यासाठी मोठ्या प्रेमानं दिली. जे.सी.पटेलांनी दिलेल्या या भेटीचा अस्वीकार करून त्यांचा अनादर करणे इष्ट नव्हते. पाहुणचार तर इथल्या प्रत्येक भारतीय कुटुंबात होत होता. जयप्रकाश नायडू नावाचा एक तरुण इथं नोकरीसाठी आला होता. त्याची पत्नी चक्क मराठी होती. आमच्याशी मराठीत बोलायला मिळाले म्हणून तिला कोण आनंद झाला होता !

किगालीतले भारतीय रवांडाच्या जनतेशी समरस झाले होते. या देशाची राष्ट्रभाषा फ्रेंच असली तरी फ्रेंचप्रमाणेच इथल्या स्थानिक भाषा 'किन्या-रवांडा' आणि 'कि-स्वाहिली' त्यांना चांगल्या अवगत होत्या.

खांडामधील 'हुतू' जमातीचे लोकनृत्य

या देशाप्रमाणेच इथली वर्तमानपत्रेही छोटेखानी. आपल्याकडच्या सायंदैनिकांप्रमाणे त्यांचा आकार. आमच्या आगमनाला या वृत्तपत्रांनी बऱ्यापैकी प्रसिध्दी दिली. पासष्ट लाख लोकसंख्येपैकी बहुतेक लोक कॉफीच्या मळ्यात

अथवा अन्य शेतीकामातच गर्क असतात. बुद्धिजीवी वर्ग या देशात फारच कमी आहे असे जाणवले.

‘हुतू’ आणि ‘तुत्सी’ या दोन प्रमुख जमाती. एकूण लोकसंख्येच्या ८५% ‘हुतू’ जमातीचे आहेत. तुत्सी त्यामानाने अगदीच अल्पसंख्य आहेत.

इंग्रजांनी इतरत्र भेदनीतीचे जे तंत्र अवलंबिले आणि समाजासमाजात वैमनस्याच्या भिंती कायमच्या उभ्या करून समाज खिळखिळा करून टाकला. तेच तंत्र बेल्जियम प्रशासनाने दुसऱ्या महायुद्धानंतर या देशावर सत्ता गाजविताना बिनचूकपणे वापरले.

श्रीलंकेत इंग्रजांनी हेतुपुरस्सर अल्पसंख्य तामिळांना ज्ञानाची कवाडे उघडून दिली. महत्वाच्या जागी त्यांच्या नेमणुका केल्या आणि भूमिपुत्र सिंहलींना यापासून वंचित ठेवले. परिणामतः इंग्रज या देशातून गेल्यानंतर सिंहलींनी सत्ता काबीज करून सूडाचा प्रवास सुरू केला आणि आजही या देशात तामीळ-सिंहली संघर्षाच्या ठिणग्या पडतच राहिल्या आहेत.

थोड्याफार फरकाने याच इतिहासाची पुनरावृत्ती रवांडात झाली आहे. तुत्सी जमातीने आपल्या बुद्धिचातुर्याने बेल्जियमच्या सत्ताधार्यांना आकृष्ट केले आणि सर्व महत्वाच्या जागी आपल्याच जमातीच्या लोकांची वर्णी लावली. तथापि १९६२ मध्ये बेल्जियमने जागतिक दबावाखाली या देशातली सत्ता सोडून दिली. आणि जाताना मात्र ‘हुतू’ जमातीला सत्ता मिळेल असे बघितले. ‘हुतू’ संख्येने खूपच जास्त होते. त्यांनी तुत्सींना सळो की पळो करून टाकले. तुत्सी परागंदा झाले आणि गनीमी हल्ले चढवून ‘ईटका जवाब पत्थरसे’ देण्याचा प्रयत्न करू लागले. तेव्हापासून या टोळीयुद्धाला अधिकच उत आला आहे. त्यामुळे या देशातला खराखुरा ज्वालामुखी आज पूर्ण शांत होऊन त्यावर हिरवीगार वनश्री उभी असली तरी राजकीय घडामोडींचा विचार करता हा सारा देशच मुळी अस्थिरतेच्या एका ज्वालामुखीवर उभा आहे, असेच म्हणावे लागते. असो.

‘किगाली’ मधले सुखाचे दिवस संपवून आम्ही रवांडाच्या दक्षिणेकडे असलेल्या ‘बुरुंडी’ देशाच्या दिशेने मार्गक्रमण सुरू केले. वाटेत लागलेल्या ‘गीतारामा’ गांवातही न थांबता, मजल दरमजल करीत, आम्ही अखेर ‘बुतारे’ गांवापर्यंत येऊन पोहोचलो. माझ्या येझदीच्या आवाजाने पांच-पंचवीस आफ्रिकी

मुले आमच्या भोवती गोळा झाली. 'इण्डे-इण्डे' असे आम्हाला एव्हाना समजलेल्या एकमेव फ्रेंच शब्दाचा पुनरुच्चार करिताच आम्ही भारतातून आलो आहोत हे त्यांना समजले. त्यांच्यातल्या एकाने आम्हाला सरवर अलीचा ठावठिकाणा खाणाखुणांनीच दाखविला. सरवर अली पाकिस्तानी तरुण होता आणि औषधांच्या दुकानात काम करीत होता. त्याच्या घरी रात्र काढायची असे मी तात्काळ ठरविले. परदेशात, विशेषतः तिथल्या दूरवरच्या गावात हिंदुस्थान-पाकिस्तानमधला वैरभाव व्यक्तिगत जीवनात अजिबात आढळत नाही आणि आशियाई संस्कृतीचा गाभा असलेली आतिथ्यशीलता पाकिस्तानी नागरीकातही असते हे मी यापूर्वीही अनुभवले होते, त्यामुळे सरवरअलीकडे जायचे कसे असा विकल्प माझ्या मनाला स्पर्शही करू शकला नाही. मी तडक फार्मसीच्या दारात गाडी नेऊन उभी केली.

सरवरअलीने दोन्ही हात पुढे करून आमचे स्वागत केले. सरवरअली या फार्मसीच्या मागेच राहत होता. मोठ्या आनंदाने त्याने बिर्याणीचा फर्मास बेत आखला. रात्री अगदी उशीरापर्यंत आम्ही या 'दुरावलेल्या शेजाऱ्याशी मनसोक्त गप्पांचा आनंद लुटला. 'बुतारे' हे अवघ्या तीस हजार वस्तीचे गांव, रवांडा देशातले दुसऱ्या क्रमांकाचे गांव आहे हे समजताच आम्हाला आश्चर्यच वाटले. रवांडामध्ये शिक्षणाला फारसा वावच नाही. ज्यांना उच्च शिक्षण घ्यायचे असेल त्यांना देशच नव्हते तर आफ्रिका खंडच सोडून थेट फ्रान्स-बेल्जियमला जावे लागते. रवांडाच्या विद्यार्थ्यांसाठी तिथल्या विद्यापीठात काही जागा आरक्षित असतात. बुतारेला या देशातले एकमेव विद्यापीठ आहे. पण त्याची तुलना आपल्याकडच्या महाविद्यालयाशी देखील करिता येणार नाही, इतके ते लहान आहे.

पहाटेच्या सुमारास मला जाग आली तेव्हा सरवरअली नमाज पढत होता. मी आणि रविंद्र शमनि झटपट आटोपले आणि आमच्या या पाकिस्तानी मित्राला 'खुदा हाफीज' करून आम्ही बुरुंडीकडे दौडत निघालो.

बुरुंडीची सरहद्द इथून फक्त वीस पंचवीस किलोमीटर्सवर होती. कोणत्याही देशाची सरहद्द ओलांडायची ती अगदी सकाळच्या प्रसन्न वेळी, हा माझा या प्रवासातला जणू अलिखित नियमच झाला होता.

बुरुंडीच्या सरहद्दीत आम्ही विनासायास प्रवेश केला. एका जिल्ह्यातून दुसऱ्या

जिल्ह्यात जावे तसेच आम्हाला वाटले.

बुरुंडी म्हणजे रवांडाची जुळी बहीणच म्हणावी लागेल. या दोन्ही भावाबहिणींचा चेहरा मोहराही किती सारखा होता. याची लोकसंख्या अवघी पन्नास लाख. हुतू आणि तुत्सी याच जमाती इथेही होत्या मात्र इथली भाषा होती. 'किरुंडी'. प्रत्येक दहा कोसांवर भाषा बदलते असे म्हणतात, त्याचा प्रत्यय आफ्रिका खंडात प्रकषिण येतो. अर्थात, 'किरुंडी' म्हणजे स्वाहिली भाषेचीच एक पोटभाषा म्हणता येईल. सरकारी कामकाजासाठी फ्रेंचचाच उपयोग केला जातो.

तुत्सी जमात संख्येने कमजोर पण हुतूपेक्षा बुद्धीने श्रेष्ठ, हुतू बुटके आणि तसे किरकोळ बांध्याचे, तर तुत्सी चांगले उंचेपुणे आणि सशक्त वाटतात. हुतू जमात मूळची या प्रदेशातली तर तुत्सी उपरेच म्हणायला हवेत. हजार-पांचशे वर्षांपूर्वी ते मध्य आफ्रिकेतून इथं येऊन स्थायिक झाले. आपल्या बुद्धीचातुयाने त्यांनी इथल्या मूळ भूमिपुत्रांना-पिग्मी लोकांना जवळजवळ हुसकावूनच लावले. ते बाजूच्या झायरेमधल्या जंगलात पळून गेले. हुतू मात्र संख्येने अफाट असल्याने त्यांचे निभावले. तुत्सी लोकांनी हुतूंना आपल्या जमिनींवर कामाला लावले. अल्पसंख्यांकानी बहुसंख्यांकाना वेठीला धरले. अनेक वर्षे ही अल्पसंख्य तुत्सींची एकप्रकारची संजामशाही चालूच राहिली.

एकोणीसाव्या शतकाच्या अखेरीस जर्मनांनी या भूमीवर पाय ठेवला आणि तब्बल वीस वर्षे राजवट केली पण दुसऱ्या महायुद्धांत जर्मनीचा संपूर्ण पाडाव झाल्याने लीग ऑफ नेशन्सने त्यावेळच्या या 'रुआंडा-उरुंडी' वर बेल्जियमला प्रशासक नेमले. बेल्जियमने शासकीय यंत्रणेत बुद्धिमान तुत्सींचाच भरणा करून त्यांना शिक्षणाच्या सगळ्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या आणि हुतूंना सगळ्याच बाबतीत हेतुपुरस्सरपणे डावलले. कॉफीच्या मळ्यात देखील मजूरवर्गाची भरती हुतू जमातीतून केली जात असे आणि व्यवस्थापनात मात्र तुत्सींना सामावून घेतले जाई. या सगळ्या प्रकारांमुळे हुतूंच्या मनात तुत्सींविषयींचा आकस खदखदत होता.

१ जुलै, १९६२ रोजी बेल्जियमने 'रुआंडा-उरुंडी'वरचा ताबा सोडला आणि रवांडा बुरुंडी ही दोन स्वतंत्र राष्ट्रे जगाच्या नकाशावर आली. पण स्वातंत्र्यानंतर हुतू-तुत्सी संघर्षाने जोर धरला. स्वातंत्र्योत्तर पहिल्या चार वर्षांतच

मुळी सात वेळा सत्तान्तर झाले. तुत्सी सत्तेवर असताना त्यांनी हजारो हुतूंचे शिरकाण केले तर हुतूंनी सत्ता बळकावताच तुत्सींना देशोधडीला लावले. प्रजातंत्र नावाचा प्रकारच इथं नसल्याने 'बळी तो कान पिळी' हाच इथला कायदा होता. खरं तर फिरंग्यांनी सत्ता सोडून दिल्यानंतर अनेक छोट्या छोट्या अविकसित आफ्रिकी राष्ट्रात हीच स्थिति होती.

सुदैवाने, आम्हाला या टोळीयुद्धाची झळ कुठंच लागली नाही. बुरुंडीतल्या खेड्यापाड्यात हुतू आणि तुत्सी जमातीच्या लोकांनी आमचे स्मितवदनानीच स्वागत केले. जिथेजिथे वाटेत लहानशी वस्ती दिसे तिथे आम्ही पाणी पिण्याच्या निमित्ताने त्यांच्या घरात डोकावत असूं; खाणाखुणांनीच संभाषण करीत असूं. थोडी विश्रांती घेऊन मगच पुढे जात असू. बुरुंडीत आम्ही प्रवेश केला होता तो नेमका नाताळच्याच दिवशी. त्यामुळे इथली आफ्रिकन मंडळी मौजमस्तीत दंग होती. नाचगाण्यांचा कार्यक्रम छोट्याछोट्या वस्तीतही चालला होता. एका परीने ही आम्हाला पर्वणीच ठरली. केळ्यांपासून तयार केलेली दारू दिवसभर पीत राहणे आणि ढोल बडवून नाच करणे एवढ्याच त्यांच्या सण साजरा करण्याच्या कल्पना होत्या. सुकविलेल्या भोपळ्यात साठविलेले हे मद्य लहान लहान मुलेही पानाच्या द्रोणात घेऊन पीत होती. अनेक ललना चांगला चांगला पेहराव करून कुठंतरी लगबगीनं निघाल्या होत्या. छायाचित्रासाठी मी कॅमेरा सरसावताच आनंदानं त्या हुरळूनच गेल्या. काहींनी माझ्या मोटारसायकलवर बसूनही बघितले. त्यांना झालेल्या आनंदाने आम्हीही सुखावलो.

तिसऱ्या प्रहरी आम्ही बुरुंडीच्या राजधानीत- बुजुम्बुरामध्ये प्रवेश केला. रवांडातले किगाली डोंगरमाथ्यावर होते तर बुरुंडीचे बुजुम्बुरा समुद्रसपाटीवर वसले हाते. इथे तर आमच्या स्वागतासाठी अनेकजण सिध्दच होते. किगालीतल्या लोकांनीच बहुधा आमच्या आगमनाची कल्पना त्यांना दिली असावी अथवा किगालीतल्या त्या फ्रेंच वृत्तपत्रातली आमच्या प्रवासाची बातमी बुजुम्बुरापर्यंत पोहोचली असावी. त्यामुळे एका कुटुंबात सकाळची न्याहरी तर दुसऱ्याकडे दुपारचे जेवण, संध्याकाळचे फिरणे तिसऱ्याच कुटुंबाबरोबर तर रात्रीच्या भोजनाचा कार्यक्रम अन्य कुठल्यातरी कुटुंबाच्या घरी असायचा आम्हाला त्या सर्वांनी चार दिवसांसाठी दत्तकच घेतले होते जणू!

इथल्या हिंदूसमाजाच्या मंदिरात त्यांनी आम्हाला मोठ्या आत्मीयतेने नेले.

या मंदीरात देवाची मूर्ती नव्हती, या ठिकाणी केवळ ॐ काराची पूजा केली जात होती. इथला हिंदूसमाज होळी साजरी करतो ती फक्त पुरणपोळ्यांचा बेत करून. होळी पेटविण्यास इथे मनाई आहे. संक्रांतीला तिळगुळाचे आदानप्रदान होते. रक्षाबंधनाचं कार्यक्रम साजरे होतात. गोरजिया नांवाच्या सदगृहस्थांच्या देखरेखीखाली इथले हिंदू मंडळ (Communaute Hindoue) सतत काही ना काही कार्यक्रम करून एकोपा निर्माण करीत होते. रोज संध्याकाळी आरती असायची आणि 'ओम जयजगदीश हरे' च्या निनादाने बुजुम्बुरातले आसमंत दुमदुमून जायचे.

जवळच 'लेक टांगानिका' होता. आफ्रिका खंडात हा प्रचंड जलाशय उत्तरदक्षिण शेकडो मैल पसरला आहे. त्याच्या उत्तर टोकावर बुजुम्बुरा आहे. लेक टांगानिकाच्या पलिकडे, पश्चिमेला झायर देशाचे जंगल आहे. लेक टांगानिकाच्या तीरावर बसून त्याच्या सौंदर्याचे रसपान करण्यात मी कित्येक तास व्यतीत केले आहेत.

बुजुम्बुरामध्ये 'उबुम्बे' नावाचे किरुंडी भाषेतले साप्ताहिक प्रसिध्द होते. त्याच्या प्रतिनिधीने माझी गाठ घेऊन बराच वेळ चर्चा केली. पण त्यालाही इंग्रजी फारसे येत नसल्याने सुसंवाद साधणेही कठीण झाले. आमचे एक छायाचित्र मात्र तो घेऊन गेला. पुढे कधीतरी ते छापून आले असेल अशी आशा करण्यास हरकत नाही.

बुजुम्बुराच्या पूर्वेस सर्वत्र कॉफीचे मळे आहेत. पण कॉफीची निर्यात करण्यात या देशाला अनंत अडचणींना तोंड द्यावे लागते. या देशाला बंदर नाही. पूर्वेकडचे दार-ए-सलाम हे टांझानियातले बंदर दोन हजार किलोमीटर्स अंतरावर, तर ईशान्य दिशेला असलेले केनियाचे मोंबासा जवळजवळ तितकेच दूर. शिवाय आजूबाजूच्या विशेषतः युगांडाच्या घटनांमुळे यादेशाचा व्यापारही अनेकदा ठप्प होऊन बसतो. एकंदरीत, या देशाची भौगोलिक परिस्थिती देखील व्यापारउदीमासाठी आणि पर्यायाने प्रगतीसाठी अनुकूल नाही. असो.

बुरुंडीच्या या राजधानीत हिंदू धर्माची ध्वजपताका वर्षानुवर्षे फडकावीत ठेवणाऱ्या आणि पूर्वपरिचय नसलेल्या या जिद्दी मंडळींची प्रेमाची मीठभाकर पदरी बांधून पण काहींशा जड अंतःकरणानेच आम्ही बुजुम्बुरा सोडले आणि लेक टांगानिकाच्या सोबतीनेच पुढे निघालो..

✽

केनेथ कौंडांच्या झाम्बियात

३१ डिसेंबर १९८०. त्या वर्षाची ती अखेरची रात्र 'लेक टांगानिका'च्या संध जलाशयात नौकाविहार करण्यात व्यतीत करून नव्या वर्षाच्या पंचपंच उषःकाली मी आणि रविंद्र शर्मा माझ्या येझदी मोटारसायकल समवेत झाम्बिया देशाच्या पुलुंगू (Mpulungu) नावाच्या ईशान्य प्रवेशद्वारावर हजर झालो.

झाम्बिया म्हणजे भारताचे संपूर्ण आफ्रिका खंडातील पहिल्या क्रमांकाचे मित्रराष्ट्र! याच्या अष्टदिशांना आठ विविध राष्ट्रांच्या सीमा भिडलेल्या आहेत. उत्तरेस झायरे तर दक्षिणेस झिम्बाब्वे, पूर्वेस मालावी तर पश्चिमेस अंगोला असून टांझानिया, मोझाम्बिक, बोटस्वाना आणि नामिबिया यांचे भूभागही झाम्बियास स्पर्श करतात.

केनेथ कौंडांच्या अविरत प्रयत्नांमुळे आणि प्रदीर्घ लढ्यामुळे वर्णद्विष्ट्या गोऱ्या सत्ताधार्यांच्या जाचांतून मुक्त होऊन ज्होडेशियाचा हा उत्तरेकडील भाग २४ ऑक्टोबर, १९६४ रोजी स्वतंत्र झाम्बिया म्हणून जगासमोर आला. तेव्हापासून आजतागायत झाम्बियाच्या स्वातंत्र्याचे शिल्पकार असलेले डॉ.केनेथ डेव्हिड कौंडा हेच या देशाचे सत्ताप्रमुख आहेत. महात्मा गांधींच्या विचारसरणीचा त्यांच्यावर प्रभाव असल्याने आणि पंडित नेहरूंबद्दल त्यांना विशेष आत्मीयता असल्याने भारत-झाम्बिया यांचे राजनैतिक संबंध फारच जवळचे झाले आहेत. त्यामुळे आम्हाला झाम्बियाचा विहसा झटपट मिळाला.

टांझानियातल्या अत्यंत खडबडीत रस्त्यांवरून फरफटताना खिळखिळ्या झालेल्या माझ्या येझदीला झाम्बियातले सुंदर, आरस्पानी रस्ते दिसताच खरोखर हायसं वाटलं!

‘टोटल’ कंपनीच्या पेट्रोलपंपावर मी गाडी उभी केली. त्याबरोबर एक फ्रेंच इसम लगबगीने माझ्याजवळ आला. भारतीय बनावटीच्या मोटरसायकलवरून मी आफ्रिका खंडात प्रवास करतोय याचे त्याला नवल वाटले.

तुमच्या या गाडीला टू-स्ट्रोक इंजिनाचे तेल लागत असेल नाही? त्याने पृच्छा केली मी होकारार्थी मान हलविताच तो तडक पेट्रोलपंपावरच्या ऑफिसमध्ये गेला आणि टू-स्ट्रोक इंजिन ऑईलचे अर्धा डझन डबे घेऊन बाहेर आला. ‘झाम्बियात अशा प्रकारचे तेल तुम्हाला मिळणार नाही. हे सगळे डबे तुम्ही बरोबर न्या. टोटल झाम्बिया लि. तर्फे नव्या वर्षाची ही भेट समजा! असं म्हणून त्याने आमचा निरोप देखील घेतला. आम्ही अवाक् झालो. अनपेक्षित पण मौल्यवान भेट देणारा फ्रेंच इसम झाम्बियातल्या या पेट्रोल कंपनीचा प्रमुख होता हे मागाहून समजले.

याच पेट्रोलपंपावर काम करणाऱ्या कुण्या एकाने आम्ही भारतीय आहोत हे समजल्याने जवळच्या ‘कसामा’ गावातल्या इम्तिआज आणि प्रवीणभाईंचा पत्ता आम्हाला दिला. आज ‘कसामा’गावी थोडी विश्रांती घ्यावी आणि खिळखिळ्या झालेल्या गाडीची थोडी मरम्मत करावी. असा विचार करून आम्ही एम्बाला (Mbala) मार्गे मध्यान्हीच्या वेळी कसामा फॅशन्स नावाच्या दुकानामोर येऊन थडकलो. प्रवीणभाई तिथे बसलेला होताच. आम्हा दोघांतल्या नामसादृश्यामुळे स्नेहाचा दुवा आमच्यात पटकन साधला गेला. प्रवीणभाईंनी आम्हाला तात्काळ घरी नेले. त्याचा मित्र इम्तिआज पाकिस्तानी होता. त्याने आमच्यासाठी खास ‘मुर्गमि-सल्लम्’, तयार केले आणि गप्पांच्या मैफलीत आम्ही त्यावर अक्षरशः तुटून पडलो.

झाम्बियातला हा पहिला वहिला दिवस या राम-रहिमांच्या संगतीत आनंदाने घालवून दुसऱ्या दिवशी झुंजुंजुं होण्यापूर्वीच आम्ही पुढच्या प्रवासास सुरुवात केली. त्या वेळी रस्त्यावर चिटपाखरू देखील नव्हते. गावाची हद्द संपताच एक चौक लागला. चौकापलीकडे झाम्बियन पोलिस उभा होता. ‘लुसाका’कडे जाणारा रस्ता नेमका कोणता हे विचारण्यास हा सखाराम बरा दिसतोय, असे वाटल्याने मी झटपट चौक ओलांडला आणि त्याच्यासमोर येऊन उभा राहिलो. आणि काही समजण्याच्या आतच माझ्या गाडीची किल्ली काढून त्या पोलिसाने ती खिशात टाकली होती. ‘कोणताही चौक ओलांडण्यापूर्वी

वाहन पूर्णपणे थांबवून त्यानंतरच पुढे जावे असा कायदा असताना तुम्ही तर चक्क तसेच पुढे निघून आलात? आता प्रथम पाच क्वाचा (Kwacha) दंड भरा!” पोलिसाने आवाज चढविला. रस्त्यावर अजिबात वर्दळ नसताना चौक ओलांडण्यापूर्वी गाडी थांबविण्यात वास्तविक काय हंशील होते? पण ते त्याला पटणे शक्यच नव्हते. झाम्बियातल्या वाहतुकीच्या कायद्याचे उल्लंघन झाले होते. आणि त्यासाठी पाच क्वाचा दंड भरावयाचा आग्रह त्याने धरला होता. पाच क्वाचा म्हणजे चक्क पाच डॉलर्स! माझ्या अंगावर काटाच उभा राहिला. अखेर रविंद्र मागे फिरला आणि त्याने इम्तिआजला आणले. इम्तिआजने ‘बेंबा’ भाषेत बरेच काही आकांडतांडव केल्यानंतर आमची एकदाची सुटका झाली.

एकंदरीत झाम्बियातले कायदेच असे भयंकर. प्रत्येक वाहन उत्तम स्थितीत असावेच लागते. पोलिसांची फिरती पथके या गोष्टीची कसून तपासणी करीत असतात. वाहनाचे सर्व दिवे त्यांना प्रत्यक्ष लावून दाखवावे लागतात. ‘एकाक्ष’ वाहनांना येथे स्थान नाही. वाहनांचे रोधक-ब्रेक्स-तपासले जातात. कर आणि विमा नसल्यास वाहने जागीच शंखलाबद्ध केली जातात. तेथे दया-माया नाहीच. चार चाकी वाहन रस्त्यांत अचानक बंद पडल्यास त्याच्या मागेपुढे चांगले पन्नास-साठ फुटांपर्यंत धोकादर्शक त्रिकोणाकृती सांगाडे ठेवावे लागतात. असे सांगाडे मोटरट्रक्समध्ये ठेवणे अनिवार्य आहे. असो.

कसामा ते लुसाका हे अंतर कापण्यास आम्हास तीन दिवस लागणार होते. रस्ता अतिशय सुंदर असल्याने माझी येझदी मोठ्या डौलात चालली होती. दुपारच्या वेळी अचानक वारा सुटला आणि हां हां म्हणता सारे आभाळ काळ्याभोर ढगांनी भरून गेले. आता पाऊस धो धो कोसळणार हे आम्ही समजून चुकलो आणि जवळच्या एम्पिका (Mpika) गावाकडे मोर्चा वळविला.

गावाच्या वेशीवर झाम्बियन पोलिस उभा होता. सकाळचा प्रसंग पुन्हा नको, या विचाराने मी पूर्ण खबरदारी घेऊन गाडी त्याच्यासमोर उभी केली आणि गाडीवरून न उतरता परंतु अत्यंत अदबीने शिरस्त्राण हातात घेऊन प्रश्न केला.

“सभ्य महाशय, या गावात कोणी आशियाई व्यक्ती राहते काय? आम्ही प्रवासी आहोत आणि आजची रात्र राहण्यासाठी आसरा हवा आहे!” निदान

या वेळी तरी मी निरपराध आहे याची मला बालंबाल खात्री होती. पण कसले काय !

‘प्रथम पाच काचा दंड भरा !’ पोलिस खेकसला.

‘गाडीवर बसलेल्या अवस्थेत चक्र शिरस्त्राणे काढून माझ्याशी बोलण्याचा उद्दामपणा करता ?’

‘अरे बाबा, तुझे बोलणे आम्हाला समजावे आणि आमचे तुला समजावे यासाठी शिरस्त्राणे हातात धरली आहेत आम्ही. एव्ही शिरस्त्राणे घालूनच तर आमचा प्रवास चाललाय सगळा !’

मी अत्यंत समजावण्याच्या सुरात उत्तरलो.

‘मला शिकविता असल्या गोष्टी ? हा झाम्बिया आहे म्हटलं ! आधी शिरस्त्राणे चढवा आणि मगच बोला माझ्याशी !’ पोलिस गुरगुरला.

महाराजांची आज्ञा शिरसावंध्य मानून आम्ही झटपट शिरस्त्राणे चढविली आणि तिथून काढता पाय घेतला.

एम्पिका गावातही आमची गाठ आणखी एका प्रवीणभाईंशीच पडली. हे गृहस्थ अवघ्या दोन वर्षापूर्वी येथे शिक्षक म्हणून आले होते. ‘अतिथि - देवो भव’ या भावनेने त्यांनी आमची छान बडदास्त ठेवली. कोणत्याही प्रकारे पूर्वपरिचय नसताना या पटेल कुटुंबाने केलेले आदरातिथ्य मन हेलावून टाकणारे होते. जी. लुनात नावाचे एक मुस्लिम व्यापारी या पटेल कुटुंबाचे विशेष स्नेही होते. त्यांचा स्वतःचा पेट्रोलपंप होता. मग काय विचारता ! पेट्रोलचा मोठाच प्रश्न सुटला होता. ‘देता किती घेशिल दो कराने’ अशी आमची स्थिती झाली.

एम्पिकाच्या दोन दिवसांच्या वास्तव्यात थोडी उसंत मिळाल्याने झाम्बियाबद्दलची ढोबळ माहिती मी उपलब्ध करून घेतली.

सत्तर लाख लोकसंख्या असलेल्या या देशाचा बहुजनसमाज ‘बांटू’ नावाच्या आफ्रिकन जमातीपैकी आहे. विविध टोळ्यांमध्ये विविध बोली बोलली जाते. ‘बेंबा’ ही त्यातील प्रमुख बोली. त्याखेरीज कौंडे, लोझी, लुंडा, लुवले, न्यांझा, टोंगा वगैरे भाषांचा क्रम लागतो. अनेक वर्षे या देशात इंग्रजांचा अंमल असल्याने इंग्रजी भाषा अनेकांना येते. नव्हे, इंग्रजी हीच यांची राष्ट्रभाषा आहे. केनेथ कौंडांचे सरकार ‘झाम्बियन मानवतावादा’चा पुरस्कार करित असते.

येझर्दाच्या आवाजाने भयचकित झालेले जिराफ कान टवकारून बघत आहेत.

कॅथॉलिकांचे प्राबल्य या देशात असूनही सर्वांना संपूर्णपणे धर्मस्वातंत्र्य आहे. 'महात्मा गांधींच्या तत्वज्ञानातूनच मला येशू ख्रिस्ताचा विचार नीटपणे उमगला.' असे राष्ट्रप्रमुख डॉ. केनेथ कौंडा अभिमानाने सांगतात. झाम्बियन नागरिकास इच्छा असल्यास शासनातर्फे फुकट जमीन घेऊन शेतीही करता येते. मात्र ही सवलत इतरांना नाही. आशियाई लोकांना तर धंदा-व्यवसाय करण्यासाठी निवडक गांवातच राहावे लागते. इतरत्र त्यांना धंदा-व्यवसाय करण्यास कायद्याने बंदी आहे. कृष्णवर्णीय झाम्बियन आणि आशियाई समाज यांच्यातील संबंध फारसे सलोख्याचे नसले तरी त्यांच्यामध्ये तणावही नाही. पण त्याचे श्रेयही जाते डॉ.केनेथ कौंडा यांच्याकडेच ! केनेथ कौंडांच्या पश्चात ही परिस्थिती बदलली तर नवल वाटावयास नको. वर्षानुवर्षे या काळ्या खंडात वास्तव्य करूनही आशियाई समाजाने केवळ ऐश्वर्य भोगण्यापलीकडे काही केले नाही, उलट कृष्णवर्णीयांच्या अज्ञानाचा, मागासलेपणाचा फायदाच घेतला, असा विचार झाम्बियातील वृत्तपत्रांमधून प्रकट होऊ लागला आहे. असो - 'एम्पिका' प्रमाणेच 'सेरेजे' नावाच्या गावीदेखील एका भारतीय शिक्षकाकडचा पाहुणचार घेऊन आम्ही मजल दरमजल करीत कापिरी-एम्पोशी (Kapiri-Mposhi) पर्यंत

येऊन पोहोचलो. हाच रस्ता सरळ पुढे 'लुसाका' या राजधानीच्या ठिकाणी जात होता. परंतु आम्हास काय वाटले कुणास ठाऊक, दिशा बदलून आम्ही चक्रे एन्डोला (Ndola) कडे मार्गक्रमण सुरू केले.

एन्डोलाजवळच्या जंगलात आम्हाला यूनोचे माजी सरचिटणीस दाग हॅमरशील्ड (Dag Hammarskjöld) यांचे स्मारक पाहावयास मिळाले. १८ सप्टेंबर १९६१ रोजी त्यांना घेऊन जात असलेले विमान तेथे कोसळून त्यांचा अपघाती मृत्यू झाला होता. या स्मारकाभोवती सुंदरसे उद्यान असल्याने अनेक पर्यटक जमा झाले होते.

एन्डोलाच्या वेशीवरच मंदिराच्या कळसावरील भगवी पताका फडकत असलेली दिसली. मंदिरात देव-देवतांऐवजी ओम्काराची स्थापना केली होती. शहरातील स्वच्छता आणि घरांची सुबक मांडणी मनात भरणारी होती. टांझानियातल्या दार-ए-सलाम या बंदरापासून झाम्बियातल्या या एन्डोलापर्यंत तब्बल सतराशे किलोमीटर्स इतक्या लांबीची पाईपलाईन टाकून त्यांतून अरबी देशांतून आयात केलेले क्रूड ऑईल एन्डोलाच्या रिफायनरीला पुरविले जाते. शिवाय इतर वस्तूंचे दळणवळण सुलभ व्हावे म्हणून दार-ए-सलाम ते एन्डोला असा प्रदीर्घ लोहमार्गही टाकण्यात आला आहे. साहजिकच एन्डोला शहराला व्यापारी केंद्राचे महत्व प्राप्त झाले आहे. 'टाईम्स' ऑफ झाम्बिया' येथूनच प्रसिध्द होतो.

एन्डोलाजवळच 'लुआन्शा' (Luanshya) नावाचे आणखी एक सुंदर गाव होते. या ठिकाणी बडोद्याहून आलेले भगत नांवाचे कुणी इंजिनियर राहतात, असे एम्पिकाच्या पटलांनी गप्पांच्या ओघात सांगितल्याचे स्मरत होते. केवळ एवढ्या अस्पष्ट आठवणींवर आम्ही लुआन्शाला मुक्काम करण्याचे ठरवूनच टाकले.

लुआन्शाला आम्ही न राहतो तर झाम्बियातल्या फार मोठ्या मौजेला मुकलो असतो. ती मौज म्हणजे पृथ्वीच्या उदरात असलेल्या तांब्याच्या खाणींचे प्रत्यक्ष दर्शन ! यासाठी खाणकामगारांप्रमाणेच नखशिखांत पेहेराव करून विजेच्या पाळण्याद्वारे आम्हाला धरतीच्या उदरात चांगले तीन हजारफूट शिरावे लागले. डोक्यावरच्या घमेल्याला टॉर्च आणि कंबरेच्या पट्ट्याला त्याची वजनदार बॅटरी बांधली होती. खाणीत पाऊल टाकले तेव्हा सर्वत्र गडद काळोख होता.

क्षणभर मला 'चासनाला' आठवले आणि अंगाला दरदरून घाम फुटला. पण पुढे काही अंतरावर प्रकाशाची सोय केलेली होती. छोटे लोहमार्ग टाकले होते. खनिज पदार्थाने समृद्ध असलेली मातीची वाहतूक या लोहमार्गावरून लहान लहान ट्रॉलीमधून होत होती. हजारो कृष्णवर्णीय मजूर जिवाचा धोका पत्करून पोटासाठी राबत होते. जमिनीखालचे हे विश्व मन थक्क करणारे होते.

लुआन्शाप्राणेच किटवे, चिन्गोला मुफुलिरा वगैरे ठिकाणीही तांब्याचे साठे प्रचंड प्रमाणात उलब्ध झाल्याने हा सारा परिसरच 'कॉपर-बेल्ट' म्हणून ओळखला जातो. झाम्बियाची आर्थिक स्थिती मजबूत होण्यास इथली खनिज संपत्ती कारणीभूत झाली आहे. लुआन्शामधील सुखाचे दिवस संपवून आम्ही 'लुसाका'कडे प्रस्थान केले.

लुसाका (Lusaka) ही झाम्बियाची राजधानी. केनेथ कौंडांना मी याच नगरीत पाहिले. उमदे व्यक्तित्व, तेजस्वी पण दयार्द्र नजर, गुबरे गाल, मजबूत बांधा आणि त्याला शोभेल असा पाश्चात्य पोशाख परिधान करून वावरत असलेल्या केनेथ कौंडांना, साऱ्या आफ्रिकाखंडात एक अत्यंत आदरणीय व्यक्ती मानले जाते. उघड्या मोटारीतून जात असलेल्या कौंडांना मी अभिवादन करताच हात उंचावून त्यांनी त्याचा स्वीकार केला. ते दृश्य माझ्या मनःपटलावरून कधीच जाणे शक्य नाही.

'डेली मेल'च्या मुखपृष्ठावर आमच्या साहसी प्रवासाची आणि लुसाकातल्या आगमनाची बातमी छायाचित्रासह प्रसिद्ध झाली आणि लुसाकातले पोलिसही हात उंचावून आम्हाला ओळख करून देऊ लागले. टी.व्ही.झेड (TVZ) उर्फ झाम्बिया दूरदर्शनने आम्हाला मुलाखतीसाठी पाचारण केले आणि माझ्या येझदीने थेट स्टुडिओतच प्रवेश केला. त्यांच्या इच्छेनुसार प्रत्यक्ष मोटारसायकलवर बसूनच आम्ही मुलाखत दिली. भारताविषयी सूक्ष्म ज्ञान असलेले झाम्बियन पत्रपंडित टोडी चिसाम्बा यांनी तर माझ्यावर प्रश्नांची सरबत्तीच केली. पण मी दिलेली उत्तरे भारतीयाना अभिमान वाटेल अशीच असल्याने दुसऱ्या दिवशी भारताच्या उच्चायुक्तांनी खुषीने माझी पाठ थोपटली. लायन्स क्लबचे डिस्ट्रिक्ट गव्हर्नर मॉरिस रेनविक नावाचे गौरे गृहस्थ होते. त्यांनीही भेटून आमचे कौतुक केले.

लुसाका शहरात अनपेक्षितपणे भेट झालेल्या चंद्रकांत तिकडी, सतीश

गोखले वगैरे मराठी तरुणांचा भावपूर्ण निरोप घेऊन आम्ही दक्षिणेकडे कूच केले.

झाम्बियामधील कफुएच्या वाटेवर कळपाकळपाने हिंडणारे चट्टेरीपट्टेरी झेब्रे

कफुएच्या नॅशनल पार्कमधून आमचा प्रवास चालला होता. जिराफ, झेब्रे आमच्या जोडीने धावून आम्हाला साथ देत होते. आपल्याकडे ग्रामीण भागात जशा इतस्ततः बकऱ्या चरताना दिसतात तद्वत येथे हरणे बागडत होती. 'पुकू, कुडू', 'लेचवे' अशा त्यांच्या विविध जाती असल्याचे आम्हाला सांगण्यात आले. आम्हाला तर सगळीच हरणे 'कस्तुरीमृग' वाटत होती. असो.

'चोमा' गावी एक दिवसाची पूर्ण विश्रांती घेऊन आम्ही झाम्बियाच्या थेट दक्षिण सरहद्दीवरील 'लिविंगस्टोन' या गावात प्रवेश केला. तो दिवस रविवारचा होता. लिविंगस्टोनला आम्ही मेजरसिंग नामक एका आतिथ्यशील शीख सदगृहस्थाकडे राहावे असे चोमाच्या मुक्कामात कुणीतरी सुचविले होते. त्यानुसार एक मार्गदर्शक नकाशा हातात घेऊन आम्ही मेजरसिंगच्या शोधात निघालो. योगायोगाने एका बंगल्याच्या ओसरीवर एक सरदारजी पेपर वाचत बसलेला दिसला. आम्हाला हवा असलेला मेजरसिंग तो हाच असणार, अशी खात्री वाटल्याने मी तडक त्यांच्यासमोर गाडी नेऊन उभी केली. आश्चर्य असे की, त्यानेही 'आईये, आईये' करीत आमचे स्वागत केले. आम्हाला

आलिंगन दिले आणि अत्यानंदाने मुन्नी-पप्पी वगैरेना हाका मारुन गोळा केले. सामानाची लावालाव केल्यावर आम्ही हातपाय धुवून त्या प्रेमळ शीख कुटुंबासमवेत सब्जी-पराठ्यांचा समाचार घेण्यास सज्ज झालो. गप्पांना रंग चढला. लिविंगस्टोनमधील इतर भारतीयांबद्दल सांगताना खिडकीबाहेर अंगुलिनिर्देश करीत सरदारजी म्हणाला, 'वह जो दूर छोटासा बंगला दिखता है वहाँ मेरा मित्र रहता है. वह भी सीख है, जिसका नाम है सरदार मेजरसिंग!'

... आणि आम्ही कोसळलोच! एकूण आतापर्यंत आमचे एवढे दिलखुलास आगतस्वागत करणारा हा सरदारजी मेजरसिंग नव्हताच म्हणायचा! आम्ही कोण वगैरे तपशीलात न जाता आमचे भारतीयत्व हाच पुरेसा परिचय मानून या मोहिन्दर सहोताने जणु आदरातिथ्याचा एक वेगळाच आदर्श आमच्यापुढे उभा केला होता.

मोहिंदरसिंगकडच्या पराठ्यांवर आम्ही ताव मारीत होतो. त्या वेळी लिविंगस्टोनमधील चार-सहा निवडक मराठी माणसे बिचारी आमचीच प्रतीक्षा करीत जेवणासाठी थांबलेली होती, हे मागाहून समजले तेव्हा अतिशय वाईट वाटले. त्याचे असे झाले. -

लुआन्शामध्ये असताना विजय पानवलकर नावाचा एक मराठी तरुण मला भेटला होता. त्याच्या घरी मी सहज टेलिफोन डिरेक्टरी चाळीत होतो. अचानक मला लिविंगस्टोन गावाच्या यादीत डॉ.पी.व्ही. कुलकर्णी असे नाव दिसले. मी तात्काळ फोन जोडला. तो फोन लिविंगस्टोनच्या जनरल हॉस्पिटलचा होता. डॉ. कुलकर्णी जागेवर नव्हते. पलीकडील फोनवरील व्यक्ती झाम्बियन असल्याने मी थोडक्यात माझा परिचय देऊन आमच्या आगमनाची तारीख अगदी अंदाजानेच सांगून ठेवली आणि फोन बंद केला. त्यानंतरच्या प्रवासात मी ही गोष्ट सपशेल विसरून गेलो.

केवळ योगायोगाने अगदी कळविलेल्या दिवशीच आमचे लिविंगस्टोनमध्ये आगमन झाले होते. त्यातून तो दिवस रविवारचा सुट्टीचा असल्याने डॉ.कुलकर्णींनी त्यांचे मित्र आणि टेक्स्टाईल इंजिनिअर श्री.सुभाष करंदीकर, डॉ. खरे, डॉ.छंगानी वगैरेना आमच्या समवेत भोजनाचा आनंद लुटण्यासाठी आमंत्रित केले होते. डॉ. कुलकर्णींच्या पत्नी सौ. अनुराधा या दातांच्या डॉक्टर होत्या. त्यांनी तर मोठ्या उत्साहाने बागेतली फुले वेचून आमच्या स्वागतासाठी त्याचा छानसा

हार बनविला होता. सारे जण उत्कंठेने आमची प्रतीक्षा करीत बसले होते आणि आम्ही मात्र विस्मृतीचा असा प्रमाद घडल्याने त्या आनंदाच्या क्षणांना मुकलो होतो. असो.

लिविंगस्टोन हे गावाचे नाव अतिशय अर्थपूर्ण आहे. दीडशे वर्षापूर्वी आफ्रिका खंडात डॉ. डेव्हिड लिविंगस्टोन या साहसी प्रवाशाने पाय ठेवला. ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करीत तो आफ्रिकन जंगलं तुडवीत राहिला आफ्रिकेतील अनेक दुर्गम भागांचे अत्यंत उपयुक्त असे नकाशे तयार करून त्याने लंडनच्या रॉयल जिऑग्राफीक सोसायटीकडे पाठविले. आफ्रिकी टोळ्यांमध्ये प्रत्यक्ष राहून त्यांचे जीवन जवळून पाहिले. त्यांच्या चालीरीतींची सूक्ष्म आणि तपशीलवार माहिती गोळा करून ती ब्रिटिश म्युझियमला पुरविली. आफ्रिका खंड हीच आपली कर्मभूमी मानून त्याने स्कॉटलंडकडे - मातृभूमीकडे - कायमची पाठ फिरविली. लिविंगस्टोनच्या अनेक वर्षांच्या कार्य-कर्तृत्वामुळेच आफ्रिकेचा अज्ञात प्रदेश युरोपियन जनतेला ज्ञात झाला. १८५५ मध्ये डॉ. लिविंगस्टोन फिरताफिरता झाम्बियाच्या या प्रदेशात आला. झाम्बेझी नदीच्या उगमापासून तिच्या विशाल मुखापर्यंतचा शोध घेण्याच्या प्रयत्नात त्याला तिथल्या प्रचंड प्रपाताचे दर्शन घडले. तब्बल दीड-दोन किलोमीटर्स लांबीच्या खोल दरीत घोंघावत कोसळणाऱ्या या प्रचंड धबधब्याचे रौद्र स्वरूप पाहून तो स्तिमितच झाला. इंग्लंडच्या राणी व्हिक्टोरियाचे नांव योग्य वाटल्याने त्याने या धबधब्याचे तात्काळ नामकरण करून टाकले. तोच हा जगद्विख्यात 'व्हिक्टोरिया फॉल्स'

व्हिक्टोरिया फॉल्सजवळच्या गावाला पुढे आफ्रिकन जनतेने कृतज्ञतापूर्वक 'लिविंगस्टोन' हेच नाव दिले.

लिविंगस्टोनच्या या स्मृतिदर्शक गावात तीन-चार दिवस राहून तिथल्या सुखद, सुमधुर आठवणींची साठवण घेऊन झिम्बाब्वेच्या दिशेने मी गाडी गतिमान केली...

उघडले झिम्बाब्वेचे द्वार...

२१ जानेवारी १९८१. सब्जीपराठ्यांची गरमागरम शिदोरी मोटरसायकलवर बांधून भल्या पहाटेसच आम्ही लिविंगस्टोन सोडले.

झिम्बाब्वेकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर 'मोसीओ-तुनीया'चा गगनभेदी आवाज खूप दूरवरूनही ऐकू येत होता. झाम्बिया - झिम्बाब्वे सरहद्दीवर वर्षानुवर्षे, अखंडपणे कोसळत असलेला हा जगप्रसिध्द 'व्हिक्टोरिया धबधबा.' याचा एक तृतीयांश भाग झाम्बियात मोडतो तर दोन तृतीयांश झिम्बाब्वेत. त्यामुळेच झिम्बाब्वेच्या सरहद्दीवरच्या गांवाचे नाव होते 'व्हिक्टोरिया फॉल्स'.

झाम्बियाची सरहद्द आम्ही झटपट ओलांडली, पण झिम्बाब्वेचा व्हिसा मिळविताना आमच्या अगदी नाकी नऊ आले. हा देश स्वतंत्र होऊन तेव्हा एक वर्षदेखील झालेले नव्हते. इमिग्रेशन ऑफीसर्स गोऱ्या कातडीचे होते. झिम्बाब्वे स्वतंत्र होण्यापूर्वी 'न्होडेशिया' असताना याच गोऱ्या वंशाच्या लोकांनी या देशावर सत्ता गाजविली होती. त्यावेळी काही वर्षे तर भारतीयांना इथे प्रवेशच निषिध्द होता, पण आज तशी परिस्थिती नव्हती. असं असूनही हे गोरे अधिकारी कृष्णवर्णीयांबद्दलच्या निव्वळ आकसापोटी आमच्यासारख्या प्रवाशांनादेखील नकारघंटा वाजवून परत पिटाळू इच्छित होते. एकंदरीत सुंभ जळून खाक झाला तरी पीळ मात्र स्पष्टपणे जाणवत होता.

आमच्या विनवणीने ते गोरे अधिकारी बधत नाहीत हे लक्षात येताच मी देखील झेला पेटलो आणि अजिंजीचा सूर बदलून वरच्या पट्टीत बोलायला सुरुवात केली. इतर देशात आमचे कसे स्वागत झाले. वृत्तपत्रांनी कशी प्रसिध्दी दिली, ठिकठिकाणच्या लायन्स क्लब्ससारख्या संस्थांनी आमचा कसा गौरव

केला, याचा पाढा आत्मस्तुतीची भीडभाड न ठेवता वाचायला मी सुरुवात केली.

त्याबरोबर तिथल्या अधिकारी वर्गात एकच खळबळ उडाली. नेमके काय करावे हा त्यांना प्रश्न पडला. यापूर्वी अशी वेळच त्यांच्यावर कधी आली नव्हती. त्यांचे बुरुज ढासळताहेत हे माझ्या तेव्हाच लक्षात आले आणि मी माझ्या तोफेची सरबत्ती चालूच ठेवली. तसे जे.ई.व्हॅनविक नावाचे मोठे गोरे अधिकारी माझ्याजवळ आले आणि त्यांनी काही काळ प्रतीक्षा करण्याचा सल्ला मला दिला.

त्यानंतर या विषयावर अधिकारी वर्गात बराच खल झाला. अर्ध्या पाऊणतासाने व्हॅनविक साहेब पुन्हा माझ्याजवळ आले.

‘आर यू ए लायन युवरसेल्फ?’ त्यांनी पृच्छा केली.

‘यस्! आय अॅम प्राऊड टु बी ए लायन फ्रॉम इण्डिया! मी ठणकावून उत्तरलो. त्याबरोबर व्हॅनविक साहेबांच्या चेहऱ्यावर स्मितरेषा उमटली. दोन्ही बाहू उंचावीत ते गरजले,

‘दि गेट्स ऑफ झिम्बाब्वे आर ओपन फॉर यू!’

व्हॅनविक साहेबांची ही घोषणा ऐकताच सरहद्दीवरचे सगळेच काळे-गोरे अधिकारी आमच्याभोवती गोळा झाले आणि आमचे अभिनंदन करू लागले.

स्वतःच्या मालकीच्या, भारतीय बनावटीच्या मोटारसायकलवरून झिम्बाब्वे देशात रस्त्याने प्रवेश करणारा पहिला भारतीय होण्याचा मान मला मिळाला होता. या अनपेक्षित घटनेने माझ्या अंगावर रोमांचच उभे राहिले.

सरहद्दीवरचे सोपस्कर पुरे होताच आम्ही ‘व्हिक्टोरिया फॉल्स’ गावाकडे निघालो.

गाव आखीव आणि रेखीव होते. काळ्यांप्रमाणेच गोऱ्या माणसांनी ही ते चांगले गजबजलेले होते. त्यामुळे आम्ही आफ्रिकेत आहोत की युरोपात याचाच संभ्रम पडत होता. गावात हिंडण्यात आम्हाला फारसे स्वारस्य नव्हते. व्हिक्टोरिया धबधबा पाहण्यासाठी मी गाडी पिटाळली.

व्हिक्टोरिया धबधबा म्हणजे निसर्गाचा महान चमत्कारच जणू! झांबेझी नदीचं पात्र या ठिकाणी इतकं विशाल झालंय की धबधब्याची रुंदी चांगली तीन किलोमीटर्स भरते. या नदीचा जलौघ साडेतीनशे फूट खोल दरीत इतक्या

झाम्बिया-झिम्बाब्वे सरहद्दीवर कोसळणारा प्रचंड प्रपात — 'व्हिक्टोरिया फॉल्स'

प्रचंड वेगाने कोसळत असतो की त्यामुळे उचंबळणाऱ्या तुषारांनी एकप्रकारे धुकंच निर्माण होतं. हे धुकं कित्येक किलोमीटर्स अंतरावरून धुरासारखं आकाशात जातंय असा भास होतो. त्यामुळेच आफ्रिकन लोक या प्रपाताला 'मोसी-ओ-तुनीया' असं म्हणतात. याचा अर्थच मुळी गडगडाट करणारं धुकं किंवा 'धूर' असा आहे.

अठराशे पंचावन्न सालच्या सोळा नोव्हेंबरला या प्रचंड प्रपाताचं प्रथम दर्शन ज्यावेळी डॉ.डेव्हिड लिविंगस्टोनला झालं, त्यावेळी त्याचं मन आनंदानं कसं उचंबळून आलं असेल, याची कल्पनाच केलेली बरी! लिविंगस्टोनचा पूर्णाकृती पुतळा आजही या धबधब्याच्या सौंदर्याचं अवलोकन करीत अभिमानानं उभा आहे.

डॉ.लिविंगस्टोनच्या पायांना स्पर्श करून, व्हिक्टोरिया फॉल्सच्या भव्यतेने प्रभावित होतसाते आम्ही 'बुलवायो'कडे निघालो. आज आम्हाला तब्बल साडेचारशे किलोमीटर्स अंतर कापायचे होते. दिवस तसा मोठा असला तरी सूर्य एव्हाना डोक्यावर आला होता. रस्ता अतिसुंदर असला तरी वाटेत वांकी

नॅशनल पार्कचे जंगल होते. सोबत भरपूर पेट्रोल असल्याने मात्र तशी धास्ती नव्हती.

काईलच्या जंगलातच 'फोर्ट व्हिक्टोरिया' नावाचे गाव आहे. आता त्याचे नाव अहे 'न्यान्डा ! या गावापासून वीस किलोमीटर्स अंतरावर सातशे वर्षापूर्वीच्या वसाहतींचे अवशेष सापडले आहेत. तज्ञांचे मते त्याकाळी या ठिकाणी झिम्बाब्वे नावाची वैभवशाली नगरी वसलेली होती. इथल्या 'बांटू' जमातीत प्रचलित असलेल्या 'झिम्बाब्वे' या शब्दाचा अर्थ राजधानीचे गाव असाच असल्याने या गोष्टीस पुष्टीच मिळते. न्होडेशियामधून गोऱ्या लोकांनी आपली सत्ता सोडून देताच इथल्या जनतेनं या देशाला झिम्बाब्वे असं नाव दिलं आहे ते यामुळे. सॅलीसबरी या सध्याच्या राजधानीचे देखील नव्याने नामकरण करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. तिथल्या एका फार मोठ्या आफ्रिकन वसाहतीचं नाव 'हरारे' असल्यानं तेच नाव झिम्बाब्वेच्या राजधानीला असावे असा अनेकांनी आग्रह धरला आहे !

'हरारे' वसाहतीवरून एक मौजेची गोष्ट आठवली. सॅलीसबरीत असताना मी सहज टेलिफोनची डिरेक्टरी चाळत होतो. अचानक त्या यादीत 'गोरे' नाव दिसताच मी उडालोच ! चक्क मराठी माणूस या गावात आहे ? फोनवरून संपर्क साधण्यापेक्षा या गोरे महाशयांना प्रत्यक्ष गाठून चकीत करावे असा विचार करून, माझ्या सहकाऱ्याला, रवींद्र शर्माला, बरोबर घेऊन मी 'हरारे'च्या दिशेनं गाडी पिटाळली. बरीच शोधाशोध केल्यानंतर एकदाचा तो पत्ता मिळविण्यात आम्ही यशस्वी झालो. उत्कंठेनं मी दारावरची बेल वाजविली.. दार उघडलं गेलं आणि आणि माझा त्रिफळा उडाला ! 'गोरे' उपनामविख्यात 'काळे' समोर उभे होते !! असो.

सूर्य खाली कलला होता. विलक्षण वेगानं आमची दौड चालू होती. आज कोणत्याही परिस्थितीत 'बुलवायो'ला पोहोचणं आवश्यक होतं. वांकीचं जंगल संपलं होतं. मोठमोठी हिरवीगार शेतं दिसू लागली होती. हेलिकॉप्टरच्या साहाय्यानं त्यावर औषधांची फवारणी चालू होती. हेलिकॉप्टरचे वैमानिक आकाशातून आम्हाला हात उंचावून उत्तेजित करीत होते. या मोठमोठ्या शेतांची मालकी गोऱ्या लोकांकडेच असल्याने झिम्बाब्वेतल्या याभागात अद्यापही त्यांचेच वर्चस्व असावे, असं त्यावेळी तरी वाटतं होतं. झिम्बाब्वेच्या

मंत्रिमंडळात असलेल्या दोन-तीन गोऱ्या मंत्र्यांपैकी ँकजण कृषिमंत्री आहेत, हे नंतर कळले. 'ऱ्होडेशिया' असताना इथल्या पन्नास लक्ष कृष्णवर्णीयांवर सत्ता गाजविणाऱ्या तीन लक्ष गोऱ्या लोकांपैकी त्यावेळी फक्त बावीस हजार गोरे लोक 'झिम्बाब्वे' मध्ये वास्तव्य करून होते. गमतीची गोष्ट अशी की, ऱ्होडेशियाचे भूतपूर्व पंतप्रधान इयान डग्लस स्मिथ आपल्या हातची सत्ता गेल्यावरदेखील याच देशात ठाण मांडून बसलेले असून आजही पार्लमेंटमध्ये विरोधी पक्षात राजकारण लढवीत आहेत. सॅलीसबरीला गेल्यानंतर या सगळ्या गोष्टी जाणून घ्यायच्या होत्याच पण त्याला अजून अवकाश होता. 'बुलवायो'च्या दिशेने मी भरधाव वेगाने चाललो होतो.

अचानक 'बुलवायो' शहरातले पीतरंगी दिवे दिसू लागले. झिम्बाब्वे मधल्या या दुसऱ्या क्रमांकाच्या, लाख वस्तीच्या शहरात मध्यरात्री देखील प्रवेश करण्यात भय ते कसले असणार असा साधा, सरळ विचार करीत मी निर्धास्तपणे गाडी चालवीत होतो पण आमची गाडी शहराच्या अगदी वेशीपर्यंत येऊन पोहोचलो तरी रस्त्यावर एखादं चिटपाखरूदेखील आढळेना! सगळीकडे ँक प्रकारचा 'सन्नाटा' पसरला होता. आम्ही गोंधळलो. चौकशी करायला तरी निदान कुणी दिसायला हवं ना ?

बरेच पुढे गेल्यावर काही अंतरावर ँक पब दिसला. पण तिथंदेखील कुणी माणसं नव्हती. नाही म्हणायला या 'पब' चा गोरा मालक तर होऊन, पेंगुळलेल्या अवस्थेत ँका कोपऱ्यात बसला होता. आम्हाला बघताच त्याचा चेहरा खुलला. त्याला वाटलं कुणी गिऱ्हाइक आलय. पण आम्हाला त्याच्याकडच्या मदिरेशी मतलब नव्हता. शशिकांत नाथू नावाच्या व्यक्तीशी आम्हाला तातडीने फोनवरून संपर्क साधायचा होता. झाम्बियातल्या जवाहर नाईचा हा मेव्हणा, 'शशिकांतकडे अवश्य जा, संकोच मानू नका' असा सल्ला नाई दाम्पत्याने दिला असल्याने मोठ्या आशेने मी नंबर फिरविला.

सुदैवाने शशिकांत घरीच होता. आमच्या आगमनाची सुतराम् कल्पना नसताना, नव्हे आम्ही कोण, काय काहीदेखील माहीत नसताना शशिकांत तडक आपली मोटार घेऊन अर्ध्या तासात आमच्या मदतीस धावून आला. बुलावायोत त्या रात्री संपूर्ण संचारबंदी लागू केलेली होती. जोशुआ नकोमो यांच्या झिम्बाब्वे आफ्रिकन युनियन उर्फ झापू आणि रॉबर्ट मुगाबे यांच्या नेतृत्वाखालील 'झिम्बाब्वे

आफ्रिकन नॅशनल युनियन उर्फ 'झानू' या दोन्ही कृष्णवर्णियांच्याच पक्षात उडणाऱ्या चकमकींनी वातावरण तंग झालेले होते. वास्तविक या दोन्ही पक्षांनी स्वातंत्र्यापूर्वी गोऱ्या लोकांवर गनिमी हल्ले चढवून दशहतवाद निर्माण केला होता, पण तेच पक्ष आता एकमेकांवर तुटून पडले होते. 'झानू'ने 'झापू'च्या नकोमोंना गृहमंत्री केले होते. तथापि नंतरच्या काळातल्या घटना बघता, या गृहमंत्र्यांना पदच्युत करण्याशिवाय मुगाबेंना गत्यंतरच नव्हते. साहजिकच चवताळलेले नकोमो आणि त्यांचे पुरस्कर्ते यांनी ही यादवी आरंभिलेली होती.

संचारबंदी असल्यामुळे पोलिसांची खास लेखी परवानगी घेऊनच शशिकांतनं आमच्यासाठी येण्याचं धाडस केलं होतं. शशिकांतच्या मोटारी पाठोपाठ माझी येझदी त्या स्मशानशांततेच भंग करीत बेडरपणे शशिकांतच्या घरी पोहोचली.

शशिकांतचा टुमदार बंगला इंग्लिश पध्दतीचा होता. अलीकडेच त्यानं तो एका गोऱ्या इसमाकडून विकत घेऊन आपला नवानवा संसार इथे थाटला होता. शशिकांत इंग्रजीचा अध्यापक होता. त्याचं बोलणं वागणं अगदी इंग्लिश माणसासारखंच होतं, मात्र तो इंग्लिश माणसारखा अबोल नव्हता एवढाच काय तो फरक !

शशिकांतची पत्नी स्वरूपसुंदर होती. तिचं माहेर दक्षिण आफ्रिकेत होतं. मोहक व्यक्तिमत्त्वाची ही भाभी स्वभावानं मनमोकळी होती. बुलवायो शहराची पहिली ओळख तिचं आम्हाला करून दिली.

बुलवायो शहर समुद्रसपाटीपासून चांगलं साडेचार हजार फूट उंचीवर होतं. तसं पाहिलं तर हा सगळा देशच मुळी हजार फूट उंचीवरच्या सपाट पठारावर वसला आहे. त्यामुळे इथलं हवामान अगदी युरोपसारखं थंड आल्हाददायक असतं. बुलवायो शहरात तर युरोपचाच भास होत होता. ऑस्ट्रियाच्या 'व्हिएन्ना'ची आठवण व्हावी असचं हे शहर होतं ! बुलवायोत माझी येझदी फिरू लागताच वार्ताहरांनी आम्हाला घेरलेच. एक गोरा छायाचित्रकार तर आमच्याबरोबर तडक घरीच आला अन चांगली तासभर मुलाखत घेतली त्यानं ! तेवीस जानेवारीच्या 'दि क्रॉनिकल्स' या सुविख्यात इंग्रजी दैनिकात मुखपृष्ठावरच आमचं भलंमोठ छायाचित्र झळकलं अन बुलवायोतल्या तमाम लोकांचं लक्ष आमच्याकडे वेधलं गेलं. आम्ही जाऊं तिथं गर्दी होऊ लागली.

रविवारी सुट्टी असल्याने बुलवायोपासून पन्नास-साठ किलोमीटर्सवरच्या

‘मटोपोस हिल्स’ बघण्यासाठी आम्ही नाथू दांपत्याबरोबर निघालो. वाटेत अपेक्षेप्रमाणे जंगल होतेच. रस्ता वळणावळणाचा असला तरी कमालीचा सुंदर होता. तासाभरात आम्ही ‘मटोपोस’च्या पायथ्याशी येऊन ठेपलो.

मटोपोस हिल्स म्हणजे प्रचंड पहाडच होता. या पहाडावरतीदेखील गोलाकार दगड तोल सांभाळून उभे होते. झिंबाम्बेमधला हा सर्वात उंच प्रदेश. मोलेतूझीकाटझे नावाच्या आफ्रिकन राजाला याठिकाणी सिंहासनावर बसलेल्या अवस्थेत पुरलं होतं. मृत्यूनंतरदेखील आपल्या राज्याचं अवलोकन करता यावं ही त्याची इच्छा होती. आपल्या पंडितजींची रक्षा अशाच उदात्त इच्छेच्या पूर्तीसाठी देशातल्या सगळ्या महत्वाच्या नद्यांमध्ये विसर्जित करण्यात आली होती. या गोष्टीचं मला साहजिकच स्मरण झालं. मटोपोस हिल्सवरची सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे सेसील ऱ्होडसची समाधी.

सेसील ऱ्होडस हा ऱ्होडेशियाचा खरा निर्माता ! इंग्लंडमध्ये जन्माला आलेला सेसील आपल्या वयाच्या अवघ्या सतराव्या वर्षी जहाजानं प्रवास करून १ सप्टेंबर १८७० रोजी ‘दर्बान’च्या किनाऱ्यावर उतरला. दक्षिण आफ्रिकेत अगोदरच आलेला त्याचा थोरला भाऊ त्याला घ्यायला वेळेवर येऊच शकला नाही. पण सेसील डगमगला नाही. इकडे तिकडे काम करून त्यानं तीन महिने ढकलले. अखेर डिसेंबरात योगायोगानं या भावांची भरतभेट झाली. किम्बर्लेच्या परिसरातल्या हिऱ्यांच्या शोधात ही साहसी जोडी निघाली. सेसीलला ऐश्वर्याचं जबरदस्त वेड होतं. त्यासाठी त्यानं प्रेटोरियाचा सगळा प्रदेश स्वतःहिंडून पाहिला, ड्रेकेनबर्ग पर्वताच्या निसर्गरम्य परिसरानं त्याला मोहित केलं. त्याच्या डोक्यात विलक्षण कल्पना थैमान घालू लागल्या- तो म्हणत असे. ‘For four months I walked between earth & sky and when I looked down I said, this earth should be English and when I looked up I said, the English should rule this earth!’

सेसीलनं आपल्या महत्वाकांक्षांना रगड परिश्रमांची जोड दिली. होमर - अॅरिस्टॉटल त्यानं पूर्वीच वाचले होते. रस्कीन गिबनदेखील त्यानं समजावून घेतले. मुद्दाम ऑक्सफर्डला जाऊन त्यानं ग्रंथांच्या सहवासात कित्येक महिने काढले आणि नवी दृष्टी प्राप्त केली. सेसील दक्षिण आफ्रिकेला परतला आणि शेतकऱ्यांची मर्जी संपादन करून मंत्रिमंडळावर निवडूनदेखील गेला. एव्हाना

सेसील ऱ्होडस म्हणजे हिन्यांच्या खाणीचा मालकच झाला होता. साहजिकच सत्ताग्रहण करणं त्याला कठीण गेलं नाही. १८८९ मध्ये इंग्लंडच्या राणीनं ब्रिटीश साऊथ आफ्रिकन कंपनीला रॉयल चार्टर प्रदान केला अन् सेसील या सान्या प्रदेशाचा एकमेव सत्ताधीश बनला. बेचुनालँडच्या सीमा ओलांडून त्यानं उत्तरेकडच्या मशोनलँडवर हल्ले चढवायला सुरुवात केली. मेटेबेले नावाच्या ठिकाणी लोबेंगुला नावाच्या आफ्रिकन राजाशी त्याचं घनघोर युध्द झालं. लोबेंगुला दाती तृण धरून शरण आला. इंग्लंडच्या तिप्पट मोठा असलेला हाच मशोनलँडचा प्रदेश पुढे 'ऱ्होडेशिया' या नावाने ओळखला जाऊ लागला. २६ मार्च, १९०२ रोजी सेसील ऱ्होडस निधन पावला. त्यानंतर अनेक राजकीय स्थित्यंतरे झाली. तथापि १८ एप्रिल १९८० रोजी झिंबाब्वे या नावानं जे स्वतंत्र राष्ट्र जन्माला आलं तोच पूर्वी ऱ्होडेशिया या नावे जगाला परिचित होतं. आणि या ऱ्होडेशियाचा निर्माता सेसील ऱ्होडस याच मटोपोस हिल्सवरती चिरनिद्रा घेत होता.

..बुलवायोतले सुखाचे दिवस संपवून आम्ही - 'के-के'कडे निघालो. केवळ सव्वादोनशे किलोमीटर्स अंतर कापून दुपारच्या सुमारास आम्ही 'के-के' गाठणार होतो, शशिकांतने मगनभाईना शशिकांतच्या नातेवाईकांना - आधीच फोन करून आमच्याबद्दल सांगून ठेवले होते. त्यामुळे मगनभाईच्या जेवणाचा आमच्यामुळे खोळंबा नको, असा विचार करून वाटेत लागलेल्या 'ग्वेलो' सारख्या औद्योगिक शहरांचे केवळ धावते दर्शन घेत मध्यान्हाच्या सुमारास आम्ही 'के-के' गाठले.

के-के गावात असलेल्या मातीतून सोने काढण्याचा कारखाना बघण्याचे भाग्य आम्हाला लाभले! झिंबाब्वेच्या मातीत सोने पिकते हे बघून आम्ही तोंडातच बोटे घातली. वसंत बापटांच्या महाराष्ट्रा विषयींच्या पंक्ती मला आठवल्या ते म्हणत -

'या मातीचे कण लोहाचे, तृणापात्यांना खड्गकळा, कृष्णेच्या पाण्यातुनि अजुनि, वाहतचे लाव्हा सगळा.' याच तालावर झिंबाब्वेचं वर्णन करायचं झालं तर असंही म्हणता येईल. "या मातीचे कण सोन्याचे, तृणापात्यांना पाचूकळा 'लिम्पोपो'च्या पाण्यामधुनि वाहतसे पैसा सगळा."

नैसर्गिक संपत्तीने समृध्द असलेल्या या राष्ट्राने कित्येक वर्षे इतर देशांशी,

विशेषतः इंग्लंडशी व्यापर उदीम थांबवून स्वयंपूर्णतेवर जोर मारला होता. त्यामुळे झिम्बाब्वे आज अनेक बाबतीच स्वतःच्या पायावर उभे आहे. आणि म्हणूनच ते इतर अनेक स्वतंत्र आफ्रिकन राष्ट्रांपेक्षा खूप वेगळे आहे.

सॅलीसबरी शहर तर याची जिवंत साक्ष होती. झिम्बाब्वेची ही राजधानी ज्याक्षणी मी पाहिली त्याच क्षणी माझं तिच्यावर प्रेम बसलं. आफ्रिकेतील अत्युत्तम नगरी म्हणून हिची गणना करता येईल. शहर इतकं सुंदर असू शकतं याचाच मला विस्मय वाटत होता. वास्तविक शहर म्हटलं की, शहारेच यावेत अशी परिस्थिती असताना सॅलीसबरीनं मात्र आपलं लावण्य टिकवून धरलं आहे! समुद्रसपाटीपासून तब्बल पाच हजार फूट उंचावर असूनदेखील या शहरात चढउतार अजिबात नव्हते. आकाशाचं चुंबन घेणाऱ्या इमारती नव्हत्या, विजेच्या वेगानं वाहनं धावत नव्हती. की गर्दीचा गलका कुठं ऐकू येत नव्हता.

मगनभाईचा भाचा चंद्रकांतभाई सॅलीसबरीत असल्यानं कुठं मुक्काम ठोकावा याची चिंता आम्हाला नव्हती.

आफ्रिकेच्या प्रवासात हीच मोठी मौज होती! गुजराती लोकांची अशी नात्यागोत्यांची अतूट आणि लांबलचक साखळी म्हणजे आमच्या दृष्टीनं तरी फारच मोठा आधार ठरला होता.

सॅलीसबरीतला हिंदू समाज चांगला संघटित असून त्यात कन्याकुमारीच्या शीलास्मारकाप्रमाणेच ओम'ची स्थापना केली आहे. आशियाई विद्यार्थ्यांसाठी एक सायं-शाळा चालविली जाते आणि भारतीय इतिहास, पुराण विद्यार्थ्यांना शिकविले जाते.

ही शाळा बघून आम्ही घरी परतलो तेंव्हा एक वयोवृद्ध पण तेजस्वी व्यक्तिमत्वाचे लालबुंद गृहस्थ आमची वाट पहात बसलेले होते. हॅरॉल्ड विल्यम्स हे त्यांचे नाव. न्होडेशियाच्या लायन्स क्लबचे ते माजी गव्हर्नर. सॅलीसबरीमधल्या सगळ्या लायन्स क्लबचे आमंत्रण घेऊनच ते आले होते. त्यांना एकत्रितपणे आमचा गौरव करायचा होता. इथले लायन्स क्लब आतापर्यंत निव्वळ गोऱ्या लोकांचीच मक्तेदारी होती. आशियाई लोकांना या क्लबजनी चार हात दूरच ठेवले होते, त्यामुळे एक प्रकारे आमचा सन्मान म्हणजे विशेष घटनाच ठरणार होती. आम्ही आमंत्रण स्वीकारले.

विस्टन चर्चिलसारखे हुबेहुब दिसणारे हॅरॉल्ड विल्यम ठरल्यावेळी आम्हाला न्यायला पुनश्च घरी आले. लायन मॅकडोनेल, लायन जॅक वॉर्ड वगैरे अन्य इंग्रज गृहस्थ त्यांच्याबरोबर होते. हॅरॉल्ड विल्यम बोलण्यात मोठे मिशिकल होते. मी त्यांना म्हटलं, 'आपण इंग्लंडच्या माजी पंतप्रधानासारखे दिसता! चर्चिल सारखे!' त्यावर ते हसून म्हणाले, "खरं आहे! अहो माझे नाव देखील इंग्लंडच्या आणखी एका माजी पंतप्रधानासारखंच आहे. मी इंग्लंडमध्ये असतो तर खूपच गंमती घडल्या असत्या!"

सभास्थानी पोहोचताच विद्यमान डिस्ट्रीक्ट गव्हर्नर लायन नॉर्मन डायर यांनी आपुलकीने आमची पाठ थोपटून आमची सर्वांशी ओळख करून दिली. सुमारे शंभर-सव्वाशे इंग्रज स्त्रीपुरुषांच्या त्या मेळाव्यात मी आणि रवीन्द्र शर्मा असे दोघेच वेगळ्या वर्णाचे होते. अन् सर्वांच्या कौतुकाचा विषय ठरलो होतो, अखेर सभेत झालेल्या सत्काराला उत्तर देण्यासाठी मी उभा राहिलो. विवेकानंदांचे स्मरण केले. अन् गरजलो, "ब्रदर्स अँड सिस्टर्स ऑफ दि अदर साईड ऑफ इण्डियन ओशन!" - बस्स! एवढे म्हणताच टाळ्यांचा कडकडाट झाला. पहिल्याच चेंडूवर टोला हाणता आला म्हणजे नंतर खेळणे सोपे जाते, तसेच माझे झाले. चौकार अन् षट्कार मी ठोकतच गेलो. सारे गौरे स्त्रीपुरुष भलतेच प्रभावित झाले. पहाडी आवाजातले मैदानी भाषण लायन्स क्लबच्या व्यासपीठावरून निर्भयपणे ठोकून मी त्यांना मंत्रमुग्धच करून टाकले होते जणू!

सॅलीसबरीतील ती सभा, ते लोक, मी कधीच विसरू शकणार नाही. २६ जानेवारी १९८१ च्या भारतीय प्रजासत्ताक-दिनाच्या वर्धापनदिनी भारतीयांची जणू मी शानच राखली होती. "प्रवीण हॅज इंप्रेसिड अस् ऑल, नॉट ओनली अँज ए फाईन लायन बट ऑलसो अँज ए ग्रेट अँम्बेसेडर ऑफ हिज वंडरफुल कंट्री," लायन जॅक वॉर्डचे हे अखेरचे वाक्य ऐकल्यानंतर मला माझ्या भारतीयत्वाचा अधिकच अभिमान वाटू लागला.

आनंदाचा असा उत्कट बिंदू गाठल्यानंतर नागर-दांपत्याचा भावपूर्ण निरोप घेऊन आम्ही पुनश्च येझदीवर आरुढ झालो आणि सेसील न्होडसच्या या न्होडेशियाला-रॉबर्ट मुगाबेंच्या या स्वतंत्र झिम्बाब्वेला-अभिवादन करित पूर्वेकडे असलेल्या मोझांबिकच्या दिशेने निघालो.

✱

मजेशीर मालावी

४ फेब्रुवारी १९८१. मोझाम्बिकमधल्या 'टेटे' गावांतून पुढे जात जात आम्ही अखेर 'म्बान्झा' ही अगदी डोंगरमाथ्यावर असलेली 'मालावी' देशाची सरहद्द एकदाची गाठली ! आडरानातल्या या आडवाटेने मोटर सायकलवरून कोण बुवा आले आहेत, असा प्रश्नार्थक चेहरा करीत झाडून सारे अधिकारी आमच्या भोवती जमले. स्टीकर्सनी सजलेली माझी गाडी पाहताच एकानं मालावीचा रंगीबेरंगी स्टीकर त्वरेने आणला अन् चिकटवून देखील टाकला. पासपोर्टस्वरच्या इतर देशांच्या शिक्क्यांच्या जोडीला 'म्बान्झा' सरहद्दीच्या मालावीचा शिक्का येऊन बसला आणि आम्ही लगबगीनं पुढे निघायच्या तयारीला लागतो. तोच तिथल्या पोलिसानं हटकलं.

“महाशय, निघालात कुठं इतक्यात ? तुमचे केस तर चांगलेच वाढलेले दिसताहेत की !”

“असतील, असतील पण तुम्हाला कशाला त्याची उठाठेव ? तीन महिने सतत प्रवास करतोय आम्ही समजलात ! अन् केसच ते, वाढणारच नाही का ? आम्हाला नाही त्यांची पर्वा !” कानावर रुबावात हात फिरवीत मी उत्तरलो !

“पर्वा आम्हाला आहे, आमच्या सरकारला आहे ! अशा वाढलेल्या केसांनी आमच्या देशांत प्रवेश करता येणार नाही तुम्हाला समजलात ?” अन् पोलिसाचं वाक्य पूर्ण होते न होते तोच आमच्यावर केशकर्तनाचा प्रयोग सुरूदेखील झाला होता. 'अजब तुझे सरकार' म्हणत आम्ही त्या आफ्रीकन न्हाव्यापुढे चक्क नतमस्तकच झालो होतो म्हणानात !

मालावीचे कायदे असे गमतीदार. आपल्या देशाची संस्कृती, चालीरीती जतन व्हाव्यात म्हणून इथं पुरुषांना बेलबॉटम घालण्यावर आणि केस वाढविण्यावर बंदी आहे तर स्त्रियांनी आपले शरीर जास्तीत जास्त झाकले पाहिजे, बिनबाह्यांचे ब्लाऊज किंवा मिनिस्कर्टस् सारखे उत्तान पोषाख घालता कामा नये असा दंडक आहे. आपल्याकडे काही वर्षांपूर्वी कुठल्यातरी महाविद्यालयानं विद्यार्थिनींवर असलं बंधन घातलं होतं खरं, पण त्याचा पार बोजवारा उडाला होता याचंही स्मरण मला यावेळी झाल्याखेरीज राहिलं नाही ! असो.

सरहद्दीवरची ही सक्तीची पण मोफत हजामत आटोपताच आम्ही आगेकूच केले.

ब्लान्टायर शहर आता पाच-सहा तासांच्या अंतरावर होते पण तिथपर्यंतचा सगळा मार्ग डोंगराळ असणार हे स्पष्ट होते. संध्याकाळपर्यंत एवढं अंतर कापणं शक्यच नव्हतं. सूर्यास्ताची चिन्हं तर आतापासूनच दिसू लागली होती. त्यातून माझ्या गाडीच्या दिव्याची काच फुटली असल्यानं मोठीच पंचाइट होती, त्यामुळं चहूबाजूंनी जसजसा अंधार दाटू लागला तसतसे आम्ही अधिकाधिक अस्वस्थ होऊ लागलो.

अचानक मला एका झुडुपाआड हालचाल जाणवली. एक मालावी आफ्रिकन कुटुंब शेकोटी पेटविण्याच्या प्रयत्नात होतं. कंदमुळावर जगणारी रानटी जमात दिसायला भीषण असली तरी वृत्तीनं दिलदार असते हा अनुभव होता; त्यामुळं याच लोकांच्या सोबतीनं रात्र काढलेली बरी या विचारानं मी गाडी थांबविली.

‘नमस्कार मंडळी ! रामराम ’ हसतहसत हात उंचावीत मी मराठीतच गरजलो. रामाचे नाव घेतल्याने असेल कदाचित पण त्या मारुतीसदृश वनमाणसांनी प्रतिसाद मात्र दिला खरा ! गाडीतलं पेट्रोल काढून आम्ही त्यांची शेकोटी पटापट पेटवून दिली अन् ‘टेटे’ गाव सोडताना तिथल्या मंडळींनी मोठ्या आग्रहानं आमच्याबरोबर दिलेला खमंग चिवडा या जनताजनार्दनास वाटून मोकळे झालो !

मालावीमध्ये मशहूर असलेल्या चेवा, टोगा, तुम्बुका, न्गोण्डे यांसारख्या कुठल्यातरी जमातीची ही माणसं होती. मक्याची कणसं भाजून त्यांनी आम्हाला मोठ्या प्रेमानं देऊ केली. आम्ही दमलो भागलो असणार हे नेमके जाणून चार काठ्यांच्या सहाय्याने त्यांनी तात्पुरता निवारा तयार केला अन् त्याखाली

छानपैकी सुकं गवत पसरून आमचा बिछानाही सजविला. गवताच्या त्या सुखशय्येवर अंग टाकताच आमचा डोळा केव्हा लागला ते कळलंच नाही.

झुंजुमुंजु होण्यापूर्वीच मला जाग आली. तेव्हा पावसाची रिपरिप चालू होती, आमचं शरीर मोठमोठ्या पानांनी आच्छादलेलं होतं अन् ते गरीब, मायाळू आफ्रिकन दाम्पत्य आपल्या बछड्यांना पोटाशी कवटाळून, एकमेकांच्या उबेंत जवळच्याच एका झाडाखाली, बसल्या अवस्थेतच निद्रादेवीच्या साम्राज्यात जाऊन पोहोचले होते...

सूर्य जरा वर येताच आम्ही पुढे निघालो अन् मजल दरमजल करीत तब्बल तीन तासांनी डोंगरमाथा पार करून उतरणीला लागलो. मध्यान्हापूर्वीच आम्ही चिलेका विमानतळ मागे टाकला अन् त्यानंतर मात्र वेगाने ब्लान्टायर गाठले.

सुमारे शंभर वर्षापूर्वी डॉ. डेव्हीड लिविंगस्टोन या प्रख्यात धर्मोपदेशकाने असलेले हे गांव. स्कॉटलंडमधल्या त्याच्या जन्मग्रामावरूनच त्यानं हे नांव दिलं असावं, ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करण्यासाठी त्यानं उभारलेली मिशनस आजही इथं अस्तित्वात आहेत. गाव अतिशय सुन्दर, स्वच्छ आणि कल्पकतेनं परिपूर्ण आहे, हे प्रथमदर्शनीच आमच्या लक्षात आलं.

नेहमीच्या सरावानुसार मंदिराच्या दिशेनं मी गाडी वळविली. मंदिर - मस्जिद - चर्च - गुरुद्वारा ही ठिकाणं आमच्यासारख्या घुमक्कडधर्मीयांना खात्रीची आणि निर्धोक असतात - ही खूणगाठ मी बांधलीच होती.

अपेक्षेपलिकडे आमची बडदास्त इथल्या कृष्णमंदिरात ठेवण्यात आली. आमची सजलेली भारतीय मोटरसायकल दृष्टीस पडताच दर्शनासाठी आलेल्या भाविकांनी आमच्या आगमनाची वार्ता साऱ्या गावात हां हा म्हणता पसरवून टाकली.

... मंदिराच्या व्यवस्थापकांनी काळजीपूर्वक जतन केलेली अभिप्रायांची भलीमोठी चोपडी मी चाळू लागलो. यापूर्वी या मंदिरात राहून गेलेल्या महत्वाच्या व्यक्तींच्या नोंदी त्यात होत्या. पाच वर्षापूर्वीच्या एका पानावर माझी नजर स्थिरावली. कुमारचंच हस्ताक्षर होतं ते ! माझ्या नजरेसमोर माझ्या या परममित्राची मूर्ती तत्क्षणी उभी राहिली अन् कल्पनेनंच मी त्याला कडकडून मिठी मारली.

हा कुमार आशर मोठा जिद्दीचा ! 'स्टेट ऑफ कच्छ' या अलिकडेच

मोडीत निघालेल्या मालवाहू जहाजावर आपली 'येझदी' घेऊन कुमारनं मुंबई सोडली अन् जहाज जाईल तसा तो दोन-अडीच महिने भरकटत राहिला. पण त्यामुळं त्याला झांजिबार, सिशेल्स, मादागास्कर, रियुनियन यासारखी छोटी छोटी बेटं मनसोक्तपणे बघता आली. जहाज आफ्रिका खंडाच्या किनाऱ्याला लागताच त्यानंही या ब्लान्टायरपर्यंत मजल मारली होती! कुमारला झरझर एक पत्र लिहून मी पूर्ण केलं तेव्हा कुठे मला समाधान वाटलं!

एव्हाना मंदिराजवळ मोटर्सची अक्षरशः रांगच लागली होती. अनेक गुजराथी स्त्रीपुरुषांनी आमची विचारपूस करण्यासाठी एकच गर्दी केली होती. तेवढ्यात एका डौलदार, शुभ्र मर्सिडीझमधून प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाची, पन्नास-पंचावन्न वयाची, रुबाबदार असामी समोर आली.

डॉक्टर आंबेकर नावाचे हे चक्क मराठी गृहस्थ होते. मुंबईत एकेकाळी ख्यातनाम असलेल्या कामगार नेत्यांचे हे बंधू. तीस वर्षापूर्वी आपल्या तरुण वयात इथं आले अन् मालावीचेच झाले. त्यांच्या रूपानं जणू देवच भेटला आम्हाला!

डॉक्टर मजकूरांनी त्यांच्या घरच्या कृष्णवर्णीय आफ्रिकन नोकराला चक्क मराठी बोलायला शिकविलेले बघून तर आम्ही अक्षरशः कोसळलोच! मराठी बोलणारा हा एकमेव आफ्रिकन असावा असं म्हटलं तर ते चूक ठरू नये.

डॉक्टरांच्या मर्सिडीसमधून मालावीच्या निसर्गपरिसरात आम्ही भरपूर हिंडलो. माउंट मुलान्जेच्या उतारावरचे हिरवेगार चहाचे मळे पाहिले. कासुंगुसारख्या भागातली तंबाखूची आणि झोम्बाच्या पठारावरची मक्याची प्रचंड लागवड पाहून तर आम्ही थक्कच झालो. एकंदरीत या देशानं शेतीच्या उत्पादनावर चांगलाच जोर मारलेला दिसत होता. इथल्या सर्वसामान्य जनतेचं मुख्यान्न मका. मक्याची लागवड सर्वत्रच दिसून येते. राष्ट्राध्यक्ष स्वतः जातीनं पाहणी करण्यासाठी शेतातून फिरत असतात आणि आवश्यक वाटेल त्याप्रमाणं सरकारी मदत पुरवीत असतात.

ब्लान्टायर जवळच्याच 'लिम्बे' गावात पाटणकर नावाच्या एका शिक्षक दाम्पत्याचा पाहुणचार आम्हाला मिळाला तर 'लिलांग्वे' मध्ये लेले नावाचे सद्गृहस्थ आम्हाला भेटले. एका मोठ्या हार्डवेअर स्टोअर्सचे ते व्यवस्थापक होते. आफ्रिका खंडात भेटलेले हे चवथे लेले! एकंदरीत 'लेले' सर्वत्रच

पसरलेले दिसतात म्हणायचे !! असो. मालावीतल्या सर्वच्या सर्व म्हणजे इन मीन तीन मराठी माणसांना आम्ही भेटलो होतो.

आश्चर्याची गोष्ट अशी की, इथल्या गुजराथी व्यापारी समाजात एक मराठी माणूस नाव कमावून गेला आहे. 'धारप' हे त्या मराठी माणसाचे नाव. धारप पुण्याचे. अलका टॉकीजच्या मालकी मंडळीपैकी एक अनेक वर्षापूर्वी समुद्रोल्लंघन करून धारप इथं आले अन् व्यापार उदीमात त्यांनी आघाडी मारली. जनसेवा करण्यात धारप तत्पर त्यामुळे सामान्य जनतेत ते अतिशय प्रिय ठरले. मालावीच्या राजधानीत लिलांग्वेमध्ये एका रस्त्याला त्यांचं नाव देऊन तर इथल्या सरकारनं त्यांचा मरणोत्तर गौरव केला आहे. गांधी-नेहरूंच्या नावाचे रस्ते अनेक देशात आढळतात. पण एका कर्तृत्ववान मराठी माणसाचे नाव परदेशातल्या राजधानीच्या शहरी एका रस्त्याला दिल्याचे हे आफ्रिकेतील उदाहरण विरळेच म्हणायला हवे !

ब्लान्टायरच्या वास्तव्यातच गाडीची थोडी फार डागडुजी करावी असा आमचा विचार होता पण त्यासाठी जरादेखील डोकं खाजवावं लागलं नाही आम्हाला ! ममतोरा नावाचे सद्गृहस्थ आम्हाला भेटायला मंदिरात आले आणि आमचा प्रश्न चुटकीसरशी सुटला. 'ऑलीम्पिया मोटर्स' नावाचे अद्ययावत् गॅरेजच होते त्यांच्या मालकीचे ! आमच्या गाडीला छानसा रंग द्यावा असा त्यांनी आग्रह धरला पण गाडी जशीच्या तशीच मायभूमीला न्यायची हा आमचा निश्चय होता. अखेर कुस्ती मारून आलेला पैलवान मातीनं मळलेल्या देहयष्टीतच शोभून दिसतो नाही का ?

ममतोरांच्या घराचा प्रेमाचा पाहुणचार मात्र आम्ही आनंदानं स्वीकारला. ब्लान्टायरच्या 'डेली टाइम्स'ने आमच्या सफरीचे वृत्त छायाचित्रासह प्रसिद्ध करताच महापौरांसमवेत चहापानाचा योगही आम्हाला प्राप्त झाला.

ब्लान्टायरमधले असे सुखद दिवस संपवून आम्ही आता झोम्बाच्या पठारावरून लिलांग्वेच्या दिशेनं निघालो होतो. सर्वत्र दाट धुकं पसरलं होतं. हिरव्यागार वनश्रीनं धरित्री नटली-सजली होती. वातावरण कसं टवटवीत, प्रसन्न अन् आल्हाददायक वाटत होतं. निसर्गाशी गुंजन करीत आम्ही चाललो होतो.

हा सारा परिसर म्हणजे पूर्वीचं 'न्यासालँड.' गिरीशिखरावर वसलेलं 'झोम्बा' हीच याची त्यावेळची राजधानी. वखारवाल्या इंग्रजांनी तब्बल त्र्याहत्तर वर्षे

या न्यासालँडवर अंमल गाजविला पण अखेर काळाची पावले ओळखून त्यांनी इथल्या भूमिपुत्रांच्या हाती सत्ता सुपूर्द केली आणि आपला बाडबिस्तरा आवरला. ६ जुलै १९६१ रोजी हेच न्यासालँड 'मालावी' नाव धारण करून जगाच्या नकाशावर नव्याने आले.

मालावीचे अध्यक्ष डॉ. हेस्टींग्ज कुमुझू बांडा —

विनोदी आणि विक्षिप्त पण निग्रही आणि कर्तृत्ववान

नवाझी हेस्टींग्ज कुमुझू बांडा हे या देशाचे तहहयात अध्यक्ष! त्यांना 'प्रेसिडेंट' या शब्दानेच संबोधले जाते. विशेष म्हणजे हे संबोधन दुसऱ्या कुठल्याही व्यक्तीसाठी वापरता येत नाही. संस्थांच्या अध्यक्षांना 'चेअरमन' म्हणायचं, कारण या देशात 'प्रेसिडेंट' फक्त एकच - डॉ. कुमुझू बांडा! प्रेसिडेंट शब्दाची केवढी कदर या लोकांना! नाहीतर आम्ही.... हॉटेलला देखील 'प्रेसिडेंट' नाव द्यायला मागेपुढे पाहत नाही !!

डॉक्टर बांडा एक वल्लीच आहेत. नखशिखांत इंग्रजी पोशाख केलेल्या डॉ. बांडांचे अर्धे आयुष्य इंग्लंडमध्येच व्यतीत झालेला! 'चिचेळा' ही मालावीची राष्ट्रभाषा देखील या राष्ट्रप्रमुखाला धडपणे येत नाही. आपली भाषणे ते इंग्रजीतच करतात. पण असं असलं तरी मालावीची संस्कृती, चालीरीती, पेहराव, नाचगाणी याचं जतन झालं पाहिजे यावर त्यांचा कटाक्ष आहे. अशा

या महोदयांना अगदी जवळून पाहण्याचा योग मला लिलांग्वेमध्ये आला.

बांडा येणार म्हणून त्यादिवशी सारं शहर नटलं-सजलं होतं. जिकडे बघावं तिकडे निव्वळ स्त्री साम्राज्यच पसरलं होतं. डॉ. बांडांची मोठमोठी रंगीत चित्रे चितारलेली मालावी पद्धतीची पायघोळ 'चिरंजू' अंगाभोवती गुंडाळून हजारो स्त्रिया लगबगीनं मैदानाकडे चालल्या होत्या. आजच्या या प्रसंगी कोणतीही मालावी स्त्री घरात राहणे म्हणजे अध्यक्षांचा अवमान केल्यासारखेच होते. त्यामुळे मोलकरीणींना देखील आज हक्काची सुट्टी होती. बांडांच्या सन्मानार्थ आज दिवसभर फक्त नाचायचं एवढाच स्त्रीवर्गाचा आजचा कार्यक्रम! गोकुळातल्या श्रीकृष्णालाही डॉ. बांडांची असूया वाटावी असाच तो प्रसंग!

वाजतगाजत अन् नाचत नाचतच डॉ. बांडांचं आगमन झालं. सर्व थरातल्या, सर्व वयाच्या, गरीब, श्रीमंत, सगळ्या सगळ्या बायका फेर धरून नाचू लागल्या. जीपमधून उतरताच बांडाही या घोळक्यात घुसले आणि हातातला घोसदार गोंडा उंच हलवीत त्यांच्याबरोबर नाचू लागले. मोठा गंमतीदार प्रसंग होता तो! बांडा नाचत होते तोवर सारी जनता निःस्तब्धपणे उभी होती. हो, बांडा, उभे असताना इतरांनी बसायचे कसे? अखेर बांडा व्यासपीठाकडे परतले आणि स्थानापन्न झाले. सुटकेचा निश्वास टाकीत आम्हीही जरा कुठे टेकतो न टेकतो तोच बांडा महाशयांना बायकामध्ये नाचण्याचा झटका पुन्हा एकदा आला. बांडा उठले तशी जनताही उठली. बांडा कितीतरी वेळ नाचतच होते अन् आम्ही मात्र उन्हात तिष्ठत उभे राहून ते सारे पाहत होतो. बांडा व्यासपीठावर येऊन बसायचे, पुन्हा उठायचे, नाचायचें. हा प्रकार चांगला दोन तास चालला होता. जनता आपली उठावशा काढीतच होती आणि आमची मात्र हसून हसून मुरकुंडी वळत होती.

अखेर बांडांनी अस्खलित इंग्रजीत भाषणास सुरवात केली. वार्धक्याकडे झुकलेल्या या वामनमूर्ती नेत्याच्या भाषणातून त्याचा प्रखर देशाभिमान, प्रागतिक विचारसरणी, स्वावलंबनाची तळमळ आणि मालावी जनतेविषयी अतीव आपुलकी स्पष्ट जाणवत होती. हजरजबाबीपणा आणि कमालीची विनोदवृत्ती यामुळे हंशा आणि टाळ्यांची तर खैरात होत होती. त्यांच्या प्रत्येक वाक्याचा तत्क्षणी अनुवाद केला जात होता. हातात कागदाचा कपटाही न धरता, उत्स्फूर्तपणे भाषण करून जनतेशी पूर्णपणे सुसंवाद साधणारा हा राष्ट्रप्रमुख

विक्षिप्त वाटला तरीदेखील मला आवडला. डॉ. बांडांच्या झपाटेबंद कार्यक्रमांमुळेच या देशाने सोळा-सतरा वर्षांच्या अल्पकाळात स्वावलंबनाच्या दिशेनं एवढी नेत्रदीपक वाटचाल केली आहे हे कुणालाही नाकबूल करता येणार नाही !

पर्यटनाच्या दृष्टीनं तर मालावीसारखा देश नाही. निसर्गदत्त सौंदर्यानि नटलेला न्यासालेक आज 'लेक मालावी' या नावे ओळखला जातो. या प्रचंड जलाशयाच्या किनाऱ्यावर वसलेली सलीमा, न्खोटा कोटा, मंकी बे लिविंगस्टोनिया यासारखी रम्य ठिकाणं म्हणजे पर्यटकांना पर्वणीच वाटावी. आफ्रिका खंडातल्या 'लेक व्हिक्टोरिया', 'लेक टांगानिका' यांच्या खालोखाल तिसऱ्या क्रमांकाचा हा जलाशय. रूकुरु, रूमफी, लिफीसी वगैरे चौदा नद्यांचे प्रवाह या जलाशयाला येऊन मिळतात. त्यापैकी शायर नदीचा जलौघ त्यामानानं मोठा. त्यामुळंच हा जलाशय चांगला तेवीस हजार चौरस किलोमीटर्स क्षेत्रफळाचा झाला आहे. मालावीच्या प्राचीन संस्कृतीचा उद्गम आणि विकास याच जलाशयाच्या काठावर झाला. सुरवातीला पोर्तुगीज इथं आले. पाठोपाठ अरबांनी इथं पाय रोवून गुलामांचा व्यापार सुरू केला. वर्षानुवर्षे चाललेली ही गुलामांच्या व्यापाराची पद्धत ख्रिश्चन मिशनरी डॉ. डेव्हिड लिविंगस्टोन यानं बंद पाडली, त्यामुळं मालावीच्या जनतेचा त्याच्यावर विलक्षण लोभ जडला. अरबांच्या अमदानीतला इस्लाम धर्माचा पगडा कमी होत, इथला समाज ख्रिश्चन धर्माकडे खेचला गेला तो यामुळेच !

मालावी देश इतर सगळ्याच आफ्रिकन देशांप्रमाणे वन्य पशूंबाबत अति समृद्ध. उत्तरेस असलेली 'नैका', मध्यभागातली 'कासूंगू' अन् दक्षिणेकडची 'लेंगवे' किंवा लिवोन्डे' ही राष्ट्रीय उद्यानं नॅशनल पार्क - खास उल्लेखनीय म्हणता येतील. आपला प्रचंड देह पाण्याखाली लपवून अन् नाकपुड्या तेवढ्या पृष्ठभागावर ठेवून तासन् तास जलक्रीडा करणारे पाणघोडे शायर नदीत सहजासहजी दृष्टीस पडतात तर तृणभक्षण करीत फिरणारे चट्ट्यापट्ट्यांचे झेब्रे रूकुरु नदीच्या काठावर आढळतात. आफ्रिकेतल्या प्रवासात या वृक्षवल्ली अन् वनचरांशी आमची चांगलीच सोयरीक जमली होती. हे सांगायला नकोच !

'लिलांग्वे' शहरातही आम्हाला नेहमीप्रमाणेच आपुलकी आणि जिव्हाळा मिळाला. भारताचे उच्चायुक्त - हायकमिशनर - पी. एस. सहाय नावाचे शीख

गृहस्थ होते. त्यांच्यासमवेत त्यांच्याच घरी आम्हा दोघांना भोजनाचा लाभ मिळाला. राजदूताच्या पदावर असलेल्या या उमद्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सदगृहस्थांनी आणि त्याच्या सुस्वरूप - सुविद्य पत्नीने आम्हाला अगदी आपुलकीने आग्रह करून जेऊ-खाऊ घातले. अशी माणसे अभावानंच आढळतात म्हणून हा खास उल्लेख !

अशा या आठवणींचा सौरभ मनाच्या सांदीकोपऱ्यात साठवत आमची ही मुशाफिरी चालली होती.

गूढरम्य नागालॅण्ड

३ सप्टेंबर १९८३. मणिपूरमधल्या इम्फाळ शहरातून मी स्टेट ट्रान्स्पोर्टच्या बसने नागालॅण्डकडे प्रस्थान ठेवले.

नागालॅण्ड ! नांवच कसं गूढरम्य आणि कुतुहूल चाळवणारं आहे. याचा उच्चार करताच एखाद्याला प्रत्यक्ष नागलोकाची आठवण झाली तरी आश्चर्य वाटायला नको !

भारतीय संघराज्यात समाविष्ट असूनही, फिरंग्यांची छाप आपल्या नांवातदेखील स्पष्ट करणारं, इंग्रजी नांवाचं हे एकमेव राज्य !

भारतीय नागरिकांनादेखील या राज्यात परवानगीशिवाय प्रवेश करता येत नाही. स्वतंत्र संस्कृतीच्या नावाखाली भारतापासून वेगळे होण्यासाठी इथली काही बंडखोर मंडळी सशस्त्र हालचाली करून दहशतवाद निर्माण करीत असल्याने त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी भारतीय सेनादल फार मोठ्या संख्येनं या राज्यास पसरलं आहे.

आसामच्या पूर्वेला अन् मणिपूरच्या उत्तरेकडे असलेल्या या नागालॅण्डच्या सगळ्या पश्चिम सीमा ब्रह्मदेशाला भिडलेल्या आहेत. अवघ्या साडेसोळा हजार चौरस किलोमीटर्सचं क्षेत्रफळ असलेलं हे इवलंसं राज्य ! याची लोकसंख्या तर फक्त साडेसात लाख म्हणजे आपल्याकडच्या एखाद्या महानगरपालिके इतकीच म्हणायची ! कोहीमा, मोकाकचुंग, त्वेनसंग, वोरवा, झुन्हेबोतो, फेक आणि मॉन अशा सात जिल्ह्यांत याची विभागणी झाली आहे. कोहीमा हे निसर्गरम्य ठिकाण या राज्याची राजधानी आहे. पर्वतराजींनी व्याप्त असलेल्या या राज्यात सरासरी शंभर इंच पाऊस पडतो. मे महिन्यापासून पर्जन्यवृष्टीस

सुरुवात होते ती अगदी सप्टेंबर अखेरीपर्यंत सतत चालू राहते. सप्टेंबर महिन्यातच या नागालँडची मुशाफिरी करण्याचा योग मला प्राप्त झाला.

सर्वसामान्यपणे कलकत्ता-गोहत्तीमार्गे तिनसुखियाकडे जाणाऱ्या लोहमार्गावरच्या दिमापूर' गांवातून नागालँडमध्ये प्रवेश करता येतो. कलकत्ता-दिमापूर अंतर रेल्वेनं चांगलं बाराशे पन्नास किलोमीटर्स आहे. दिमापूरपर्यंत विमानानेही जाता येते. राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ३९ दिमापूरमधून पुढे कोहीमामार्गे मणिपूरच्या इम्पाल या राजधानीपर्यंत, नव्हे अगदी ब्रह्मदेशाच्या सीमेपर्यंत जाऊन भिडतो. राष्ट्रीय महामार्गाने कलकत्ता-दिमापूर अंतर रेल्वेपेक्षा तब्बल चारशे किलोमीटर्स अधिक भरते; तथापि मणिपूररोड या नांवे प्रसिद्ध असलेल्या पण थोड्याफार त्रासाच्या राजमार्गाने गेल्यास ते कमी-अधिक फरकानं रेल्वेइतकेच भरते.

दिमापूर गांव नागालँडमध्येच असलं तरी अगदीच सपाटीवर आहे. आसामच्या सीमा या ठिकाणी नागालँडला केवळ स्पर्शून जातात. दिमापूरमध्ये जाण्यासाठी परवान्याची गरज नसली तरी नागालँडच्या अंतर्भागात जाण्यासाठी मात्र दिमापूरमध्येच अतिरिक्त उपआयुक्तांकडून परवाना मिळवावा लागतो. या परवानापद्धतीमुळे या राज्यात प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येकाची तपशीलवार आणि अधिकृत माहिती सरकार काळजीपूर्वक गोळा करून ठेवते. परवाना मिळालाच तर तोदेखील अगदी मर्यादित कालावधीसाठीच असतो. कुणीही उठून या राज्यात यावं, मन मानेल तसं राहावं, कामधंदा सुरू करावा, अन् कायमचं स्थायिक व्हावं, हे या राज्याच्या जनतेला मुळीच मान्य नाही. तसलं आत्मघातकी औदार्य फक्त तुम्हा-आम्हा मराठी माणसांनीच दाखवायचं असतं ! असो.

दिमापूरहून कोहीमाकडे जाणारा रस्ता पूर्णपणे चढणीचाच आहे.

सत्तर-पंचाहत्तर किलोमीटर्सचं हे अंतर कापण्यासाठी राज्यपरिवहनाच्या बसला चांगले तीन-साडेतीन तास लागतात. खाजगी टॅक्सीज्चीही सोय आहेच. चुमुकदीमा गांवाजवळ सामानसुमान आणि परवान्यांची कडक तपासणी होते. लष्कराचे जवानच बहुधा हे काम करीत असतात. मेरसीफेमा, पीफेमा, जात्सोमा, खोनोमा अशी सगळी 'मां'कारांती गांवे मागे टाकीत खडखडणारी बस येऊन ठेपते ती डोंगरमाथ्यावरल्या 'कोहीमा' नगरींत !

'कोहीमा' मला तर प्रथमदर्शनीच आवडलं. दार्जिलिंगप्रमाणं इथून काही

हिमालयाची शिखरं दिसत नव्हती की सिमल्याप्रमाणं हिमवृष्टीची मौज इथं नव्हती. उटकमंडसारखी नौकाविहाराची सोय इथं नव्हती की महाबळेश्वरसारखी मधुचंद्राची धूम गर्दी इथं नव्हती, पण त्यामुळंच कदाचित कोहीमा कसं वेगळं पण टवटवीत, डंवरलेलं, प्रसन्न वाटत होतं- एखाद्या अनाघात फुलासारखं !

कोहीमाच्या मैदानावर पारंपरिक नागानृत्य

तीन हजार फूट उंचीवरच्या या गावाची मांडणी सरळ अशी नाहीच. काही वस्ती दोन-पांचशे फूट उंचावरती तर कांही हजार-बाराशे फूट खोल दरीत ! म्हणजे या गावात फेरफटका मारण्यासाठी देखील गिरीविहाराची सवय असायला हवी ! या सगळ्या चढउतारांमुळे अडीच लाख लोकवस्ती असूनही हे गांव तसं गर्दीचं अजिबात वाटत नाही. नाही म्हणायला, बसस्थानकाच्या अवतीभवती अन् सुपरबाजारच्या रस्त्यावर नागा नागरिकांची वर्दळ नजरेत भरणारी होती. चर्चेसच्या आवारात अनेक ख्रिश्चन नागा स्त्रीपुरुष मोठ्या संख्येनं जमलेले होते. अलिकडे अनेक नागा तरुण-तरुणी मदिरापानांत मशगूल होऊन, प्रार्थनामंदिरात जाण्याकडे दुर्लक्ष करू लागल्याचे लक्षात येताच सरकारने शुक्रवार-शनिवार व रविवार त्याचप्रमाणे पगाराचा दिवस आणि सर्वच्या सर्व सुट्ट्यांच्या दिवशी मदिरापानास बंदीच जाहीर केली आहे. ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार इथं प्रकर्षानं आढळून येतो. अठराशे बहात्तर साली डॉ. क्लार्क नांवाच्या

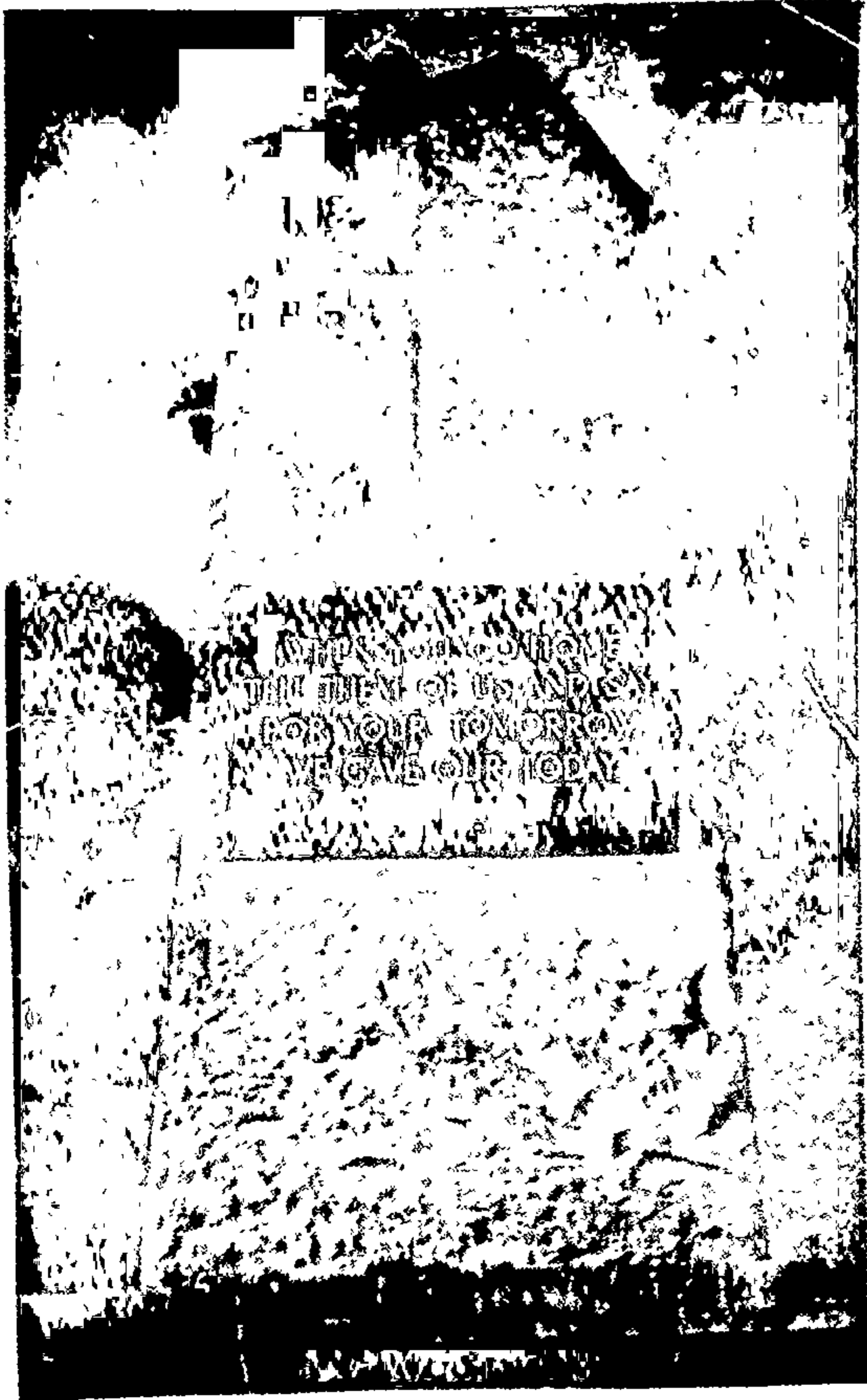
एका धाडसी धर्मोपदेशकाने या प्रदेशात पाय रोवला आणि ख्रिश्चन धर्माच्या प्रसारास सुरवात करून दिली. आज इथल्या बहुजनसमाजाने हा धर्म स्वीकारलेला आहे. नागा जमातींमध्ये सगळ्यांना समजेल अशी लिपी नव्हती. गोऱ्या इंग्रजांच्या आगमनाबरोबर त्यांना रोमन लिपीचे धडे दिले गेले. आज नागालँडची राज्यभाषा असलेली 'नागासमी' रोमन लिपीतच लिहिली जाते. साहजिकच या लोकांना इंग्रजी भाषा फारच सुलभ आणि जवळची वाटते.

कोहीमा गांवाच्या मध्यभागी सुप्रसिद्ध 'वॉर सेमेटरी' आहे. दुसऱ्या महायुद्धाचा वणवा पेटला असताना, ब्रिटिशांचे शत्रू असलेले जपानी सैनिक कोहीमापर्यंत येऊन धडकले होते. घनघोर युद्ध जुंपले आणि जपानी सैन्याला थोपवून धरता धरता ब्रिटिश सैन्यात असलेले हजारों जवान याच ठिकाणी धारातीर्थी पडले. त्यांत तरुण इंग्रजी मुले होती, जी आपल्या देशाच्या प्रेमाने प्रेरित होऊन शत्रूसैन्याशी लढण्यासाठी इंग्लंडपासून इतक्या दूरवर आली होती, काही भारतीय शूरवीरही या सैन्यांत होते. या सर्वांचे हे स्मारक मोठे स्फूर्तिदायी आहे. कॉमनवेल्थद्वारे या स्मारकाची निगा राखली जाते असं मला सांगण्यात आलं. खरं-खोटं कुणास ठाऊक पण एक गोष्ट निश्चित कबूल करावी लागते ती अशी की, युद्धात हौतात्म्य प्राप्त झालेल्या वीरांचे इतके सुंदर स्मारक, इम्फालचा अपवाद वगळता, भारतात इतरत्र क्वचितच असेल ! सुमारे बाराशे ताम्रपत्रांवर जवानांची माहिती आणि त्यांना वाहिलेली कल्पक श्रद्धांजली मन अंतर्मुख करतात. अशाच एका ताम्रपत्रावर नागासमी भाषेत कोरलेल्या पंक्तींकडे माझं लक्ष वेधलं गेलं. त्या पंक्ति अशा -

“Apau puo medo zha chuterhu Riikra Themvil meri Lar Pengutuo”

(हे ईश्वरा, ज्यासाठी आम्ही हे बलिदान करीत आहोत त्या आमच्या देशावर तुझं कृपाछत्र कायम असू दे.) हे युद्धस्मारक बघताना मन कसं गहिवरून येतं. स्मारकाच्या बाहेर जाण्यापूर्वी एका प्रचंड शीलेवरची अक्षरं तर हृदय भेदून जातात, तीं अशीं -

“When you go home, tell them of us and say, for your Tomorrow, We gave our Today” कोहीमामधल्याच भ्रमंतीतच माझी गट्टी जमली एका नागा तरुणाशी. त्याचं नाव जॉनी रेंगमा ! रेंगमा ही त्याची जमात. आडनांवाप्रमाणं

दुसऱ्या महायुद्धात वीरगती प्राप्त झालेल्या जवानांचे कोहिमामधील हे बोलके स्मारक जमातीचा उल्लेख नांवापुढं करण्याची पद्धत इथं आहे. नागालँडमध्ये जमाती डझनावारी ! अंगामी, लोथा, रेंगमा, थेमा, आओ, झेलियांग, चांग, कोन्याक, फोम या त्यातल्या त्यात उल्लेखनीय. इथल्या जिल्ह्यांची आखणीदेखील या जमातींवरूनच करण्यात आली आहे. या सगळ्या पहाडी टोळ्या. 'नागा' शब्दाचं मूळ सापडतं आसामी भाषेत; पर्यायानं त्याची व्युत्पत्ति, संस्कृत जाणकारांच्या मते 'डोंगराळ किंवा दुर्गम ठिकाणी वास करणारे अशी काहींशी

आहे. तसं असेल तर 'नागा' ही संज्ञा या लोकांना सार्थक म्हटली पाहिजे. तथापि, ही मंडळी भटकी नाहीत, उलट आपापल्या वसाहतींवर अपरंपार प्रेम करून दीर्घकाळ एकाच ठिकाणी राहण्याचीच आवड यांना अधिक !

शेकडो वर्षापूर्वी तीन भिन्न दिशांनी भिन्न वंशाचे लोक या भागात आले आणि ब्रह्मपुत्रच्या खोऱ्यांत स्थायिक झाले. सिंगफो, अकास, मिशमी वगैरे जमातींचे मूळ नेपाळ-तिबेटकडून आलेल्यांमध्ये सापडते तर शान, अहोम, तामन ही दक्षिण चीनमधील लोकांची वंशावळ समजली जाते. ब्रह्मदेशातल्या इरावदी नदीच्या खोऱ्यांतूनही अनेक लोक इकडे आलेले असावेत, इतकेच नव्हे तर अगदी थेट फिलीपाईन्स, बोर्नियो वगैरे देशांमधूनही काही मंडळी इथवर आली असलीच पाहिजेत याबद्दलही इतिहासकारांची खातरजमा झाली आहे म्हणे ! मला मात्र सगळेच लोक मंगोलियन वंशाचेच वाटत होते. तथापि त्यांच्याप्रमाणे हे नागालोक पीतवर्णीय नव्हते. माझा नागा मित्र जॉनी तर चांगलाच लालबुंद होता. विशेष म्हणजे तो सुविद्यही होता. नागालॅण्डमध्ये पाऊल ठेवताच अत्यंत जाणवणारी गोष्ट म्हणजे या जनतेचं शिक्षणप्रेम !

नागा लोक अत्यंत मागासलेले, रानटी आणि आंगठेबहादर असतील अशी जर कुणाची कल्पना असेल तर त्यासारखा भ्रम नाही ! नागालॅण्डमध्ये स्वतंत्र असं विश्वविद्यालय नाही हे खरं, पण इथली बहुसंख्य जनता साक्षर आहे. कोहीमा- दिमापूरमध्ये महाविद्यालये असून ती मणिपूर, मिझोरम, मेघालय आणि नागालॅण्ड या चार राज्यांसाठी एकच असलेल्या 'नॉर्थ-हिल-युनिव्हर्सिटी'शी संलग्न आहेत. प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांचे तर जाळेच पसरले आहे. नागालॅण्डच्या साडेसात लाख लोकसंख्येपैकी अडीच लाख तर निव्वळ विद्यार्थी वर्ग आहे. शिक्षण खात्याचे मंत्री होणं ही एक गौरवपर बाब मानली जाते. आमच्याकडे या क्षेत्राची उपेक्षाच अधिक होते, त्यामुळे नागालॅण्डमधला शिक्षकदिनाचा सोहळा हा मला तरी नवाच अनुभव होता.

तो दिवस सप्टेंबरच्या पांच तारखेचा होता. सारी नगरी 'Long Live Teachers' सारख्या रंगीबेरंगी बॅनर्सनी शोभिवंत झालेली होती. कोहीमातल्या फुटबॉल मैदानावर हजारांच्या संख्येने जमलेल्या रंगीबेरंगी गणवेशधारी नागा विद्यार्थ्यांची मानवंदना शिक्षणमंत्री के. एल. चिशी स्वीकारत होते आणि शहराच्या कानाकोपऱ्यातून जमलेले प्रेक्षक टाळ्यांच्या गगनभेदी गजरात

विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देत होते. मोठे विलोभनीय दृश्य होते ते ! संध्याकाळी कोहीमा कॉलेजमध्ये खास शिक्षक-सहाय्य-निधी उभारण्यासाठी विद्यार्थ्यांनीच एक विविध करमणुकीचा कार्यक्रम आयोजित केला होता. या कार्यक्रमाला उपस्थित राहून तर मी वेगळ्याच आनंदाची अनुभूती घेतली. त्या प्रचंड प्रेक्षागृहात दाटीवाटीनं बसलेल्या त्या नागा विद्यार्थी-विद्यार्थिनींत, नागा नसलेला असामी फक्त मीच होतो याची मोठी गंमत वाटत होती !

जॉनी रेंगमाने मोठ्या उत्साहाने मला कोहीमातले वस्तुसंग्रहालय दाखविले. नागालँडमधील हे वस्तुसंग्रहालय खरोखरीच वाखाणण्यासारखे आहे. नागा जमाती, त्यांचे पेहराव, वस्त्रालंकार, आयुधे यांची बरीचशी माहिती या ठिकाणी मिळू शकते. नागालँडवर पाश्चात्य राहणीचा पगडा असला तरी अंतर्भागातल्या कोनयाकसारख्या जमातीतल्या स्त्रिया आजही फक्त कमरेभोवतीच लज्जावस्त्र गुंडाळून राहतात याचे आश्चर्य वाटते.

अलंकारांच्या बाबतीत इथल्या स्त्रियांची रसिकता वाखाणण्यासारखी आहे. सुती किंवा लोकरी अलंकारांप्रमाणेच रंगीबेरंगी खड्यांचे, स्फटिकाचे तसेच प्राण्यांच्या आयाळीचे, पक्ष्यांच्या पिसांचे अलंकारही बनविले जातात. नागा योद्धा आणि त्याची आयुधे उल्लेखनीय वाटली. बांबूला तीक्ष्ण धारेचे पाते लावून तयार केलेले 'डाव' हे त्यांचे प्रमुख शस्त्र. त्याखेरीज भाले, धनुष्यबाण यांचाही वापर केला जात असे. धनुष्याला 'ओलो' तर बाणाला 'लोत्सी' म्हणतात. वाघाच्या शिकारीला जाताना जे शिरस्त्राण वापरतात त्याला 'क्विन' असे नांव आहे. तर वाघाच्या हल्ल्यापासून बचाव करण्यासाठी ढालीसारखे 'ओत्संग' वापरले जाते. ज्याची पत्नी गरोदर असेल तो वाघाची शिकार करणे पाप समजतो. नागा जमातीत अशा अनेक गमतीदार समजुती आहेत. एखादा जुनाट वृक्ष उन्मळून पडला म्हणजे गावातल्या वृद्ध माणसावर गंडांतर आलेच समजा ! मधमाशांनी घरात पोळे बांधणे सुरू केले तर तेही कुटुंबातल्या माणसांच्या मृत्यूचे दर्शक आहे असे हे लोक मानतात; तेच घरात फुलपाखरे बागडू लागली तर कुणीतरी पाहुणे येणार हे निश्चित समजायचे !

नागा तरुणास आपल्या आयुष्याची तीन वर्षे स्वतःच्या गावाची सेवा करण्यासाठी व्यतीत करावी लागतात.

प्रत्येक गावात अशा तरुणांसाठी खास घर बांधून दिलेले असते. त्याला

‘मोरंग’ म्हणतात. तिथेच त्यांनी रहायचे अन् काम करायचे. स्त्रीयांना याच्या जवळपासही फिरकता येत नाही. एकप्रकारचा हा सक्तीचा ‘ब्रह्मचर्याश्रम’च म्हणायचा !

नागा लोकांचे प्रमुख अन्न आहे भात आणि मांस ! वाघसिंहाचा अपवाद वगळता कोणत्याही प्राण्याचे मांस त्यांना वर्ज्य नाही. मौजेची गोष्ट अशी की, या लोकांना कुत्र्याचे मांस विशेषत्वाने आवडते ! काय दचकलात ना ? तर मग आता ते लोक कुत्रा कसा खातात हे सांगायलाच हवे !

कुत्र्याची मेजवानी झोडण्याच्या चांगले दोन तीन दिवस अगोदर त्याला कसलासा पाला रेचक म्हणून देतात आणि उपाशी ठेवतात. त्यानंतर छानसा पुलाव करून त्याच्या समोर ठेवतात. भुकेने व्याकूळ झालेला कुत्रा तो पुलाव रपारप खातो आणि अखेर जेवण जड झाल्याने सुस्त होऊन पडतो. त्याबरोबर त्याला तीक्ष्ण हत्याराने स्वर्गाची वाट दाखवायची आणि त्याच्या शरीरातून भलीमोठी सळई खुपसून भरीताच्या वांग्यासारखं ते खरपूस भाजून काढायचं. मग त्याच्या उदरात असलेला तो पुलाव बाहेर काढायचा आणि मांसाचे हवे त्या प्रमाणात लहानमोठे तुकडे करून ते त्या पुलावाबरोबर खायचे ! वा, वा ! काय छान कल्पना आहे !

तसं म्हटलं तर कोहीमाच्या बाजारात अगदी उघड्यावर मधमाशा, कोळी, वाळवी यांच्यासारखे ‘खाद्यपदार्थ’ विकले जात होते. पाण्यातल्या बिनविषारी सापांना तर चांगलीच मागणी होती. मासेमारी करण्यासाठी नागालोक पाण्यात विषवल्ली सोडून माशांचा प्रचंड प्रमाणात संहार करीत असत. अलीकडे मात्र या गोष्टींवर सरकारने बंदी आणली आहे.

नागा पद्धतीचं भोजन करण्याची संधी मला जॉनी रेंगमीच्या घरीच मिळाली. जॉनीची पत्नी केवी सुस्वरूप तर होतीच, पण अतिशय प्रेमळ वाटली. त्यांतून एक महिन्यापूर्वीच तिनं एका गोड मुलीला - हायचुलीला जन्म दिला असल्यानं केवी मोठ्या खुशीत होती. माझ्यासाठी तिनं खास सुकविलेल्या माशांची - मधमाशांची नव्हे - झणझणीत चटणी केली होती. या चटणीला ‘अभना’ असं नांव होतं. केवीच्या हातची, बांबूच्या अंकुरांपासून केलेली ‘बांसतंगा,’ आणि डुकराच्या आतड्यांची ‘नागा-करी’ मी कधीच विसरू शकणार नाही. तिखट खाण्यात नागा जमात मेक्सिकन लोकांवरही मात

करेल यात शंकाच नाही !

जांनी-केवी-हायचुली यांच्या त्या छोट्या कुटुंबात व्यतीत केलेले क्षण फारच सुखद होते. नागा माणूस मनानं कसा निर्मळ, निर्व्यजि अन् निष्पाप असतो हे मी प्रत्यक्ष अनुभवले !

नागा लोकांनी पाश्चात्यांचे अंधानुकरण केल्याने त्यांची मूळ संस्कृती झपाट्याने लोपत चालली आहे. स्वार्थी राजकारण्यांनी तर नागा जमातीची पद्धतशीर दिशाभूल चालविली आहे. भारतानं नागालँडच्या नैसर्गिक संपत्तीचा खजिना रिक्त करू नये यासाठीही प्रयत्न चालू आहेतच.

असे असले तरी नागालँडची सफर हा एक अविस्मरणीय अनुभव आहे. निसर्गरम्य नागालँड ही पर्यटकांना तर पर्वणीच आहे, यात काय संशय ?

गंगासागर तीर्थक्षेत्री मकरसंक्रांत

१३ जानेवारी १९८४. गंगासागरकडे झेपावणारा जनसागर कलकत्यात उसळला होता. हुगळी नदीचा किनारा बोटींनी तर बडा बझारमधला सत्यनारायण पार्क गंगासागरकडे जाणाऱ्या बसेसनी गजबजला होता. मकरसंक्रांतीच्या उषःकाली महातीर्थात स्नान करण्यासाठी धडपडणाऱ्या त्या हजारो श्रद्धाळू लोकांप्रमाणेच मीही स्वतःला एका बसमध्ये झोकून दिले. 'हरहर महादेव' अशी डरकाळी फोडीत माझे मित्र कदम, केतकर, सातोसे आणि दळवी यांनीही गर्दीचा भेद करीत मुसंडी मारली आणि तत्क्षणी बसची चाकं गतिमान् झाली.

कलकत्यातली बजबजपुरी मागे टाकून बसनं डायमंड हार्बरचा रस्ता धरला. पश्चिम बंगालच्या 'चोवीस परगण्या'चा हा भाग. रविंद्रनाथांच्या शोनार बांगालाचा हा सुरम्य प्रदेश. बंकीमचंद्रांनी वर्णन केलेली ही सुजलाम् सुफलाम् वंगभूमी. रस्त्याच्या दुतर्फा दिसत असलेली निसर्गाची हिरवी मखमल याची साक्षच होती.

दीड तासांनी 'डायमंड हार्बर आलं आणि हुगळी नदीचं विशाल पात्र पुन्हा दृष्टीस पडलं. पलिकडे, मेदिनीपूर जिल्ह्याचा भूभाग अस्पष्टपणे दिसत होता. वाघांसाठी विख्यात असलेली सुंदरबनची बेटं पश्चिमेला पण खूपच दूर होती. एकंदरीत गंगेच्या त्रिभूजप्रदेशांत आम्ही आलो होतो. नदीला हे बंगाली लोक गंगाच म्हणतात. गंगा म्हणजे यांचा जीव की प्राण. गंगेच्या उपनद्या रुपनारायण, दामोदर, भागीरथी वगैरे पश्चिम बंगालमधून वाहतात तर पद्मना, मेघना वगैरे बांगलादेशामधून वाहतात. नद्यांमधून मिळणारे मासे विशेषतः 'इलिश माछ' यांच्या आवडीचे खाद्य. त्याखेरीज उकडलेली अंडी

पिठात बुडवून वड्यासारखी तळून खाणेही त्यांना आवडते. त्याला ते डीम् म्हणतात. डायमंड हार्बरच्या झोपडीवजा उपाहारगृहांतून या सगळ्या पदार्थांचा घमघमाट सुटला होता. तीर्थयात्रेला निघालेले बंगाली बाबू मोशाय आणि दीदीमोनी बस थांबताच या खाद्यपदार्थांवर तुटून पडले. तीर्थयात्रेतही मत्स्याहार त्यांच्या दृष्टीने निषिद्ध नव्हता.

डायमंड हार्बर ! नांवच किती सुंदर ! पर्ल हार्बरची आठवण करून देणारे ! सुंदर, सुंदर नांव देण्याचं वेडच आहे या लोकांना.

डायमंड हार्बरपर्यंत रेल्वेनेही जाता येते. कलकत्यातल्या सियाल्ढा स्थानकापासून हा दीड तासांचा प्रवास आहे. इथून पुढे सागरद्वीप पर्यंत लाँचने देखील जाता येते. तसं म्हटलं तर कलकत्याच्या आउट्रॅम घाटापासून लाँचने थेट सागरद्वीपपर्यंत जाता येते पण हा प्रवास तसा कंटाळवाणा आहे. शिवाय आजकाल लाँचची क्षमता लक्षात न घेता पैशाच्या मोहाने वाटेल तितके प्रवासी कोंबून बसविण्याची वृत्ती वाढली आहे. त्यामुळे बसची दगदग परवडली पण धोक्याचा जलप्रवास नको असेच अनेकांना वाटते. हारवूड पॉईंट, काकद्वीप किंवा नामखाना यापैकी कोणत्याही ठिकाणावरून सागरद्वीपला जाता येते.

आम्ही हारवूड पॉइंटला उतरलो. इथून मात्र सागरद्वीपच्या 'कछुबेरीया' पर्यंत लाँचने जाणे अपरिहार्य होते. केवळ वीस मिनिटांचा हा जलप्रवास होता. कछुबेरीया सागरद्वीपच्या अगदी उत्तरेस आहे. तर गंगासागर क्षेत्र थेट दक्षिण टोकावर आहे. हारवूड पॉइंटवर अनेकजण आधीच रात्रीच्या मुक्कामाला आले होते. त्यामुळे लाँचसाठी बराच वेळ तिष्ठत उभे राहणे आम्हाला भाग होते. लाँचचे तिकीट चार रुपये होते. तर यात्राकर पांच रुपये !

सागरद्वीप म्हणजे जमिनीचा एक निर्जन, चिमुकला तुकडा असेल असे मला वाटले होते पण प्रत्यक्षात या द्वीपावर सव्वालाख लोकांची वस्ती होती. लोकसभेचा हा एक मतदारसंघ होता. इथे लांबच लांब शेतं पसरली होती. समुद्राचे खारे पाणी आत शिरून अथवा वादळामुळेही यांच्या शेतीचे खूपदा नुकसान होते, असे मला समजले. कलिंगडाची अफाट लागवड या द्वीपावर होते. पण बाजारपेठ दूरवर असल्याने मालाला उठाव मिळत नाही. निसर्गाशी टक्कर देतच इथले लोक जीवन जगत होते.

कछुबेरिया ते प्रत्यक्ष गंगासागर क्षेत्रापर्यंत पुन्हा बसचा प्रवास करायचा

होता. बसेसच्या सर्वांगाला लोक बिलगले होते. अनेकजण त्यांच्या शिरोभागीही विराजमान झाले होते. आम्ही देखील घोरपडीच्या साहाय्यानं कोंडाणाच्या बुरुजावर सरसर चढणाऱ्या तानाजी मालुसरेच्या अभिनिवेशात बसच्या टपावर जाऊस बसलो. या 'अप्पर क्लास' प्रवाशांसाठी वेगळा कंडक्टरही होता तो देखील वरच बसून तिकिटे देत होता. माणसांनी खच्चून भरलेल्या बसेस अवघ्या पंधरा मिनिटांच्या या प्रवासातही अनेकदा कलंडतात, असे आम्हास समजले होते. त्यामुळे आमच्या जीवाची नुसती कालवाकालव होत होती. तथापि, आम्ही सुखरूपपणे तीर्थस्थानी पोहोचलो. तीर्थस्थान म्हणजे विस्तीर्ण किनारा होता. हजारो राहुट्या उभारलेल्या होत्या. बांबूची तात्पुरती घरं बांधली होती. सुक्या गवताच्या सुखशय्येवरही कितीतरी लोक विसावले होते. अनेक धर्मादाय संस्थांनी, विश्व हिंदू परिषदेने, भारत सेवाश्रम संघाने आणि पश्चिम बंगालच्या मार्क्सवादी शासनानेही विविध प्रकारे सोयी उपलब्ध करून यात्रेकरूंना प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष साहाय्य केले होते. गंमत म्हणजे दहा-दहा रुपयांत चट्यांची तयार घरे विकत मिळत होती. दोन पत्ते एकमेकांच्या आधाराने उभे केले म्हणजे खेळातले घर जसे होते ना अगदी तसे, पण खरेखुरे! झोपण्यापुरता एवढा निवाराही आम्हाला पुरेसा होता.

पाच लाख यात्रेकरु जमा झाले होते. पण क्षेत्र विस्तीर्ण पसरलेलं असल्यानं कुंभमेळ्याप्रमाणे चेंगराचेंगरीची भीती नव्हती. सर्वत्र नळाने पाणी पुरविले होते. विशेष म्हणजे विविध ठिकाणी 'इन्फॉमेशन टॉवर्स' उभारून ध्वनिक्षेपकांवरून आवश्यक सूचना दिल्या जात होत्या. हजारो पोलिस, निमलष्करी जवान आणि काही संघटनांचे स्वयंसेवक गस्त घालून देखरेख करीत होते. एकूण व्यवस्थापन कौतुकास्पद होते. यात्रा म्हटली की दुकाने आलीच. सागरद्वीपावरील नागरिकांना तात्पुरती दुकाने उभारण्यासाठी अग्रहक्क देण्यात आले होते. खाण्यापिण्याच्या पदार्थांची रेलचेल होती. विशेष म्हणजे यात्रेच्या ठिकाणी हमखासपणे आढळणारी अस्वच्छता, घोंगावणाऱ्या माशा आणि भंडावणारे भिकारी इथं फारच कमी होते. एकूण गंगासागर बदलच्या माझ्या समजुती अनेक बाबतीत चुकीच्या ठरत होत्या.

माणसांच्या या महासागरात उत्तर भारतीयांची संख्या अधिक होती. मोठमोठी बोचकी डोक्यावर घेऊन आणि गर्दीत चुकामूक होऊ नये म्हणून एकमेकांना

उपरण्याने बांधून ते हिंडत होते. स्त्रियांनी एकमेकींच्या पदराला पदर बांधून साखळीच केलेली असायची. मोठं मजेदार दृश्य असायचं ते! उत्तरभारतीयांच्या अशा लांबचलांब 'आगगाड्या' गर्दीतनं जाऊ लागल्या की इतरांची मोठी पंचाइत व्हायची. क्वचित कुठे पैठणी साडी दृष्टीस पडायची. मराठी शेलापागोटेही दिसायचे आणि आम्ही 'पुंडलिक वरदे हरीविठ्ठल SS' अशी हाळी घायचो त्याबरोबर नगर, नाशिककडची ही मंडळी चकीत होऊन पाहत राहायची.

धवलशीतल चांदण्यात उघड्यावरच सारी रात्र काढून आम्ही पहाटे चार वाजताच समुद्रतीरी धावलो. लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येतच होत्या. नर-नारी हा भेद देखील विसरून सर्वजण संक्रांतीच्या या पुण्य स्नानासाठी सागरतीरी जमले होते. दिशा हेच ज्यांचे वस्त्र आहे असे शेकडो ऋषिमुनी नग्नावस्थेतच आले होते.

या पवित्र स्नानानंतर गोदानाचे पुण्य पदरात पाडण्यासाठी अनेकजण धडपडत होते. त्यासाठी सागरद्वीपच्या शेतकऱ्यांनी आपापल्या गाई या ठिकाणी मुद्दाम आणल्या होत्या. भाविकांनी फक्त त्या गाईची शेपटी धरून बसायचे आणि त्याचवेळी पूजा सांगणाऱ्याने काही मंत्र म्हणायचे म्हणजे गोदान केल्याचे पुण्य मिळाले असे समजायचे. एकूण गोदानाच्या या पद्धतीमुळे अनेक गो-पालांची चांगलीच चांदी झाली आणि गंगासागरचा हा मेळा त्यांना पर्वणीच ठरला.

स्नानानंतर देवदर्शन ओघानेच आले. पण या ठिकाणी देवाचे मंदिर नसून कपिलमुनींचा आश्रम आहे आणि हेच या तीर्थक्षेत्राचे वैशिष्ट्य आहे.

पुराणात महाप्रतापी सागर राजाने अश्वमेध यज्ञ केल्याची कथा आहे. सागर राजाने ज्यावेळी आपला घोडा पृथ्वीतलावर पाठविला तेव्हा इंद्राने तो गुपचुप पळविला. अनेक दिवस घोडा परत न आल्याने किंवा त्याचा काहीच ठावठिकाणा न समजल्याने चिंताक्रांत झालेल्या सागर राजाने, सुमती नांवाच्या पट्टराणीपासून झालेल्या आपल्या साठ हजार सुपुत्रांना घोडा शोधून आणण्याची आज्ञा दिली.

हे सागरपुत्र मदोन्मत्त होऊन दाही दिशांना शोध घेत सुटले. अखेरीस ईशान्य दिशेला एका आश्रमाजवळ हा घोडा बांधलेला त्यांना आढळला. आश्रमात कपिलमुनी तपश्चर्या करीत बसले होते. हा घोडा त्यांनीच चोरला असला पाहिजे असा समज करून घेऊन हे सागरपुत्र शस्त्रे परजत कपिलमुनींना

ठार मारण्यासाठी धावले. त्यांच्या आवाजाने कपिलमुनींची समाधी भंगली आणि त्यांनी आपले महातेजस्वी नेत्र उघडले. त्याबरोबर त्यांच्या नेत्रातून बाहेर पडलेल्या अंगाराने सगळेच्या सगळे सागरपुत्र भस्मसात झाले. हे वर्तमान कळताच सागरराजाने आपल्या द्वितीय पत्नीपासून झालेल्या असमंजस नांवाच्या पुत्राचा पुत्र म्हणजेच आपला नातू अंशुमान याला हा घोडा आणण्याची आज्ञा केली. अंशुमान स्वभावानं अतिशय नम्र होता. कपिलमुनींच्या आश्रमासमोर त्यानं आपल्या चुलत्यांच्या राखेचा ढीग पाहिला. कपिलमुनींचा अनुयय करून त्यांना प्रसन्न करून घेतलं. कपिल मुनींनीही अंशुमानची इच्छा ओळखून घोडा त्याच्या स्वाधीन केला. पण अंशुमान तिथंच रेंगाळत उभा राहिला. 'माझ्या चुलत्यांना मोक्ष द्या' असा त्यानं आग्रहच धरला. 'बेटा, तुझे चुलते त्यांच्या पापकर्मानं भस्मसात झाले आहेत. त्यांचा उद्धार केवळ गंगाजलाच्या स्पर्शानंच होऊ शकेल.' कपिलमुनी उत्तरले. अंशुमान घोडा घेऊन घरी परतला. सागर राजाला विरक्ती आली. त्यानं अंशुमानच्या हाती राज्य सोपविलं आणि स्वतः संन्यासाश्रम स्वीकारला. अंशुमानलाही चैन पडेना त्यानंही पुढे राज्यत्याग केला गंगेची तपश्चर्या केली पण गंगा प्रसन्न झाली नाही. अंशुमानचा पुत्र दिलीप. तोही गंगेला प्रसन्न करण्यात अयशस्वी ठरला. दिलीपचा पुत्र भगीरथ. त्यानं मात्र अविश्रांत प्रयत्न करून यात यश मिळविलं आणि गंगेला या सागरपुत्रांच्या राखेच्या ढिगाऱ्यापर्यंत आणून आपल्या पूर्वजांचा उद्धार केला.

गंगासागरचे हे तीर्थक्षेत्र प्रसिद्ध आहे ते यासाठीच ! सागरपुत्रांप्रमाणेच गंगेच्या स्पर्शाने आपलाही उद्धार व्हावा या भावड्या श्रद्धेने, हजारो नव्हे लाखो लोक मकरसंक्रांतीच्या दिवशी या ठिकाणी गंगास्नानासाठी जमतात.

कपिलमुनींचा हा आश्रम फक्त मकरसंक्रांतीलाच समुद्राच्या पृष्ठभागावर येतो आणि इतरवेळी तो समुद्राखाली असतो अशीही अनेकांची भावडी समजूत आहे. वास्तविक, तसे काहीच नाही. मूळ आश्रम ज्या ठिकाणी होता त्या ठिकाणी भरतीच्या वेळी पाणी येऊन आश्रम पाण्याखाली दिसेनासा होई, अन् ओहोटीच्या वेळी पाणी निघून जात असल्याने आश्रम दिसू लागे, इथकंच ! त्या आश्रमाखालची जमीनही कालांतराने धूप पावल्याने वादळाच्या तडाख्यात हा संपूर्ण आश्रमच वाहून गेल्याचे मला सांगण्यात आले. आज ज्याला आपण आश्रम समजतो ते एक अलिकडच्या काळातले पक्के बांधलेले कपिलमुनींचे

मंदिर आहे, हे सत्य कसे नाकारता येईल.

गंगासागरचा हा विशाल मेळा बघून आम्ही परतीच्या मार्गाला लागलो. 'इन्फॉर्मेशन टॉवर्स'वरून घोषणा होत होत्या, "...चार वर्षांचा बालक हरविला आहे.... अंगात पांढरा शर्ट, हिरवी चड्डी.. मुरादाबादसे आयी साठ सालकी बुढी लापता है... बोट उलटून अपघात झाला आहे.... अनेक जण बेपत्ता आहेत. शोध घेण्याचे काम चालू आहे.....

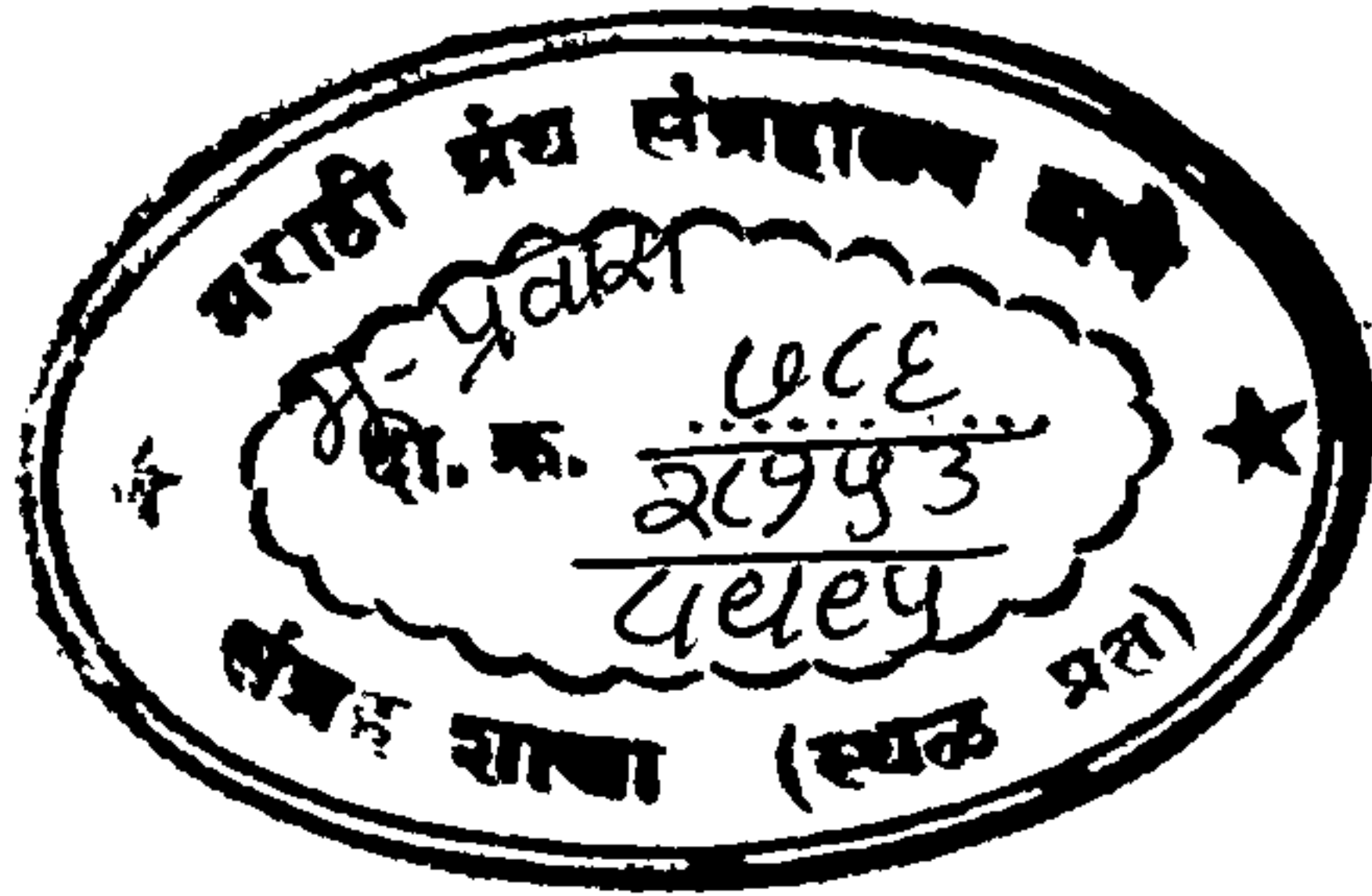
एक दोन नव्हे अक्षरशः शेकडो बालके, अशिक्षित स्त्री-पुरुष या गर्दीत चुकलेली होती. त्यांच्या नातेवाईकांचे हंबरडे ध्वनिक्षेपकावरून ऐकू येत होते.

आजही ती रडारड, तो आक्रोश, ते हंबरडे कानात घुमतात आणि काळीज विदीर्ण करीत प्रश्न करतात.... "ती गर्दीत हरविलेली अजाण बालकं आपल्या मातांच्या कुशीत पुन्हा विसावली असतील का?"

REFBK-0028153

REFBK-0028153

प्रविण कारखानीस म्हणजे
झोकून दिलेले एक व्यक्तिमत्व.
पायाला चक्र असल्याप्रमाणे
त्यांनी तिबेट, श्रीलंका, भूतान,
बांगलादेश, ब्रह्मदेश वगैरे
देशांची स्वैर, स्वच्छंद
मुशाफिरी केली, केवळ
गळ्यात एक शबनम आणि
हातात नकाशा घेऊन!
मोटरसायकलवरून त्यांनी
आफ्रिकेतली जंगले तुडविली,
केवळ अमर्याद जिद्दीचं इंधन
जवळ बाळगून! मोटर-
सायकलवरून झिम्बाब्वेमध्ये
प्रवेश करणारे ते पहिले
भारतीय. त्यांच्या या भन्नाट
भ्रमंतीवरचे लेख म्हणजे
'भ्रमरासी चारा सुगंधाचा' या
तुकाराम वचनाप्रमाणे
भ्रमणवेड्या रसिक वाचकांना
मेजवानीच ठरावी.